І. ЖАНСҮГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ

ӘОЖ 349.422 Қолжазба құқығында

АБДЫКАЛИЕВА ЖУПАРГУЛ ШАЙЛАСОВНА

Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылық кооперативтерін тиімді дамыту мәселелері және оларды шешу жолдары

6D050600 – Экономика

(PhD) Философия докторы ғылыми дәреже алу үшін жазылған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
э.ғ.д., профессор Д.А. Қалдияров
Шетелдік ғылыми кеңесші:
э.ғ.д., профессор Стефан Дырка

Қазақстан Республикасы
Талдықорған, 2025

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР..... 3
КІРІСПЕ.....4
1 АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕРІН ТИІМДІ ДАМЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.....12
1.1 АӨК-нің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ауыл шаруашылық кооперациясының мәні, экономикалық мазмұны және маңызы 12
1.2 Ауыл шаруашылық кооперациясының тиімді жүйесін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік аспектілері.....23
1.3. Ауыл шаруашылық кооперативіндегі өндірістік шығындарды оңтайландырудың ғылыми тәсілдері олардың тиімділігін арттыру факторы ретінде.....29
1.4 Ауыл шаруашылық кооперативтерін дамытудың әлемдік тәжірибесі және олардың оң тәжірибесін Қазақстан жағдайына бейімдеу.....46
2 ҚАЗАҚСТАННЫҢ АӨК -НІҢ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТИІМДІ ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....67
2.1 Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылық кооперациясының қалыптасу кезеңдері мен даму мәселелері.....67
2.2 Ауыл шаруашылық кооперативтерінің қазіргі жағдайының даму тенденциясы және оларды мемлекеттік қолдау механизмі.....84
2.3 Қазақстанның оңтүстік өңірлерінің жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылық кооперативтерінің қызметін экономикалық бағалау.....91
3.ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕРІН ДАМЫТУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ.....106
3.1 Өндірісті қарқындату жолымен ауыл шаруашылық кооперативтерін дамыту тиімділігін арттыру («Мерке өнімдері» ӨК және «Тоқжайлау» АШӨК ӨК мысалында)..... 106
3.2 ҚР –ындағы ауыл шаруашылық кооперативтерінің басым бағыттары мен перспективалық модельдері.....115
3.3 Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылық кооперативтерін тиімді дамыту механизмін арттырудың ұйымдастыру-экономикалық тетігі.....141
ҚОРЫТЫНДЫ.....149
ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....153
ҚОСЫМШАЛАР.....165

АНЫҚТАМАЛАР

Ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі-бұл ауыл шаруашылығы өнімін өндірумен байланысты бірлескен кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін құрылатын мүшелік негізінде жеке тұлғалардың ерікті бірлестігі, мұндай қызметтің негізі кооператив мүшелерінің жеке еңбек қатысуы және олардың "ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы" Қазақстан Республикасының Заңында және кооператив жарғысында айқындалған мөлшерде және тәртіппен мүліктік пай жарналарын біріктіруі болып табылады.

Ауыл шаруашылығына қызмет көрсету кооперативі-бұл өз қатысушыларының әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында мүшелік негізінде құрылған, ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілер болып табылатын жеке және заңды тұлғалардың ерікті бірлестігі, мұндай кооперативтер Ауыл шаруашылығы өнімдерін өткізу, сақтау, қайта өңдеу, өндіріс құралдарымен жабдықтау және өзге де сервистік қызметтер көрсету саласындағы қызметті жүзеге асырады.

Ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің тиімділігін арттырудың стратегиялық мақсаты-кооператив қызметі көрсеткіштерінің экономикалық өсуіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін өнімдер мен қызметтерді өндіру мен өткізуге тиімсіз шығындарды қысқарту негізінде өнімнің өзіндік құнын төмендету жолымен оның жұмыс істеу тиімділігін арттыру және теріс стратегиялық салдарлар мен тактикалық шығындарға әкеп соғатын шығыстардың ойластырылмаған төмендеуін алдын алу.

Ауыл шаруашылығы кооперативінің жұмыс істеу тиімділігі-адамдарды экономикалық және әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында біріктіру, кәсіпкерлік белсенділікті дамыту, басқарудың әртүрлі деңгейлерінде тауар өндірушілердің мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық қатынастар шеңберінде өндірістік ресурстарды пайдаланудан барынша пайдалы нәтижеге қол жеткізу қабілеті.

Ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландыру-бұл өндіріс пен көрсетілетін қызметтердің тиімділігі ғана емес, сонымен қатар кооперацияға қатысушылардың қаржылық тұрақтылығы мен төлем қабілеттілігі қамтамасыз етілетін шығындардың барлық түрлерінің арақатынасы.

Ауыл халқының жеке қосалқы шаруашылықтары-ауылдық жерде және қала маңындағы аймақта орналасқан жер учаскесінде өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қызмет түрі.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АҚ	Акционерлік қоғам
АҚШ	Америка құрама штаты
АӨК	Агроөнеркәсіптік кешен
АШҚҚҚ	Ауыл шаруашылығын қаржылық қолдау Қоры
АШМ	Ауылшаруашылық министрлігі
АШӨК	Ауылшаруашылық өндірістік кооператив
ӘКК	Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорация
БАҚ	Бұқаралық ақпарат құралдары
БҰҰ	Біріккен ұлттар ұйымы
ҒЗИ	Ғылыми-зерттеу институты
ЕКА	Евразиялық кооперативті ассоциация
ЕО	Европалық Одақ
ЖҚШ	Жеке қосалқы шаруашылық
ЖОО	Жоғары оқу орны
ЖШС	Жауапкершілігі шектеулі серіктестік
ЖШ	Жұртшылық шаруашылықтары
ҚАҚ АҚ	«ҚазАгроҚаржы» АҚ
ҚазАӨКЭжААД ҒЗИ	Қазақ агроөнеркәсіптік кешен экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты
ҚКДО	Қызмет көрсету-дайындау орталығы
ҚР	Қазақстан Республикасы
ҚХР	Қытай халық республикасы
МТП	Машина-тракторлық парк
ӨК	Өндірістік кооператив
РФ	Ресей Федерациясы
СПСТК	Су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативі
СТК	Селолық тұтыну кооперативі
ТМД	Тәуелсіз мемлекеттер достастығы
ҰК	Ұлттық компания
ХКА	Халықаралық кооперативті альянс
Ш(Фермер)Қ	Шаруа (фермер) қожалығы
ШҚ	Шаруа қожалығы
ІҚМ	Ірі қара мал
ФЕОГА	Еуропалық ауыл шаруашылығы бойынша басшылық және кепілдіктер қоры
ц/га	1 гектардан центнер

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кооперативтерін тиімді дамыту бойынша теориялық-әдіснамалық негіздерді зерделеуге және практикалық ұсыныстар әзірлеуге арналған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің басым бағыттарының бірі - ауылшаруашылық өндірісінің ұсақ тауарлы сипаттағы шағын шаруашылықтарды ауыл шаруашылық кооперативтеріне біріктіру мен бизнесті және оның ауыл шаруашылығындағы инфрақұрылымын дамыту арқылы шешу болып табылады.

Бірақ республиканың ауыл шаруашылық кооперативтерінің қызметіне жасалған талдаулар әлі де кооператив қағидаларының мүмкіндіктері мен артықшылықтарын, олардың азық-түлік қорын қалыптастырудағы әлеуетті резервтерін, агроөнеркәсіптік кешеннің және тұтастай елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөлі мен маңыздылығын толық түсінбейтіндігін көрсетеді. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылық кооперативтерінің санының өсуі ауылшаруашылық өндірісінің, өнімнің тікелей өндірушілерінің кірісінің өсуіне, өнімді сақтау, өңдеу, тасымалдау және өткізу салаларында инфрақұрылымды дамытуға, ауылшаруашылық тауар өндірушілерді өндірудің және қызмет көрсетудің негізгі құралдарымен қамтамасыз етудің сапалық көрсеткіштерінің өсуіне қол жеткізуге ықпал еткен жоқ.

Ауыл шаруашылық кооперативтеріне мемлекеттік қолдау шараларын ұсынуға, олардың дамуының нормативтік-құқықтық базасын жетілдіруге қарамастан, өндірісті ұйымдастырудың бұл нысаны тиімділіктің күтілетін нәтижелеріне, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер кооперациясы артықшылықтарының әлеуетті мүмкіндіктерін пайдалануға қол жеткізген жоқ.

Осыған байланысты ауыл шаруашылық кооперативтерінің тиімді жұмыс істеуі бойынша жаңа ғылыми тәсілдерді іздеу, олардың өндірістік шығындарын қысқартудың әлеуетті мүмкіндіктерін анықтау, қаржыландырудың ішкі және сыртқы көздерін тартуға, мемлекеттік қолдауға тәуелділікті төмендетуге, ұзақ мерзімді перспективада кооперативтердің орнықты даму көрсеткіштерін жақсартуға бағытталған оларды оңтайландырудың тиімді тетігін әзірлеу қажеттілігі негізделеді.

Бұл бағыттың басымдығы зерттеудің мақсаты мен міндеттерінің 2021-2030 жылдарға арналған ҚР АӨК – нін дамытудың 20.12.2021 бекітілген, тұжырымдамасында қойылған міндеттерге сәйкестігімен расталады, онда АӨК-те кооперацияны дамыту қажеттілігі негізделген және оларды құру кезеңдері егжей-тегжейлі сипатталған: «Әрбір ауылдық округте құрылуы тиіс жеке қосалқы шаруашылықтар кооперативтерін қалыптастырудан бастау қажеттігі, АӨК-те пилоттық кооперативтер құру 30-60 ауылдық округ 3-6 аудан 2-3 облыс; екінші кезеңде ауылдық аудандар деңгейінде шағын шаруа(фермер)қожалықтары кооперативтері құрылады, жеке қосалқы шаруашылықтар ауылдық кооперативтерінің аудандық бірлестіктері құрылады;

үшінші кезеңде облыстар деңгейінде орта және ірі ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің кооперативтерін құру және аудандық кооперативтердің облыстық бірлестіктерін құру болады. Кооперацияны ынталандыру үшін мемлекеттік қолдау шаралары қажет: жабдықтың құнын инвестициялық субсидиялау, кооперативтер өз мүшелеріне көрсететін қызметтердің құнын субсидиялау; білімді тарату жөніндегі іс-шараларды бюджеттік қаржыландыру» [1].

Зерттеу тақырыбының өзектілігі ҚР Президенті Қ. Ж. Тоқаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында шағын шаруашылықтарды ауыл шаруашылығы кооперативтеріне біріктірудің өзектілігі атап өтілуімен расталады. Осылайша, Мемлекет басшысы 01.09.2024 жылғы Президент Жолдауында: «Ауылдың дамуы үшін шағын шаруашылықтарды қолдау түбегейлі маңызды, «Ауыл аманаты» бағдарламасы өзінің қажеттілігін дәлелдеді, оның дамуының келесі кезеңі жеңілдікті несиелер беру ғана емес, сонымен қатар жеке қосалқы шаруашылықтардың кооперациясын ынталандыру болуы тиіс» деп атап өтті [2]. Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың 2020 жылы 11 мамырдағы Үндеуінде Үкіметке «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасымен бірлесіп ауылдық жерлерде «Егін алқабынан сатушы сөресіне дейін» деп аталатын кооперативтік тізбекті дамытудың пилоттық жобасын ұсынды, содан кейін жобаны масштабтауға кірісіп, 2021 жылдың ортасына дейін толыққанды Бағдарламаны жасауға болатынын ескертті [3].

Бұдан басқа, 14.04.2022 ж. бекітілген «Халықтың табысын 2025 жылға дейін арттыру бағдарламасы» кешенді жоспарында өткізу кооперациясын қалыптастыру, оларды қаржыландыру қажеттілігі, бизнес-әлеуетті және кооперациялық бағыттарды іске асыру үшін қажетті қолдау шараларын көрсету, мал шаруашылығы, өсімдік шаруашылығы бойынша жеке қосалқы шаруашылықтарды несиелеу арқылы республика бойынша ауыл халқының табысын арттыру бойынша Жамбыл облысының тәжірибесін масштабтау атап өтіледі; агрокомпетенцияларға оқыту (жұмыссыздар, ЖҚШ), кооперативтер басқарушыларын даярлау» [4].

Жоғарыда аталған мәселелер докторлық диссертацияға тақырыпты таңдауды, оның өзектілігі мен әлеуметтік-экономикалық маңыздылығын және оның Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенінің басым міндеттеріне сәйкестігін ескере отырып анықталды.

Ғылыми зерттелу дәрежесі. Кооперативтік қозғалыстың ғылыми негіздерін әр түрлі елдердің ғалымдары мен тәжірибешілерінің бірнеше буыны құрды және дамытты. Олардың көпшілігінің, әсіресе кооперативтік теорияның негізін салушылар мен танымал етушілер кооператив қозғалысының ғылыми негіздерін әртүрлі елдердің ғалымдары мен кооперативтік практиктерінің бірнеше буыны жасап, дамытты.

Олардың көпшілігінің, әсіресе кооперативтік теорияның негізін салушылар мен танымал етушілердің (Ф. Оуэн, Ш. Фурье, Ф. Райффайзен, Н. Г. Чернышевский, М. И. Туган-Барановский, В. Ф. Тотомянец және т.б.) есімдері белгілі. Кооперацияның теориясы мен ұйымдастырушылық принциптерін

дамытуды зерттеуде үлкен үлес қосқан шетелдік ғалымдар, D. Sedik, Z. Lerman, R.H Bork, R. A. Blair, J.Vickers, R. A.Winter, M. Howard, Rey P., Tirol J., J. Spengler, О. Вильямсон, сонымен қатар көршілес елдерден: А.Н.Анцыферов, А.И.Васильчиков, Н.П.Гибнер, Н.В.Крылов, А.В.Меркулов, С.Л.Маслов, К.А.Пажитнов, Н.И.Попов, Л.М.Хинчук, А.И.Чупров және т.б. А.В.Чаянова, А.П.Макаренко, А.В.Ткача, Д.А.Фомина, И.В.Ушачева, А.В.Петрикова, Папцова, Миндрина, О.А.Родионова және т.б. еңбектері ауылшаруашылық кооперациясының ғылыми негіздеріне арналған.

Қазақ ғалымдары Ғ.А.Қалиев, Т.И.Есполов, А.Б.Молдашев, Г.У.Акимбекова, Д.А.Калдияров, К.М.Тиреуов, У.К.Керимова, Г.Р.Мадиев, Ж.Ж.Сүлейменов еңбектерінде агроөнеркәсіптік интеграция мен ауыл шаруашылығы кооперациясының әр түрлі нысандарының тиімділігінің теориялық және әдіснамалық аспектілері зерттеліп, халықаралық дәрежеде кеңінен мойындалған.

Көптеген ғылыми жарияланымдардың болуына қарамастан, республикадағы ауылшаруашылық кооперациясы тиісті дамуы мен таратылуы болған жоқ, ал авторлардың көпшілігі ұйымдастырушылық нысандары, меншік қатынастарын, ауылшаруашылық өндірістік және тұтыну кооперативтерінің қызметін және т.б. қарастырады. Алайда кооперацияның әртүрлі нысандарының салыстырмалы сипаттамалары, ауыл шаруашылық кооперациясының әрбір нысаны мен түрлерінің бәсекелестік артықшылықтары, ауыл шаруашылық кооперативтерінің шығындарын қысқарту және оңтайландыру мәселелері, АӨК салалары бөлінісінде ауыл шаруашылық кооперативтерінің перспективалық модельдерін қалыптастыру және тиімді жұмыс істеу тетігі, олардың дамуын тежейтін факторлар, республиканың АӨК дамытудағы ауыл шаруашылық кооперациясының әлеуметтік-экономикалық маңыздылығы мен рөлі, оның ҚР АӨК басым бағыттарының міндеттеріне сәйкестігі жеткілікті түрде зерттелмеген.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.

Зерттеудің мақсаты - Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылық кооперативтерін тиімді дамыту бойынша ғылыми-әдіснамалық негіздер мен практикалық ұсыныстарды әзірлеу.

Зерттеу міндеттері:

- ауыл шаруашылық кооперативтерінің жұмыс істеу тиімділігін арттырудың ғылыми-әдістемелік және әдістемелік негіздерін зерттеу, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін кооперацияның әртүрлі нысандарына біріктіру тиімділігінің критерийін негіздеу;

- шаруашылық жүргізудің жаңа жағдайларына қатысты «Ауыл шаруашылығы кооперативі», «Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімді қызметі» ұғымының мәні мен экономикалық мазмұнын айқындау;

- кооперативтерді дамытудың әлемдік тәжірибесіне салыстырмалы талдау жүргізу және АӨК қазақстандық экономикасына табысты модельдерді бейімдеу бойынша ұсыныстар әзірлеу;

- АӨК кооператив секторының ағымдағы жай-күйін зерделеу, түйінді мәселелерді анықтау, сондай-ақ ауыл шаруашылығы кооперативтерінің, әсіресе елдің оңтүстік өңірлерінің қызметіне экономикалық бағалау жүргізу;

- ауыл шаруашылығы кооперациясының дамуына әсер ететін бағыттар мен факторларды анықтау, мемлекеттік қолдау тетіктерін айқындау және оны жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу;

- ауыл шаруашылық кооперативтерінің аграрлық кәсіпкерліктің ерекше нысаны ретіндегі айрықша сипаттамаларын және олардың ауыл шаруашылығы мен ауылдық аумақтарды дамытуға қосқан үлесін негіздеу;

- кооперативтердің қызметін қарқындату үшін цифрлық шешімдер мен заманауи өндірістік технологияларды енгізу бойынша ұсыныстар тұжырымдау;

- кооперативтік объектілерді: өңдеу пункттерін, сервистік орталықтарды және т. б. құруды қамтитын ауыл шаруашылығы кооперациясының қолданбалы модельдерін әзірлеу;

- өзара іс-қимылдың кооперативтік моделі негізінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілер мен қайта өңдеушілерді интеграциялау тетіктерін ұсыну;

- ұлттық аграрлық жүйеде ауыл шаруашылық кооперативтерін тиімді дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігін негіздеу.

Зерттеу объектісі. Осы зерттеудің объектісі Қазақстанда ауыл шаруашылығы қызметін жүргізудің әртүрлі ұйымдық-құқықтық нысандары — шаруа (фермер) қожалықтары, жеке қосалқы шаруашылықтар, сондай-ақ аграрлық салада жұмыс істейтін тіркелген кооперативтік құрылымдар болып табылады.

Зерттеу пәні. Ұлттық аграрлық экономика жағдайында ауыл шаруашылық кооперативтерінің жұмыс істеу нәтижелілігін арттыруға бағытталған теориялық ережелер, әдіснамалық тәсілдер мен қолданбалы тетіктер жүйесі болып табылады.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі.

Зерттеудің ғылыми негізін аграрлық экономика, кооперативтерді институционалдық дамыту және аграрлық өндірістің тиімділігін арттыру саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрады.

Әдіснамалық база ретінде агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің қызметін реттейтін Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық құжаттары, сондай-ақ авторлық бақылаулар, сараптамалық сұхбаттар және талдамалық шолуларды талдау барысында алынған эмпирикалық деректер пайдаланылды.

Жұмыста қойылған мақсаттарға жету үшін ғылыми әдістер кешені қолданылды:

- экономикалық — статистикалық талдау-ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің сандық көрсеткіштерін өңдеу үшін;

- абстрактілі — логикалық әдіс-теориялық жалпылау мен қорытындыларды тұжырымдау кезінде;

-монографиялық тәсіл-кооперативтік құрылымдардың перспективалық модельдерін зерттеу және негіздеу кезінде;

-салыстырмалы және жүйелік талдау — кооперацияның әртүрлі формаларын салыстыру және олардың тиімділігін бағалау;

-деректерді топтастыру, экономикалық-математикалық модельдеу және есептеу — конструктивтік әдістер-модельдер құру және басқарудың кооперативтік нысандарының дамуын болжау.

Зерттеудің ақпараттық базасы. Эмпирикалық база ретінде ауыл шаруашылығы министрлігінің және Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің ресми статистикалық материалдары, қолданыстағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің есептік деректері, аграрлық кооперация проблемаларына арналған мамандандырылған форумдар мен конференциялардың материалдары, бейінді мерзімді басылымдарда жарияланымдар, сондай-ақ Интернет желісіндегі ашық көздерден алынған деректер пайдаланылды.

Ғылыми жаңалығы. Зерттеу аясында келесі жаңа ғылыми нәтижелер алынды:

-автор аграрлық қайта құрудың қазіргі кезеңінің ерекшеліктерін көрсететін «ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі», «ауыл шаруашылығы сервистік кооперативі» және «ауыл шаруашылығы кооперативінің жұмыс істеу тиімділігі» ұғымдарының түпнұсқалық түсіндірмесін тұжырымдалған;

-ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамыту стратегиясын әзірлеуге кооперативтік нысандарды заманауи талаптарға және ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің қажеттіліктеріне бейімдеуге негізделген тұжырымдамалық көзқарас ұсынылды;

-кооперативтер шеңберіндегі өндірістік процестерді цифрландырудың орындылығы, оның ішінде сүтті мал шаруашылығы және қалдықтарды экологиялық таза кәдеге жарату саласында негізделді;

-ауыл шаруашылығы кооперациясының инновациялық ұйымдық үлгілері жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың мысалында әзірленді («Мерке өнімдері» ӨК, «Токжайлау», «КормСнабТастобе», «Нарынқол ет» АШӨК т.б), оның ішінде олардың қызметінің экономикалық көрсеткіштері есептелінді;

- тұрақты ауыл шаруашылығы өндірісінің элементі ретінде «Қаратал Шекер» ауылшаруашылық кооператив (АШӨК) базасында қызылша алқабының ауыспалы егіс жүйесін енгізу арқылы ауыл шаруашылығы кооперативінің моделі ұсынылды;

-агроөнеркәсіптік кешеннің өндірістік және қайта өңдеу бөлімшелері арасындағы кооперациялық интеграция механизмі әзірленді;

-құқықтық базаны талдау негізінде еліміздің агроөнеркәсіптік кешеніндегі (соның ішінде Қазақстан Республикасының «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Заңы, Салық кодексі және т.б.) кооперативтік сектордың өсуін ынталандыруға және кедергілерді жоюға бағытталған қолданыстағы заңнамаға түзетулер енгізу ұсынылды.

Қорғауға шығарылатын негізгі ережелер:

1. Аграрлық қайта құрудың қазіргі кезеңінің ерекшеліктерін көрсететін «ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі», «ауыл шаруашылығы сервистік кооперативі» және «ауыл шаруашылығы кооперативінің қызмет ету тиімділігі» ұғымдарының авторлық түсіндірмесі;

2. Ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін кооперацияның әртүрлі нысандарына біріктіру тиімділігінің критерийлерінің жүйесі және ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімді қызметінің көрсеткіштері, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің жұмыс істеу тиімділігін арттыру стратегиясының авторлық пайымы;

3. Қолданыстағы ынтымақтастық үлгілерін кешенді экономикалық бағалаудың нәтижелері, олардың Қазақстан Республикасы жағдайында жұмыс істеуінің күшті және әлсіз жақтарын анықтау.

4. Кооперативтер мысалында («Мерке өнімдері» ӨК, «Тоқжайлау» АШӨК) цифрлық шешімдерді және органикалық қалдықтарды кәдеге жаратудың заманауи әдістерін қолданудың дәлелденген экономикалық орындылығы, сонымен қатар «Қаратал Шекер» АШӨК базасында жеті танапты ауыспалы егісін енгізудің тиімділігін есептеу.

5. Инфрақұрылымдық объектілерді ұйымдастырумен және олардың экономикалық тиімділігін есептеумен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің перспективалық үлгілері әзірленді – қызмет көрсету орталығы («КормСнабТастөбе» АШӨК), мал бордақылау цехы («Нарынкөл ет» АШӨК).

6. Кооперативті және кластерлік құрылымдарды қалыптастыруға бағытталған ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілер мен өңдеушілер арасындағы тиімді өзара іс-қимыл моделі ұсынылған.

7. Институционалдық кедергілерді жою және кооперацияның тұрақты дамуын ынталандыру мақсатында қолданыстағы нормативтік құқықтық базаны, оның ішінде «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Қазақстан Республикасының Заңын, Қазақстан Республикасының Салық кодексін және басқа да актілерді түзету бойынша ұсыныстар дайындалды.

8. Қазақстанның агроөнеркәсіп кешеніндегі ауыл шаруашылығы кооперациясын жандандыруға және тиімділігін арттыруға бағытталған ұйымдық-экономикалық механизм қалыптастырылды.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық мәні.

Зерттеудегі тұжырымдар мен ұсыныстардың жоғары теориялық және әдістемелік маңызы бар және ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытуға ғылыми көзқарасты жетілдіруге бағытталған. Бұл зерттеудің теориялық әзірлемелерін экономикалық мамандықтарға арналған оқу-әдістемелік бағдарламаларды дайындауда және «Ауыл шаруашылық экономикасы», «Кәсіпорын экономикасы», «Ұлттық экономика», «Агроөнеркәсіптік секторындағы есеп және есептілік» және басқа да курстар мен пәндер бойынша оқу кезінде қолдануға болады.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық мәні.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге және алғашқы өңдеуге заманауи технологияларды енгізу, сондай-ақ кооперативтік секторды құқықтық реттеуді және мемлекеттік қолдауды жетілдіру арқылы ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің тиімділігін арттыруға бағытталған қолданбалы ұсыныстар әзірлеуде.

Ұсынылып отырған тетіктер шағын ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі мәселелерін шешуге, кооперативке қатысушылардың экономикалық мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге, өндірілген өнімді өткізуді тұрақтандыруға, сондай-ақ бірлескен кооперативтік инфрақұрылымды құруға және дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытуға қатысты нормативтік-құқықтық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігі ғылыми негізделді, атап айтқанда «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» ҚР Заңына, ҚР Салық кодексіне және т.б. ауыл шаруашылық кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландыру жөніндегі ұсыныстар «Мерке өнімдері» ӨК, «Тоқжайлау» АШӨК және басқа ауыл шаруашылық кооперативтерінде пайдаланды, мұны енгізу актілері растайды.

Бұл жұмыстың басқа ғылыми-зерттеу жұмыстарымен байланысы. Зерттеу процесіне автор «Қазақ аграрлық – өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты» ЖШС-інде 2018-2019 жылдардағы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің «Мал шаруашылығы салаларында интенсивті технологияларды дамыту» басым бағыты бойынша бағдарламалы - мақсатты қаржыландыру аясында «Мал басын, тауарлы-материалдық құндылықтарды, пайданы, өзіндік құнын, өткізуді, өндірістік-шаруашылық қызметті объективті есепке алудың нысандарын, сондай-ақ оларды есептеу әдістерін (тауарлы шаруашылықтарда, ірі мал бордақылау алаңдарында) әзірлеу» тақырыбы бойынша орындалған ғылыми-техникалық бағдарламасына орындаушы ретінде қатысты. Диссертация авторы бірлескен автор болып табылатын ғылыми-техникалық бағдарламаны жүзеге асыру барысында «Қазақстан Республикасындағы ірі қара мал шаруашылығының өзіндік құнының калькуляциясының әдістемелік әзірлемесі» және «Қазақстан Республикасындағы ірі қара малдың өзіндік құнының калькуляциясы бойынша ұсыныстар» атты 2 әдістемелік ұсыныстар әзірленді.

Зерттеу нәтижелерін жариялау.

Қорғауға ұсынылған негізгі ережелер мен тұжырымдар 25 ғылыми жұмыста көрініс тапты, оның 1- нөлдік емес импакт-факторы бар журналда жарияланған ғылыми мақала болып табылады және Scopus деректер базасына енгізілген, 8 мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын басылымдарда жарияланды, 14-халықаралық және отандық ғылыми жинақтарда жарияланған мақалалар, 2018-2019 жылдарға арналған Қазақстан

Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің «Мал шаруашылығы салаларында интенсивті технологияларды дамыту» басым бағыты бойынша бағдарламалы - мақсатты қаржыландыру аясында 2 әдістемелік ұсыныстар әзірленді

Автордың «Арқарлы Майбурек», «Тоқжайлау» АШӨК 2 енгізу актісі, сондай-ақ «Мал шаруашылығы салаларында интенсивті технологияларды дамыту» ғылыми-техникалық бағдарламасы бойынша Қазақ АӨК экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты жобалық тобының жұмысына автордың қатысуын растайтын анықтамасы бар.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі.

Диссертация-лық жұмыстың құрылымы логиканы, зерттеу процедурасын және қойылған міндеттерді шешу алгоритмін көрсетеді. Диссертация мазмұны белгілер мен қысқартылған сөздер, кіріспе, үш бөлім, қорытынды, қолданылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалар тізімінен тұрады. Диссертациялық зерттеудің көлемі - 196 беттік баспа мәтінінен тұрады, оның ішінде: 61 кесте, 18 сурет және 20 қосымша. Қолданылған әдебиеттер тізімі 145 атаудан тұрады.

1 АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕРІН ТИІМДІ ДАМЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ - ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

1.1 Агроөнеркәсіп кешенінің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ауыл шаруашылық кооперациясының мәні, экономикалық мазмұны және маңызы

Экономикадағы кооперативтік қозғалыс пен кооперативтік сектордың жұмыс істеуінің теориялық негіздерінің қалыптасуы ұзақ тарихи кезең ішінде әртүрлі елдердегі зерттеушілер мен практиктердің көптеген ұрпақтарының қатысуымен өтті. Бұл идеялардың дамуына Ф. Оуэн, Ш.Фурье, Ф. Райффайзен, Н. Г. Чернышевский, М. И. Туган-Барановский, В. Ф. Тотомианц және т. б. сияқты көрнекті ойшылдар айтарлықтай үлес қосты, олардың еңбектері әлі күнге дейін ғылыми және қолданбалы маңыздылығын сақтайды. Шағын шаруа қожалықтарын кооперативтік бірлестіктерге тарту процесі XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында басталды, бұл ауылшаруашылық өндірісін ұйымдастырудың жаңа кезеңін белгіледі (1-кесте).

Шет елдердің танымал ғалымдары (Zvi Lerman, Csaba Csaki, Gershon Feder [5] David Sedik [6], R. H. Bork [7], R. A. Blair [8], J. Vickers [9], R. A. Winter [10], M. Howard [11], Rey P., Tirol J. [12], J. Spengler [13], О.Уильямсон [14] ауылшаруашылық кооперациясының теориялық және ұйымдастырушылық-экономикалық ережелерінің дамуына айтарлықтай әсер етті. ТМД елдерінің ғалымдары А.В. Чаяновтың [15], А. П. Макаренконың [16], А. В. Ткачтың [17], И. В. Ушачевтің [18], А. В. Петриковтың [19], А. Г. Папцовтың [20], Д. А. Фоминнің, Н. С. Храмцовтың [21], , Миндриннің [22], О.А. Родионованың [23] және басқа зерттеушілер агроөнеркәсіптік кешендегі кооперация мен интеграциялық процестерді дамыту әдістемесінің мәселелерін ашады, ұйымдық-экономикалық модельдер мен кооперативті өзара әрекеттесу механизмдерін, сондай-ақ олардың тиімділігін бағалау әдістерін ұсынады.

Қазақстандық ғалымдар Г. А. Қәлиев [24], А. К. Күрішбаев [25], Ғ.Ү. Әкімбекова [26], Т. И. Есполов [27], А. Б. Молдашев [28], К. М. Тіреуов [29], Ү. К. Керімова [30], Ғ. Р. Мадиев [31] ғылыми еңбектерінде Қазақстанның аграрлық саласындағы кооперативтік құрылымдардың жұмыс істеу ерекшеліктері қарастырылуда. Олар ауыл шаруашылығы өндірушілерінің түріне байланысты кооперацияның әртүрлі модельдерін қалыптастыру қажеттілігін негіздеді, олардың дамуының оң және теріс тенденцияларын талдады, сондай-ақ тұрақты кооператив нысандарын ұйымдастыру бойынша практикалық ұсыныстарды әзірледі.

Қайта құру жылдарында басталған экономикалық қайта құру кезеңі жаңа әлеуметтік-экономикалық кезеңде кооперативтік теория мен практиканы сыни тұрғыдан түсінуге мүмкіндік ашты.

Алайда, осы уақытқа дейін көптеген зерттеулердің болуына қарамастан, қазіргі заманғы нарық жағдайларына толық сәйкес келетін ауылшаруашылық кооперациясының тұтас ғылыми тұжырымдамасы жоқ.

1 кесте - Кооперация теориясының негізгі мектептері

Негізін қалаушылар	Негізгі идеялар
Роберт Оуэн, Ш.Фурье, XIX ғасырдың басы, Ұлыбритания	Утопиялық социализм теориясы қауымдастықтарға өз еркімен кіру арқылы коммунистік қауымдастық құру үшін қаражат жинауға негізделген (Р. Оуэн). К.Фурье отбасыларды ортақ шаруашылық жүргізу үшін біріктіру арқылы ұжымдық шаруашылық теориясының іргелі негізін қалады.Бұл теория барлық жерде, алдымен қарапайым біріккен дүкендер түрінде, содан кейін кооперацияның классикалық принциптерінің негізін қалаған атақты Рочдель әділетті пионерлер қоғамы түріндегі тұтынушы-жұмысшылар кооперативтерін құруға ықпал етті.
Фр.Райффайзен, XIX ғасырдың 60-жылдары, Германия	Кооперативті шаруашылықтың барлық салаларын біріктіретін Райффайзен серіктестіктері (шаруа кооперациялары) шаруа кооперациясына қолжетімді (несиелік қызмет, шаруа қожалықтарына өндіріс құралдарын жеткізу, тауарды бірлесіп сату және шикізатты қайта өңдеу).Бұл теория жаңа типтегі әртүрлі сату, жабдықтау және қайта өңдеу кооперативтерінің пайда болуына, шаруалардың кооперативтік теориямен бірігудегі экономикалық мүдделерінің қосылуына ықпал етті.
К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин, XIX ғасыр	К.Маркс «Бір өндіріс процесінде немесе әртүрлі, бірақ өзара байланысты өндірістік процестерде көптеген адамдар бір-бірімен жүйелі түрде қатарлас және өзара әрекеттестікте жұмыс істейтін еңбек түрін кооперация деп атайды». Ф.Энгельс: «Ұсақ шаруаларға қатысты біздің міндетіміз – олардың жеке өндірісін, меншігін күшпен емес, осы мақсатқа мемлекеттік көмек ұсына отырып, кооперативтікке айналдыру». В.И. Ленин «...жеке мүдде, жеке коммерциялық мүдде, оны мемлекет тарапынан тексеру және бақылау, оның ортақ мүдделерге бағыну дәрежесін анықтадық».
М.М.Туган-Барановский, К.А.Пажитнов, Н.Г.Чернышевский	Кооператив - бұл салынған капиталдан ең көп пайда алу емес, экономиканы жалпы басқарудың арқасында оның мүшелерінің еңбек кірісін арттыру немесе соңғысының шығындарын азайту (Туган-Барановский) Ресей, 19 ғасырдың соңы - 20 ғасырдың басы, мақсаты салынған капиталдан ең көп пайда алу емес, бірнеше ерікті түрде біріккен тұлғалардың шаруашылық кәсіпорны.
А.В.Чаянов 1927 ж., Россия	Кооператив – бұл, ең алдымен, әлі күнге дейін шағын еңбек шаруашылықтары болып қала беретін шаруа қожалықтарының одағы. Кооперация шаруашылықтың негізгі өндірістік процестерін бұзбайды және бұл біріктіру ірі кооперативтік кәсіпорындарға айтарлықтай оң нәтиже беретін экономиканың сол секторлары мен процестерін бөлуге және ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұған ауылшаруашылық өнімдерін өткізу, өңдеу, тауарлық-материалдық қорларды, минералды тыңайтқыштарды сатып алу және т.б.. Чаянов ауыл шаруашылығы өндірісін дамытудың шешуші буыны ретінде кооперативтік процестің мазмұнын нақты анықтады; ауыл шаруашылығында ірі және ұсақ өндірістің артықшылықтарын анықтады;оларды біртұтас тұтастыққа біріктіру және кооперативтік негізде ірі кәсіпорындарды құрудың негізгі бағыттарын анықтау; шаруа кооперациясының нысандарының классификациясын берді, мемлекет пен кооперация арасындағы экономикалық қатынастардың тұтас жүйесін ұсынды; «кооперативті ұжымдастырудың» ерікті және біртіндеп сипатын негіздеді
Ескерту-зерттеу негізінде автор құрастырған	

Кооператив-бұл өндірістік ортадағы өзгерістермен бірге дамып келе жатқан динамикалық әлеуметтік-экономикалық жүйе. Оның функциялары, мақсаттары мен ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктері біріктірудің қарапайым формаларынан қазіргі заманғы шаруашылық құрылымының талаптарына жауап беретін неғұрлым күрделі және тиімді модельдерге көшкен сайын өзгереді. Егер бұрын кооперативтер негізінен өмір сүру және өзара көмек көрсету үшін құрылған болса, онда нарықтық экономика жағдайында олар толыққанды кәсіпкерлік субъектілеріне айналады. "Қажеттіліктерді қанағаттандырудың" бастапқы мақсаты нақты экономикалық пайдаға, соның ішінде пайда табуға бағдарлануға айналады, бұл нарықтық бәсекелестік жағдайында тұрақтылықтың қажетті шарты болып табылады.

Жаһандану және халықаралық экономикалық интеграцияны дамыту контекстінде кооперацияның көптеген теориялық ережелерін қайта қарау қажеттілігі өзекті болып отыр. Бұл, әсіресе, осы уақытқа дейін жан-жақты ғылыми қайта қарауға ұшырамаған марксистік Әдістемеге негізделген интерпретацияларға қатысты.

Қалыптасқан кейбір тәсілдер қазіргі әлеуметтік-экономикалық шындықты ескере отырып, сыни бағалауды қажет етеді. Осыған байланысты кооперативтік қозғалыс принциптерін терең ғылыми талдау және өзектендіру қажеттілігі артып келеді. Өндірістік демократияны дамытуға, кооператив мүшелерінің меншік құқығын қамтамасыз етуге, олардың экономикалық тәуелсіздігін кеңейтуге және кооператив құрылымдарына еркін қатысуға ерекше назар аудару керек. Бұл аспектілер жаңа экономикалық жағдайларда ауылшаруашылық кооперациясының тиімді модельдерін құруды анықтайды.

Іс жүзінде Қазақстан Республикасының аграрлық секторында шаруашылықтың кооперативтік нысандарын жандандыру және дамыту процестері өте баяу жүреді, көбінесе қиындықтар мен ішкі қайшылықтармен бірге жүреді. Агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың қызметінде кооперативтік принциптерді кеңінен қолдануға кедергі келтіретін факторлардың ішінде институционалдық және құқықтық, сондай-ақ ментальдық себептерді де ажыратуға болады. Атап айтқанда, басқарудың әлеуметтік нысандарынан мұраға қалған ойлау мен шаруашылық жүргізу әдістерінің инерциясы сақталуда, тиімді кооперативтік заңнаманың жетіспеушілігі байқалады. Алайда, ең маңызды кедергі ауылшаруашылық кооперациясының нақты тұжырымдалған, тұжырымдамалық тұрғыдан тексерілген теориясының болмауы болып қала береді.

Қазіргі уақытта ғылыми және практикалық жазықтықта кооперацияның мәні, оның аграрлық сектордың әлеуметтік-экономикалық жүйесіндегі орны мен рөлі туралы бірыңғай түсінік жоқ. Кооперативті құрылғының негізгі ұғымдарын түсіндіру тәсілдері көбінесе қайшылықты, кейде тіпті бір-бірін жоққа шығарады.

Соған қарамастан, тәжірибе мен уақыт іргелі кооперативтік қағидаттарға сүйенетін ғылыми тәсілдердің орнықтылығы мен өміршеңдігін растады: қатысудың еріктілігі, жеке қызығушылық, кооперативтердің дербестігі, өзін-өзі

басқару, экономикалық қызметтің нысандары мен түрлерін таңдау еркіндігі, сондай-ақ қатысушылардың мүдделеріне сәйкес ұйымдық құрылымды қалыптастыру. Кооператив мүшелері сату және жабдықтау саласында кіммен өзара іс-қимыл жасау керектігін, өндірістік процестерді қалай ұйымдастыру керектігін және өз қызметінде қандай экономикалық модельдерді қолдану керектігін дербес анықтауға құқылы.

Кооперативтің негізгі мақсаты, оның өмір сүру шарттары мен формаларына қарамастан, оның мүшелерінің мүдделеріне қызмет ету, олардың құқықтарын қорғау, сондай-ақ кооператив принциптері негізінде және қоғам дамуының жалпы экономикалық заңдылықтары шеңберінде жұмыс істеуді қамтамасыз ету болып қала береді [32]. Тек осы базада кооперация өндіріс процесінің жекелеген элементтерін біріктіретін Экономикалық тәуелсіз субъектілердің ұзақ мерзімді, уақыт бойынша шектеусіз ерікті өзара әрекеттесуіне негізделген басқарудың тұрақты түрі ретінде әрекет ете бастайды.

Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, Қазақстанда кооперация теориясының дамуы да бірқатар қиындықтарға тап болады. Ұзақ уақыт бойы кеңестік экономикалық ғылымда кооперативтік қозғалыс негізінен тұтыну кооперациясымен және колхоз-кооперативтік меншік призмасы арқылы қарастырылған колхоз жүйесімен байланысты болды. Республикадағы қазіргі ғылыми ой осы салада мемлекеттік саясатты әзірлеу және қазіргі заманғы, тиімді жұмыс істейтін кооперативтік заңнаманы қалыптастыру үшін негіз бола алатын кооперацияның жүйелік тұжырымдамасын әлі ұсынбайды.

Мәселе қолда бар ғылыми зерттеулердің, әдетте, кооперативтік қызметтің жекелеген аспектілеріне ғана әсер ететін фрагменттік сипатқа ие болуымен күрделене түседі. Сонымен қатар, олардың бір бөлігі әлсіз теориялық базада немесе басқа зерттеу бағыттары аясында жүзеге асырылады. Бұл ғылыми қоғамдастықтың күш-жігерін шоғырландырудың, сондай-ақ нарықтық экономика жағдайында ауыл шаруашылығы кооперациясының тиімді моделін әзірлеуге бірыңғай әдіснамалық тәсіл негізінде зерттеулерді үйлестірудің шұғыл қажеттілігін анықтайды.

Кооперация саласындағы отандық ғылыми ойдың дамуындағы ұзақ алшақтық, әсіресе ауыл шаруашылығына қатысты, бүгінгі күні көптеген кооперативтік идеялар мен принциптердің дұрыс емес немесе ресми түрде түсіндірілуіне әкелді. Көбінесе кооперацияға басқа экономикалық заңдылықтарға сәйкес әрекет ететін ұйымдық-құқықтық формалар жатады. Бұл жағдайда ауылшаруашылық кооперациясының ерекшелігі еленбейді, бұл мемлекеттік саясаттағы дәлсіздіктерді және бірлескен экономикалық қызметтің ерекше нысаны ретінде кооперацияның мәні туралы қоғамдық санада қате түсініктерді тудырады. Мұндай қызмет Өндірістік белсенділіктің негізгі мотиві ретінде әрекет ететін жеке қызығушылықты және кооператив моделінің тұрақтылығы мен әлеуметтік бағытын қамтамасыз ететін ұжымдық қызығушылықты синтездеуді қамтиды.

Кооперативтің әрбір қатысушысы, оған кіре отырып, ең алдымен, өнімді сату, ресурстарды алу немесе қосымша экономикалық пайда болсын, жеке қызығушылықты жүзеге асыруға ұмтылады. Ұжымдық қызығушылық маңызды болғанымен, бұл жүйеде жеке мақсаттардың сәйкес келуіне негізделген туынды ретінде әрекет етеді. Мұндай тәсіл кооперативтік қозғалысқа қатысушылардың уәждемесін түсіну және тиісті ұйымдық-шаруашылық тетігін әзірлеу, сондай-ақ аграрлық өндірушілердің нақты экономикалық ынталандырулары мен мүдделерін көрсететін мемлекеттік кооперативтік саясатты қалыптастыру үшін принципті болып табылады.

Кооператив ерікті ынтымақтастыққа негізделген экономикалық тәуелсіз өндірушілер мен меншік иелерінің ұйымдық бірлестігінің нысаны болып табылады. Мүлікті әлеуметтендіруді көздейтін модельдерден айырмашылығы, кооператив қатысушылардың экономикалық оқшауланuын жоғалтпай, белгілі бір функцияларды бірлесіп орындауға бағытталған [33].

Кооператив моделінің ерекшелігі-үлестік қатынастардың өзара жарналармен байланысы, мұнда қатысушылар алатын кіріс пайда мөлшеріне байланысты болады. Мұндай байланыс тиімдірек және үнемді қызметті ынталандырады, өндірістік кірісті арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, кооперативтің нарықтық субъектінің негізгі сипаттамасы ретінде пайдаға бағдарлануы оның бәсекелестік позициясын күшейтеді, бұл нарықтық орта жағдайында өміршеңдік дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Алайда, кооперативтің өзі үшін пайда дәстүрлі коммерциялық ұйымдардан айырмашылығы басты мақсат емес-ол көмекші рөл атқарады.

А. П. Макаренко дұрыс атап өткендей, кооперативтік қозғалысты біртекті немесе бір мәнді құбылыс ретінде қарастыруға болмайды. Оның айтуынша, біріктірілген ресурстарды тек өз мүшелеріне қызмет көрсету аясын кеңейту үшін қолданатын көптеген кооперативтер бар. Осыған қарамастан, экономикалық операциялардың басым көпшілігі тиімді болып қалуы керек. Ол кооперативті кірістілікке бағдарлауды толығымен жоққа шығаратын субъект ретінде түсіндіру қате екенін атап өтті. Кооперативтік қозғалыстың даму тарихы нарықтық механизмдерден оқшаулану әрекеттерінің көптеген мысалдарын қамтиды (мысалы, пайдадан бас тарту, өнімді өзіндік құны бойынша сату және т.б.) мұндай құрылымдарды экономикалық төлем қабілетсіздігі мен күйреуіне әкелді [34].

Әрине, кооперативтер ірі бизнеске кіретін типтік кәсіпкерлік құрылымдардан ерекшеленеді. Алайда, бұл олардың негізгі принциптерін ескере отырып, нарықтық модель шеңберінде жұмыс істеуін жоққа шығармайды. Осылайша, кооперативті оның меншік мүшелерінің мүдделерін қорғауға бағытталған әлеуметтік бағыты бар ұжымдық кәсіпкерліктің ерекше нысаны ретінде сипаттауға болады.

Ынтымақтастық өзара әрекеттесу формасы ретінде өндірістік қатынастарды ұйымдастырудың ең көне формаларының бірі болып табылады. Оның пайда болу себептері әртүрлі және ресурстарды біріктіру қажеттілігімен де, экономикалық тиімділікті арттыру ниетімен де байланысты. Қазіргі

экономикалық теория кооперацияның екі негізгі түрін ажыратады: қарапайым және күрделі. Қарапайым кооперация шеңберінде ұқсас операцияларды орындау кезінде салынған ресурстарға байланысты өнім шығару көлемінің пропорционалды өсуі байқалады. Күрделі кооперация, керісінше, пайдаланылған ресурстармен салыстырғанда өнімділіктің озық өсуімен сипатталады. Бұған еңбекті неғұрлым ұтымды бөлу, Жабдықты тиімді пайдалану және қатысушылардың күш-жігерін үйлестіру арқылы қол жеткізіледі, бұл жеке шаруашылық жағдайында қол жетімді болмайтын нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді [35].

1960 жылдардың аяғынан бастап өзін-өзі ұйымдастыру теориясының, атап айтқанда синергетиканың дамуы осындай әсерлерге ғылыми негіздеме берді. Элементтерді бір жүйеге біріктіру кезінде пайда болатын синергетикалық әсер жиынтық нәтиже жеке жетістіктердің қарапайым қосындысынан жоғары екенін көрсетеді. Бұл іс-әрекеттің дәйектілігіне, шығындарды жоюға, өнімнің сапасы мен стандартталуының жоғарылауына, өндірушілер, өңдеушілер мен түпкілікті тұтынушылар арасындағы шығындар мен артық делдалдық байланыстардың азаюына байланысты. Логистикалық және үстеме шығындарды қысқарту, ресурстарды пайдалануды жақсарту-осының бәрі жүйенің жалпы тиімділігін арттырады [36].

Экономикалық жүйе элементтерінің синергетикалық байланысы кооперативтік құрылымдардың тұрақтылығы мен тиімділігін арттыратын фактор болып табылады. Кеңейтілген ұдайы өндірістің негізгі факторларының — меншіктің, еңбектің, капиталдың, ресурстардың кооперация деңгейі экономикадағы құрылымдық өзгерістерді жүргізу үшін шешуші болады. Бұл әсіресе ауыл шаруашылығының ресурстық-шикізаттық бағдарлануынан агроөнеркәсіптік кешеннің аралас салаларын біртұтас, функционалдық теңдестірілген азық-түлік тізбегіне біріктіретін инновациялық, жоғары технологиялық модельге көшу қажеттілігі жағдайында өзекті.

Қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасының аграрлық секторындағы инвестициялық стратегияның негізгі бағыттарының бірі дағдарыс жағдайынан шығудың пәрменді құралы бола алатын тік кооперацияны дамытумен байланысты болуы тиіс. Теориялық және практикалық тұрғыдан алғанда, тік кооперацияны бір жағынан әртүрлі элементтерді функционалды интегралды жүйеге біріктіру нысаны ретінде, ал екінші жағынан агроөнеркәсіптік кешеннің (АӨК) тұрақты өзін — өзі реттеуін және өзін-өзі дамытуын қамтамасыз ететін механизм ретінде қарастырған жөн.

Соңғы жылдары республикада ішкі және сыртқы экономикалық сын-тегеуріндерге байланысты АӨК субъектілері қызметінің құрылымы мен бағытында белгілі бір өзгерістер байқалуда. Аграрлық секторды қамтитын интеграциялық процестер оған қаржы-өнеркәсіптік және коммерциялық құрылымдардың кіруі есебінен едәуір дәрежеде жанданды. Бұл өзгерістер ауылдық жерлерде кәсіпкерлік қызметтің жаңа нысандарын қалыптастыруға және өндірістік бірліктер арасындағы өзара іс-қимыл сипатының өзгеруіне ықпал етеді.

Шаруашылық субъектілері деңгейінде интеграция мен кооперацияны дамыту — ауылшаруашылық кооперативтері, агрофирмалар, агрохолдингтер немесе басқа бірлестіктер түрінде болсын — ресурстарды шоғырландыруға және экономикалық мүдделерді үйлестіруге деген ұмтылысты көрсетеді. Бұл өз кезегінде агробизнес субъектілерінің әлеуетті мүмкіндіктерін едәуір кеңейтуге, олардың жауапкершілігін арттыруға, сондай-ақ агроөнеркәсіптік жүйенің құрылымдық элементтерінің жұмыс істеу тиімділігін арттыруға әкеледі.

Күрделі кооперацияның қарапайымнан түбегейлі айырмашылығы-жүйелік тұтастықты қамтамасыз ететін қатысушылар арасында функционалдық байланыстардың болуы. Бұл жағдайда пайда болатын бірлестік жеке компоненттердің қосындысына дейін азайтылмайтын сапалық сипаттамаларға ие. Мұндай тұтастық функциялар арасындағы себеп-салдарлық байланыстар негізінде қалыптасады, олардың әрқайсысы автономды түрде өмір сүре алмайды және басқаларға тәуелді. А. Маршалл атап өткендей, дамыған жүйе жағдайында "оның әр бөлігі аз және аз өзін — өзі қамтамасыз етеді, ал әл-ауқат басқа элементтерге тәуелді болып, бүкіл жүйені кез-келген буындағы бұзылуларға сезімтал етеді" [37].

Функционалдық байланыстар кооперация ұғымдарының негізінде жатыр (лат. cooperatio-ынтымақтастық) және интеграция (лат. integer-тұтас). Кооперация-бұл бір немесе бірнеше байланысты процестер шеңберінде қатысушылардың көп бөлігі өзара әрекеттесетін еңбекті ұйымдастырудың бір түрі. Интеграция, өз кезегінде, мақсаттардың бірлігі мен функциялардың өзара тәуелділігіне негізделген жүйенің әртүрлі элементтері арасында тұрақты, тұтас байланыстарды қалыптастыруды қамтиды [38].

Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, нарықтық экономикада шағын кәсіпорындардың басым көпшілігі қандай да бір жолмен ірі экономикалық субъектілердің мүдделері саласына қатысады. Олардың қаржылық тұрақтылығы мен инвестициялық әлеуеті көбінесе тік және көлденең кооперациялық байланыстарға қосылу дәрежесімен анықталады. Ірі кәсіпорындардың бірқатар бәсекелестік артықшылықтары бар: олар инновациялық технологияларды тиімді пайдалана алады, заманауи техниканы сатып алады, несие ресурстарын, білікті қызметкерлерді тартады және ауқымды үнемдеу арқылы шығындарды азайтады [39].

Алайда, ірі аграрлық құрылымдар басқарудың шағын түрлерімен өзара әрекеттесуден пайда көреді. Мұндай ынтымақтастық оларға инновацияларды сынақтан өткізуге, нарықтық жағдайдағы өзгерістерге жедел әрекет етуге, жаңа тауашаларды игеруге және өзекті ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Шағын өндірушілер үшін, өз кезегінде, ірі кәсіпорындармен кооперация негізгі проблеманы шешеді — өнімді кепілдендірілген өткізу, сондай-ақ шағын агробизнесті қолдауға қатысты Қолданыстағы мемлекеттік саясаттың кемшіліктерін ішінара өтейді.

Демек, кооперациялық байланыстар Аграрлық нарық субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыратын маңызды фактор ретінде әрекет етеді. Олардың өнімділікті арттыруға және ресурстарды пайдалану тиімділігіне әсері

сату саласындағы бәсекелестіктің күшеюінен болатын шығындардан асып түседі. Кооперациялық-интеграциялық процестерді нығайту өндірістік-өткізу тізбегінің әртүрлі буындары арасындағы жоғары келісімділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Осылайша, қазіргі жағдайда шағын және ірі Агробизнес субъектілері арасындағы ұйымдастырушылық-экономикалық өзара іс-қимылдың ең тиімді және өміршең формалары ерекше өзектілікке ие болады. Мұндай формалардың қатарына интеграция және ынтымақтастық жатады. Біріктіруші процестердің бір түріне жататынына қарамастан, олар ғылыми әдебиеттерде негізделген түрде жіктелетін және жүйеленетін бірқатар маңызды түбегейлі айырмашылықтарға ие (2-кесте) [40].

2 кесте - Агробизнестегі унификациялық процестердің негізгі түрлерінің салыстырмалы сипаттамасы

Салыстыру облысы	Интеграция	Кооперация
Біріктіру субъектілері	Орта және ірі агробизнес субъектілері	Шағын бизнес (үй шаруашылықтарын қоса
Нәтиже бірігуі туралы процесс	Бірнеше бизнес құрылымдардың толық немесе ішінара қосылуы	Жаңа кәсіпкерлік құрылым (кооперация) құру
Біріктіру процесінде шешілетін мәселелердің түрлері	Агенттік және тарту инвестициялар	Жеке жұмыс бағыттарының тиімділігін арттыру (сату, несиелеу және т.б.)
Жеке тұлғаны ауыстыру функциялары	Жиі инсорсинг, аутсорсинг қарағанда	Аутсорсинг
Біріктіру принциптері	Агломерация, ассоциация	Ассоциация
Бизнес құрылымын басқару стилі	Қиын орталықтандырылған	Демократиялық
Мемлекет тарапынан қатынас	Белгілі бір шектеулер мен мемлекеттік реттеудің қажеттілігі	Мемлекеттік қолдау қажет
Ескерту: [40] дереккөз негізінде автормен құрастырған		

Жүргізілген салыстырмалы талдау аграрлық сектордағы интеграциялық және кооперациялық процестерді одан әрі дамыту оң және теріс үрдістерді, Біріккен құрылымдардың жұмыс істеу ерекшеліктерін ескере отырып, біріктіру процестеріне жүйелі мониторинг жүргізуді, сондай-ақ оларды реттеуге ғылыми негізделген тәсілдерді әзірлеуді талап ететінін растайды.

Интеграция мен кооперация әлеуеттерінің арақатынасы мәселесі ерекше назар аударуға тұрарлық. Кооперативтік принциптерді ресми түрде қолданатын корпоративтік нысандарды (мысалы, агрохолдингтерді) белсенді ілгерілету іс жүзінде классикалық кооперативтік құрылымдардың осалдығын күшейтеді. Аграрлық сектор кәсіпорындарының жалпы санындағы ауыл шаруашылығы

өндірістік кооперативтерінің үлесі 28% - дан 15% - ға дейін қысқарды,бұл ретте олардың саны 1,1 мың бірлікке дейін азайды. Кооператив мүшелерінің зейнеткерлерінен жер пайларын сатып алу жағдайлары жиілеп кетті, бұл кооперативті басқару нысанынесыстыруды ынталандырады және капиталистік агроөнеркәсіптік құрылымдардың позициясын күшейтеді.

Тиімді жұмыс істейтін кооперативті сату нарықтарының болмауы Агрохолдинг сияқты тігінен біріктірілген нысандар үшін елеулі артықшылықтар тудырады. Алайда, бұл ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне нарықтық тиімділікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін қызмет көрсететін кооперативтерді (сату, өңдеу, жабдықтау және т.б.) құру. Халықаралық тәжірибе растайды: өндірушілердің жоғары фрагментациясы тұрақты нарықтық арналарды ұйымдастыруды қиындатады, логистиканың тиімділігін төмендетеді және аграрлық нарықтың неғұрлым қуатты сегменттеріне шығуға кедергі келтіреді.

Тарихи ретроспективада ауылшаруашылық кооперациясының дамуы көбінесе экономикалық дағдарыс кезеңдерімен қатар жүретіндігі көрсетілген. Мәселен, 1929-1933 жылдардағы Ұлы депрессия кезеңінде батыс елдерінде фермерлік шаруашылықтардың сақталуына ықпал еткен тігінен ұйымдастырылған тұтыну кооперативтерінің қалыптасуы болды. Кеңестік модельде кооперативтер директивалық жүйе мен орталықтандырылған жоспарлау жағдайында жұмыс істейтін колхоздар мен совхоздарға ауыстырылды. Ресейдің посткеңестік экономикасында агрохолдингтер мен агрофирмалар кеңінен таралды, сонымен бірге дамымаған кооперативтік құрылымдар интеграцияланған корпоративтік бірлестіктер аясында бәсекеге қабілетсіз болып шықты. Бірқатар батыс елдерінде тік кооперацияның дамуы шамадан тыс корпоративтік интеграцияға кедергі болды және шағын ауыл шаруашылығы өндірушілерінің мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз етті [41].

Қазақстанда 1990 жылдардан бастап ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтері коммерциялық құрылымдармен қатар (ЖШС, АҚ, қаржылық - өндірістік топ (ҚӨТ)), негізінен астық секторында және қатаң бәсекелестік жағдайында жұмыс істеді. 2005 жылдан бастап елде қызмет көрсететін ауылшаруашылық кооперативтері — тұтыну, су пайдалану және басқа да коммерциялық емес мәртебеге ие болды.

Жағдай 2015 жылы Қазақстан Республикасында "ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы" жаңа заң қабылданған кезде өзгерді, оған сәйкес барлық кооперативтер тек ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативінің ұйымдық-құқықтық нысанында құрыла бастады және коммерциялық ұйымдар мәртебесіне ие болды [42]. Бұл нормативтік біркелкілікке әкелді, бірақ кооператив қызметін құқықтық реттеуге байланысты көптеген мәселелерді шеше алмады.

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде кооперативтердің қызметін құқықтық реттеу негізінен азаматтық заңнаманың нормаларына негізделетінін атап өткен жөн, алайда қызметтің сипатына байланысты әкімшілік, салық, жер,

Еңбек және басқа да құқық салаларының ережелері де қолданылады. Бұл ретте бірде-бір сала кооператив қызметін кешенді реттеуді қамтамасыз ете алмайды.

Бұл өндірісті ұйымдастырудың кооперативтік формасының ерекшелігіне (өзін-өзі басқаруға, мүшелікке және ұжымдық меншікке негізделген) және кооперативтер жұмыс істейтін салааралық экономикалық байланыстардың күрделі жүйесіне байланысты. Сондықтан ауыл шаруашылығы кооперациясының әлеуметтік-экономикалық институт ретіндегі ерекшеліктерін ескеретін тұтас құқықтық тетікті құрудың объективті қажеттілігі бар.

Ауылшаруашылық кооперативтері пайда табуға бағытталған коммерциялық кәсіпорындардан да, тек қайырымдылық міндеттерін жүзеге асыруға бағытталған коммерциялық емес ұйымдардан да ерекшеленетін жеке экономикалық ұйымның ерекше нысаны болып табылады. Кооперативтің негізгі мақсаты-оның мүшелерінің қажеттіліктерін қанағаттандыру және пайданы көбейтудің орнына өзара қолдау көрсету.

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің шаруашылық жүргізудің өзге де ұйымдық-құқықтық нысандарынан негізгі айрықша белгілерінің қатарына мынадай ережелер жатады:

- Меншік иелері мен пайдаланушылардың рөлдерінің сәйкес келуіне негізделген кооперативтердің ерекше табиғаты: кооператив мүшелері бір уақытта оның құрылтайшылары, субъектілерді басқарушылары және түпкілікті бенефициарлары болып табылады, бұл кооперативке қосарланған сипат береді. Ол мүшелердің өздері ұйымдастырған, қаржыландыратын және бақылайтын ұжымдық кәсіпорын ретінде жұмыс істейді.

— Мүшелердің, ең алдымен ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің мүдделеріне басымдық беру қағидаты шағын және орта фермерлік шаруашылықтардан бастап ірі тауарлық агроөнеркәсіптік өндірістерге дейінгі әртүрлі көлемдегі субъектілердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жағдайларды қамтамасыз етуді талап етеді. Бұл кооператив моделінің салалық әртараптандыру және аймақтық гетерогенділік жағдайларына бейімделуін болжайды.

- Кооперативтердің құқықтық және ұйымдастырушылық сәйкестігі басқарудың басқа түрлерінен (Акционерлік қоғамдар, мемлекеттік кәсіпорындар және т.б.) айтарлықтай ерекшеленеді. Халықаралық кооператив Альянсының анықтамасына сәйкес, «кооперативтер — бұл өз мүшелерінің демократиялық бақылауындағы автономды өзара көмек ұйымдары. Сыртқы құрылымдармен келісімдер жасау немесе қарыз капиталын тарту өзін-өзі басқару және автономия қағидатын бұзбауы керек».

- Дамыған елдердің тәжірибесі кооперативтердің шамадан тыс мемлекеттік араласуы мен қызметін реттеу олардың ұзақ мерзімді дамуға бағытталған Өзін-өзі қамтамасыз ететін, тұрақты және автономды ұйымдар ретінде қалыптасуына кедергі келтіретінін растайды. Кооперативтік ерекшелікті және мүшелердің мүдделеріне бағдарлануды жоғалту ішкі ресурстарды жұмылдыруды мүмкін емес етеді және өзін-өзі басқару негіздерін бұзады.

Кооперативтің маңызды белгісі-бұл капиталды емес, адамдардың бірлестігін білдіреді. Бұл ереже өндірістік және қызмет көрсету (тұтыну) кооперативтері үшін де маңызды болып қала береді. Ұйымдық-құқықтық мәртебесіндегі айырмашылықтарға қарамастан (мысалы, тұтыну кооперативтерін коммерциялық емес ұйымдарға жатқызу), нарықтық экономика жағдайында пайда табу тұрақтылық пен дамудың қажетті шарты болады, әсіресе мүшелердің материалдық және басқа қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында.

Кооперативтің пайдасы, әдетте, жарғылық мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған: өндірістік базаны дамыту, материалдық-техникалық қамтамасыз етуді жақсарту, мүшелердің біліктілігі мен білім деңгейін арттыру, әлеуметтік қолдау және басқа да ішкі қажеттіліктер. Осылайша, кооперативтегі пайда өзін — өзі мақсат ретінде емес, негізгі мақсатқа жету құралы ретінде әрекет етеді-бірлестік мүшелерінің тұрақты әл-ауқатын қамтамасыз ету.

Манчестердегі Халықаралық конгресте (1995) қабылданған кооперативтік сәйкестілік туралы мәлімдеме кооперативтер ұжымдық меншікте бірлесіп басқарылатын кәсіпорын құру арқылы өздерінің экономикалық, әлеуметтік және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында өз еркімен бірігетін адамдардың автономды бірлестіктері екенін көрсетеді. Мүшелер құрамына жеке қатысушылар да, тең құқықтары бар заңды тұлғалар да кіре алады. Бұл анықтама кооператив идеологиясына жат принциптер мен мақсаттарға негізделген көптеген заңды тұлғалардан кооперативтерді бөлуге мүмкіндік береді.

Халықаралық тәжірибеде кооперативтер олар жұмыс істейтін аумақтардың тұрақты дамуына бағытталған әлеуметтік экономика институттары ретінде қарастырылады. Олар жергілікті ресурстарды — еңбек, шикізат, өндірістік ресурстарды белсенді пайдаланады, ішкі өндірісті кеңейтуге, халықты тауарлар мен қызметтермен қамтамасыз етуге ықпал етеді, капиталды аймақтан тыс жерлерге әкетпейді және пайда табуды басымдыққа айналдырмайды. Олардың қызметі мүшелерге қызмет көрсетуге де, жергілікті қауымдастықтардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға да бағытталған, бұл оларды әлеуметтік бағдарланған басқару моделінің маңызды субъектілеріне айналдырады.

Кооперация саласындағы теориялық әзірлемелерге, отандық және шетелдік аграрлық ғалымдардың ғылыми тәсілдеріне, сондай-ақ өз зерттеулерінің нәтижелеріне сүйене отырып, автор ауыл шаруашылығы кооперативтерінің нысандарына мынадай анықтамаларды ұсынады:

- Ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативі -ауыл шаруашылығы өнімін өндірумен байланысты бірлескен кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін құрылатын мүшелік негізінде жеке тұлғалардың ерікті бірлестігі. Мұндай қызметтің негізі кооператив мүшелерінің жеке еңбек қатысуы және олардың «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Қазақстан Республикасының Заңында және кооператив жарғысында айқындалған мөлшерде және тәртіппен мүліктік пай жарналарын біріктіруі болып табылады.

- Ауыл шаруашылығына қызмет көрсету кооперативі-бұл өз қатысушыларының әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында мүшелік негізінде құрылған, ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілер болып табылатын жеке және заңды тұлғалардың ерікті бірлестігі. Мұндай кооперативтер ауыл шаруашылығы өнімдерін өткізу, сақтау, қайта өңдеу, өндіріс құралдарымен жабдықтау және өзге де сервистік қызметтер көрсету саласындағы қызметті жүзеге асырады.

Ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытудың өзектілігі экономикалық және әлеуметтік міндеттерді шешу қажеттілігіне байланысты. Экономикалық тұрғыдан кооперация ықпал етеді:

- аграрлық өндірістің ұсақ тауарлы сипатын еңсеру;
- шағын шаруашылық өнімдерін тұрақты өткізуді қамтамасыз ету;
- АӨК түрлі салаларындағы кәсіпорындар арасындағы өзара тиімді байланыстарды қалпына келтіру;
- азық-түлік тізбегіндегі артық делдалдық байланыстарды қысқарту.
- Әлеуметтік позициядан кооперация ықпал етеді:
- ауыл халқының табысының өсуіне;
- жұмыспен қамту және еңбек өзін-өзі жүзеге асыру саласын кеңейту;
- ауылдық жерлерде жұмыссыздық деңгейін төмендету.

1.2. Ауыл шаруашылық кооперациясының тиімді жүйесін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік аспектілері

Ауылшаруашылық кооперативтерін құру мен жұмыс істеудің ғылыми тәсілдерін талдау негізгі әдіснамалық ережелерді анықтауға, кооператив қызметінің тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтауға, сондай-ақ оның тиімділігінің өлшемдері мен көрсеткіштерін жасауға мүмкіндік берді. Сонымен, аграрлық кооперацияның классикалық мектебінің өкілі А. В. Чаянов кооператив кірісінің өсуін оның тиімділігінің басты критерийі ретінде қарастырды . Кейбір зерттеушілердің пікірінше, ауылшаруашылық кооперативтерінің тиімділігі акционерлерді тауарлар мен қызметтермен тұрақты қамтамасыз ету арқылы көрінеді, сонымен бірге оларды сатып алуға байланысты шығындар азаяды [43] және кооперативтің тиімділік көрсеткіші оның мүшелерінің кірісінің өсуі болып табылады [44].

Теориялық және практикалық тәсілдерді жүйелеу авторға ауылшаруашылық кооперациясын дамытудың тиімділігіне әсер ететін факторлар кешенін анықтауға мүмкіндік берді (1-сурет). Қазіргі жағдайда ауылшаруашылық кооперациясының дамуы маңызды фактор болып табылады: - өндірушілердің экономикалық әлеуетін нығайту; - ауыл шаруашылығындағы макроэкономикалық ортаны жақсарту; - тауарлық өнімнің өсуін ынталандыру; - кооперативтік және монополияға қарсы саясат шараларын іске асыру.

1-сурет – Ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту тиімділігіне әсер ететін факторлар кешені

Ескерту – автормен зерттеу негізінде құрастырған

Жетекші аграрлық экономистердің көзқарастарын талдау және жалпылау нәтижесінде автор аграрлық трансформацияның қазіргі кезеңінің ерекшеліктерін көрсететін "ауыл шаруашылығы кооперативінің жұмыс істеу тиімділігі" ұғымының мәніне келесі анықтаманы тұжырымдады. Ауыл шаруашылығы кооперативінің жұмыс істеу тиімділігі оның экономикалық және әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында адамдарды біріктіру, кәсіпкерлік белсенділікті дамыту, басқарудың әртүрлі деңгейлерінде тауар өндірушілердің мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық қатынастар шеңберінде өндірістік ресурстарды пайдаланудан барынша пайдалы нәтижеге қол жеткізу қабілетінде көрінеді.

Ғылыми ұстанымдарға сәйкес ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімділігінің үш түрін бөліп алған жөн: - өндірістік-экономикалық; - әлеуметтік-экономикалық; - экологиялық-экономикалық (2-сурет) [45].

2-сурет – Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімділігінің критерийлері мен көрсеткіштерінің жүйесі

Ескерту – [45] әдебиет негізінде құрастырылған

Өндірістік-экономикалық тиімділік ресурстарды ұтымды пайдалану дәрежесін көрсетеді. Өндірістік кооперативтер үшін ұйымның және оның мүшелерінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін пайданы барынша арттыру негізгі критерий болып табылады. Қызмет көрсететін кооперативтер үшін-мүшелердің қатысудан максималды пайдасы, яғни кооператив

инфрақұрылымын жиынтық пайдаланудан қатысушылардың экономикалық пайдасын арттыру.

Әлеуметтік-экономикалық тиімділік анықталады: - кооператив мүшелерінің табыс деңгейі; - кооперативтік төлемдердің үлесі; - мүшелердің қызметке және басқаруға қатысу дәрежесі; - әлеуметтік бағдарламаларды іске асыру; - ішкі басқарудың демократиялығы. Осылайша, ауыл шаруашылығы кооперативінің тиімділігі-бұл экономикалық нәтижелерді де, әлеуметтік кірістерді де қамтитын көп өлшемді категория, бұл кооперативтердің ауылдық аумақтарды орнықты дамыту қағидаттарын іске асырудағы ерекше рөлін растайды.

Ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің экологиялық-экономикалық тиімділігі аграрлық өндірістің қоршаған ортаға әсерін ескере отырып, өндіріс процесінің жиынтық экономикалық нәтижесін білдіреді. Бұл тиімділіктің критерийі экологиялық қауіпсіздік талаптарын міндетті түрде сақтай отырып, өндірілген экологиялық таза өнім көлемінің оны өндіруге кететін шығындарға қатынасы болып табылады.

Ауылшаруашылық кооперациясының маңызды артықшылықтарының бірі-кооператив қатысушыларының ресурстарын, құзыреттері мен күш-жігерін біріктіру нәтижесінде пайда болатын синергетикалық әсерге қол жеткізу мүмкіндігі. Мұндай әсер көбінесе жанама оң нәтиже түрінде көрінеді, оны кооперативке кіргенге дейін және одан кейін ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің өндірістік-экономикалық көрсеткіштерін салыстыру арқылы тіркеуге болады. Көп жағдайда кооперативтік бірлестік қызметінің жиынтық әсері оның бұрын дербес жұмыс істеген қатысушыларының жеке нәтижелерінің сомасынан асып түседі (3-сурет).

Кооперативтердің жұмысына объективті баға алу үшін олардың қызметінің әртүрлі аспектілерін ескеру қажет, соның ішінде:

1. Ресурстарды пайдалану қарқындылығымен анықталатын өндірістік тиімділік. Көрсеткіш өндіріс көлемінің жұмсалған ресурстарға арақатынасы болып табылады, бұл өндірістің мамандануы мен шоғырлану деңгейін ескереді [46].

2. Нарықтық параметрлер бойынша бағаланатын коммерциялық тиімділік: сату көлемі, сұраныс пен ұсыныстың арақатынасы, пайда, қосылған құн, сатылған өнім құнының бірлігіне шаққандағы шығындар, сатудың рентабельділігі.

3. Кооперативтің өндірістік-коммерциялық процестердің үздіксіздігін қамтамасыз ету, серіктестер, мемлекеттік органдар алдындағы қаржылық міндеттемелерді уақтылы орындау, сондай-ақ тұрақты жұмыс істеуді қамтамасыз ету қабілетін сипаттайтын қаржылық тиімділік.

3-сурет – Ауыл шаруашылығы кооперативінің тиімділігін бағалау синергетикалық әсерді анықтау арқылы

Ескерту – [46] дереккөз негізінде автор құрастырған

Кооператив қызметінің тиімділігіне ішкі және сыртқы факторлардың жиынтығы әсер етеді (4-сурет).

Ішкі орта факторлары	Сыртқы орта факторлары
- ресурстармен қамтамасыз ету деңгейі; - өнімнің сапасы; - білікті жұмысшылардың болуы; - маркетингтік және аналитикалық қызметтерді ұйымдастыру; - операциялық бақылауды қолдану. Ішкі орта факторларына әсер ету басқару шешімдерін қабылдау (ұйымдық құрылымды жетілдіру, кадрлық саясат, негізгі қорларды жаңарту және т.б.) арқылы жүзеге асырылады.	- жеткізушілер, сатып алушылар; - агроазық-түлік нарығына қатысушылар; - құқықтық орта, азаматтық және салық заңнамасындағы өзгерістер; - бәсекелестердің болуы. Жұмыс істеудің сыртқы ортасына өндірілген өнімнің түріне, кеңістік пен уақытқа қарамастан, ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің тиімділігіне тікелей және жанама әсер ететін, ресурстармен қамтамасыз етілген сәттен бастап, түпкілікті өнімді өткізуге дейін әсер ететін элементтер жатады.

4-сурет – Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімді жұмыс істеуіне әсер ететін факторлар

Ескерту – автор зерттеу негізінде құрастырған

Ішкі факторларға мыналар жатады:

- өндірістік ресурстармен қамтамасыз ету;
- қызметкерлердің біліктілігі;
- шаруашылықішілік басқару деңгейі;
- маркетингтік және аналитикалық қызметтің болуы;
- бақылау мен мониторингті ұйымдастыру;
- заманауи техникалық жарақтандыру және айналым қаражатына қол жеткізу.

Ішкі факторларды басқарушылық шешімдері арқылы жүзеге асырылады: ұйымдық құрылымды оңтайландыру, жабдықты жаңарту, кадр саясатын дамыту және т. б.

Кооперативтің сыртқы ортасына аз бақыланатын элементтер кіреді: нарықтық жағдайлар, макроэкономикалық ауытқулар, табиғи-климаттық факторлар, нормативтік-құқықтық базадағы өзгерістер және т.б. ол кооператив жұмысының барлық кезеңдеріне тікелей және жанама әсер етеді — ресурстармен қамтамасыз етуден бастап дайын өнімді сатуға дейін.

Кооперативтердің жұмыс істеуінің әлемдік және отандық тәжірибесін талдау кооператив мүшелері арасындағы экономикалық қатынастар өндірістік, ұйымдастырушылық-экономикалық және әлеуметтік-экономикалық байланыстардың бір түрі ретінде әрекет етеді деп айтуға мүмкіндік береді: - Еңбек және қаражат шығындары; - кірістерді қалыптастыру және бөлу; - ұжымдық және жеке қатысу бойынша міндеттемелер (5-сурет)

Мұндай қатынастарды тиімді игеру бірқатар принциптерді сақтай отырып мүмкін болады:

- әлеуметтік бағыттың басымдығы;
- барлық қатысушылардың мүдделерін есепке алу;
- экономикалық тетіктердің ашықтығы;
- кооперативтің дербестігін сақтай отырып, мемлекеттік реттеу;
- өндірістік және табиғи-ресурстық әлеуетті тиімді пайдалану.

Кооперативтер шеңберінде ішкі және сыртқы экономикалық қатынастарды іске асырудың негізгі бағыттарына мыналар жатады:

- техниканы, жабдықтарды, үй-жайларды және жер учаскелерін жалға алу;
- өнімді бірлесіп өндіруді және сақтауды ұйымдастыру;
- ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу және өткізу;
- кооператив мүшелеріне де, сыртқы шаруашылық субъектілеріне де қызмет көрсету [47]. Осылайша, ауылшаруашылық кооперативтерінің тиімділігін бағалаудың теориялық және әдіснамалық негіздерін жалпылау келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

- Бағалаудың нақты әдістемесін қолдану талдаудың мақсатына байланысты-экономикалық, әлеуметтік кірісті немесе мемлекеттік қолдаудың тиімділігін өлшеу.

- Егер кооперативтер 5 жылдан аз жұмыс істесе немесе олардың саны шектеулі болса, Қаржы-шаруашылық қызмет көрсеткіштерінің динамикалық талдауын пайдалану орынды.

- Кооперативтердің дамыған желісі болған кезде, сондай-ақ мемлекеттік қолдау бағдарламаларын бағалау үшін синергетикалық әсерді айқындау әдісін және көп аспектілі тиімділікті (өндірістік, коммерциялық, қаржылық, әлеуметтік, экологиялық) кешенді бағалауды неғұрлым ұтымды пайдалану қажет.

5-сурет- Ауыл шаруашылығы кооперативінің мүшелері арасындағы экономикалық қатынастар

Ескерту-зерттеу негізінде автор құрастырған

1.3. Ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландырудың ғылыми тәсілдері олардың тиімділігін арттыру факторы ретінде

Зерттеу аясында ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметіндегі өндірістік шығындарды азайту мен ұтымды етудің заманауи ғылыми және әдіснамалық тәсілдері талданды. Шығындарды оңтайландыру шектеулі ресурстар мен аграрлық өндірістің өсіп келе жатқан құны жағдайында кооперативтердің тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі шарты ретінде қарастырылады.

Зерттеу міндеттерінің бірі "ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландыру" ұғымының экономикалық мазмұнын нақтылау, шығындар мен нәтижелер арасындағы ең жақсы қатынасқа қол жеткізу үшін қолданылатын оңтайлылық принциптерін, тиісті критерийлер мен әдістерді анықтау болды. Ол үшін әр түрлі елдер мен ұрпақтардың

экономистері ұсынған, осы саладағы теориялық идеялардың эволюциясын көрсететін тұжырымдамаларға шолу жасалды.

Ғылыми әдебиеттерде "оңтайландыру"терминінің көптеген анықтамалары бар. Олардың ең көп тарағандары оны келесідей түсіндіреді: - Латын тілінен optimum "ең жақсы" деп аударылады, ал оңтайландыру дегеніміз-мүмкін болатын баламалардың ішінен процестің немесе жүйенің жұмыс істеуінің ең тиімді түрін таңдау [48]; - Оңтайландыру-бұл оңтайлы күйге қол жеткізілетін параметрлер жиынтығының анықтамасы: берілген ресурстардағы максималды әсер немесе қажетті нәтижеге жеткен кездегі минималды шығындар [49]; - Қолданбалы экономикада оңтайландыру деп берілген шектеулер мен критерийлер шеңберінде мәселенің ең жақсы шешімін табу түсініледі [50].

Р.Штойераның "баға" және "сапа"көрсеткіштері бір уақытта ескерілетін екі критериалды оңтайландыруды қолдануды ұсынған тәсілі қызықты. Бұл тәсіл экономикалық (құнды) және өндірістік-техникалық (сапалық) аспектілерді шешім қабылдау процесіне біріктіруге мүмкіндік береді. Автордың пікірінше, оңтайлылық критерийі-табылған шешімнің қойылған талаптарға сәйкестік дәрежесін бағалауға мүмкіндік беретін сандық көрсеткіш. Бұл тәсіл әсіресе кірісті, рентабельділікті ұлғайту немесе инвестициялардың өтелу мерзімін барынша азайту талап етілетін міндеттерде егжей-тегжейлі қолданылады [50].

Н. В. Калюжныйдың пікірінше, оңтайландырудың негізгі мақсаты шығындарды азайту ғана емес, тұтастай алғанда кәсіпорынның тиімділігін арттыру болуы керек. Шығындар бойынша ол Ұйымның экономикалық мақсаттарға жету үшін пайдаланатын барлық ресурстарының құнын, соның ішінде еңбекақы төлеу, материалдарды сатып алу, үшінші тарап ұйымдарының қызметтерін және т. б. [51].

О. Н. Губейдулина шығындарды оңтайландырудың басқару сапасымен байланысын атап көрсетеді. Оның пікірінше, шығындар-бұл көбею процесінде пайдаланылған ресурстардың ақшалай көрінісі. Автор "шығындар", "шығындар", "шығындар" терминологиясы көбінесе теориялық негіздерге сәйкес келмей практикада қолданылатынына назар аударады. Сонымен қатар, ол шығындар деңгейі кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығына тікелей әсер ететінін атап өтті [52].

К. В. Савосина шығындарды жіктеу белгілері бойынша талдау қажеттілігін анықтайды:

- өндіріс көлеміне қатысты-тұрақты және ауыспалы;
- өзіндік құнға қосу әдісі бойынша-тікелей және жанама.

Сонымен қатар, тиімді оңтайландыру үшін бір уақытта бірнеше әдістерді қолданған жөн, өйткені оларды біріктірілген қолдану дұрыс таңдау кезінде айтарлықтай әсер етеді [53].

Ғылыми ұстанымдарды талдау отандық және шетелдік әдебиеттерде аграрлық секторға қолданылатын шығындардың бірыңғай жіктемесі жоқ екенін көрсетті. Дегенмен, шығындарды экономикалық мазмұн бойынша топтастыру тәсілдері бар — еңбек және материалдық еңбек шығындары. Аграрлық

өндірісте олар біріктіріліп, жиынтық шығындарды қалыптастырады, олар өз кезегінде жеке және қоғамдық болып бөлінеді.

1-қосымшада аграрлық еңбектің ерекшелігін және шаруашылықтың кооперативтік нысандарының ерекшеліктерін ескере отырып, ауыл шаруашылығы өнімін өндіруге тән шығындардың жіктемесі келтірілген [54].

Қазіргі нарықтық трансформация жағдайында ауылшаруашылық кооперативтерінің экономикалық тұрақтылығын арттыру өндірістік шығындарды төмендету бойынша жүйелі жұмыссыз мүмкін емес.

В. Л. Назарова мен М.В. Штиллер кәсіпорындардың рентабельділігі мен рентабельділігінің өсуінің негізгі факторы шығындарды азайту болып табылатындығына назар аударады. Сонымен қатар, авторлардың пікірінше, практикалық менеджментте шығындарды әр түрлі белгілер бойынша жіктеудің маңыздылығы жиі назардан тыс қалады: пайда болу орны мен уақыты, өндіріс көлеміне байланысты, өндіріс процесіндегі экономикалық рөл, сондай-ақ жауапкершілік пен бақылау деңгейлері. Мұндай егжей-тегжейлі бәсекелестік пен аграрлық нарықты трансформациялау жағдайларына бейімделген шығындарды басқарудың дәлірек жүйесін құруға мүмкіндік береді [55].

Жіктеу тәсілінің дамуына В.Л. Назарова мен М. С. Жапбарханова елеулі үлес қосты, олар шығындарды топтастырудың үш деңгейлі жүйесін ұсынды. Бірінші топ уақыт факторын көрсетеді: ауыл шаруашылығындағы өндірістік циклдің ерекшелігін ескере отырып, өткен, есепті және болашақ кезеңдердің шығындары. Екіншісі-басқарушылық аспектке назар аударады: шешімдердің сипатына байланысты қолданылатын есептелген, қайтарылмайтын, тұрақты және өзгермелі шығындар. Үшіншісі-жоспарлау мен бақылауға бағытталған: бұл жауапкершілік орталықтарына бөлінетін бақыланатын және бақыланбайтын, реттелетін және реттелмейтін шығындарды қамтиды. Бұл тәсіл шығындарды жан-жақты экономикалық талдауға, оларды төмендету резервтерін қалыптастыруға және ішкі бизнес-процестерді оңтайландыруға мүмкіндік береді [56].

А. Б.Молдашев, А. К. Шарипов және басқалардың зерттеулері аграрлық салада бухгалтерлік есеп жүргізу кезінде саланың ерекшелігінен туындайтын бірқатар ерекшеліктерді ескеру қажет екенін атап көрсетеді:

- Жер негізгі өндірістік ресурс ретінде аумақты, жер сапасын және оны жақсартуға инвестицияларды дәл есепке алуды талап етеді;

- Жануарларды есепке алу барлық биологиялық өзгерістерді қамтуы керек — өсуден шығуға дейін, ал өндіріс шығындары жануарлар түрлері мен бөлімшелері бойынша бақылануы керек;

- Өндірістік цикл әрдайым күнтізбелік жыл шеңберіне сәйкес келе бермейді, бұл фазалар бойынша бөлек есепке алуды қажет етеді (мысалы, ағымдағы жылдың Келесі жылдың егініне арналған шығындары);

- Есепке алу дайын өнім бойынша жүргізілетін өнеркәсіптен айырмашылығы, ауыл шаруашылығында есепке алуды дақылдар түрлері мен мал шаруашылығының бағыттары бойынша салу қажет;

- Есеп жұмысының қарқындылығы жыл мезгілдеріне байланысты өзгеретін жинау және егу кезеңінде есеп жүктемесі артады;

- Фермерлік шаруашылықтарда шағын аграрлық кәсіпорындардың ауқымы мен мүмкіндіктеріне бірыңғай әдіснамалық қағидаттарды бейімдеуді талап ететін салық салу мен есепке алудың жеңілдетілген жүйесін қолдануға жол беріледі [57].

Осылайша, аграрлық кооперативтердегі есеп саясаты ұлттық есеп стандарттарына сәйкес қана қоймай, сонымен қатар салалық шындыққа икемді болуы керек[58].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, өндіріс шығындарын оңтайландыру кез-келген кәсіпорынның, әсіресе тұрақсыз экономика жағдайында жұмыс істеу тиімділігін арттырудың негізі болып табылатындығын атап өткен жөн. Баға саясаты, рентабельділік және шығарылатын өнімнің бәсекеге қабілеттілігі шығындар деңгейіне тікелей байланысты. Осыған байланысты шығындарды басқару стратегиялық маңызға ие болады, ал өнімді өндіру мен өткізу құнының мақсатты төмендеуі агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың тұрақты экономикалық өсуінің негізіне айналады.

Ұсынылған теориялық ұстанымдарды талдау нәтижесінде ғылыми әдебиеттерде қабылданған шығындарды оңтайландырудың негізгі тәсілдері тұжырымдалады. Олар жүйеленген және 2-қосымшада келтірілген. Экономикалық әдебиеттерге жүргізілген шолу авторлардың жалпы кәсіпорындарда да, ауылшаруашылық кооперативтерінде де өндірістік шығындарды оңтайландыру-бұл өндірістегі тиімді сипаттамаларды, коэффициенттерді және шығындарды азайту процесі" деген пікірімен келісуге мүмкіндік береді. өндіріс процесіне қол жеткізу процесі ретінде, өндіріс шығындары минималды болатын және пайда болатын жағдайларда - өндірістің қолда бар әлеуеті кезіндегі ең жоғары".

Зерттеу тақырыбы бойынша экономикалық әдебиеттерді зерттеу және жалпылау[59] сонымен қатар кәсіпорындардағы, соның ішінде ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландырудың негізгі әдістерін анықтауға мүмкіндік берді. Осы әдістерді сипаттау кезінде авторлардың олардың мәні, мазмұны бойынша пікірлері әр түрлі болады. Біздің ұстанымымыз - бұл әдіс шығындарды оңтайландырудың мақсаттары мен міндеттеріне жету жолдары мен әдістерінің жиынтығы. Кәсіпорындарда, оның ішінде ауыл шаруашылығы кооперативтерінде өндірістік шығындарды оңтайландырудың қолданыстағы әдістерін жүйелеу олардың мәні мен мазмұнын 3-қосымшада көрсетілген нақтылауға мүмкіндік берді.

Диссертациялық зерттеу аясында ғылыми әдебиеттерде ауыл шаруашылығындағы өндірістік шығындарды басқарудың тиімділігін арттыруға бағытталған қолданыстағы стратегиялық және тұжырымдамалық тәсілдерді жүйелеу жүргізілді. Қазіргі экономистер шығындарды оңтайландыру модельдерін, басқарушылық рационализация принциптерін, сондай-ақ шығындарды азайту бағдарламаларын іске асырудың ұйымдастырушылық

кезеңдерін әзірлегені анықталды. Сонымен, Н. В. Калюжный шығындарды азайту стратегиясының негізгі элементтерін бөліп көрсетеді, оның ішінде: шығындарға әсер ететін факторларды талдау; өндірістік процестердің жобалық нормаларға сәйкестігін тексеру; өндірістік қуаттардың ұтымды жүктемесін анықтау; өндірістік тоқтап қалу және логистикалық кідірістердің себептерін анықтау; сондай-ақ артық қойма қорлары мен жеткізілім ақауларын диагностикалау [60].

Басқа жұмыста автор тиімсіз шығындарды азайтуға мүмкіндік беретін кәсіпорынның жұмыс істеуінің үш негізгі қағидасын тұжырымдайды: - Жоспарлау-барлық шығыстар мен кірістерді жүйелі есепке алуды қамтамасыз ету; - Бақылау - тұрақты талдау және түзету арқылы шығындарды азайту стратегиясын әзірлеу және іске асыру; - Қаржылық тәртіп-ұйымның ішкі нормативтік актілерінде белгіленген бекітілген нормаларды міндетті түрде сақтау.

О. Н. Губейдулина негізгі бизнес-процестерді басқару құралы ретінде контроллингті енгізу қажеттілігіне назар аудара отырып, шығындарды оңтайландыруға стратегиялық көзқарас идеясын дамытады. Оның пікірінше, шығындарды сәтті басқарудың нәтижесі кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерін жақсарту ғана емес, сонымен қатар инновациялық дамуға және сыртқы және ішкі нарықтардағы бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған ресурстарды босату болуы керек. Шығындарды басқару тиімділігін бағалау критерийлерінің ішінде ол қаржылық тұрақтылық көрсеткіштерін ұзақ мерзімді экономикалық табыстың негізі ретінде атайды.

Бірқатар авторлар шығындарды басқарудың тиімділігін арттырудың әртүрлі модельдерін ұсынады, олардың әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен шектеулері бар. Атап айтқанда, Н.В. Калюжный келесі модельдерді бөліп көрсетеді [60]:

- "Шығындарды таза төмендету" моделі-өнімсіз шығыстарды қысқартуды, тұрақты шығындарды азайтуды және нәтижесінде рентабельділіктің өсуін көздейді. Кемшілігі - қызметкерлердің қарсылық қаупі және терең аналитикалық жұмыс қажеттілігі.

- "Шығындарды интенсификациялау" моделі-жаңа технологияларды енгізуді көздейді, бұл ағымдағы шығындардың өсуіне әкеледі, бірақ кірістің ұлғаюымен өтеледі. Бұл тәсіл алдын ала инвестициялық ресурстарды және өнімге тұрақты сұранысты талап етеді.

- "Шығындарды бекіту" моделі-шығындар деңгейін сақтай отырып, кірістердің өсуіне негізделген. Рентабельділік өнімнің сату бағасын көтеру немесе шығындарды қайта бөлу арқылы артады. Шектеу-жоғары бәсекелестік жағдайында баға саясатын жүзеге асырудағы қиындық.

Шығындарды басқару стратегияларын талдау шеңберінде балама тұжырымдамалар да қарастырылады:

- «Конструкторлық тәсіл» - тауардың бүкіл өмірлік циклі бойына шығындарды азайту мақсатында өнімнің шамалы сипаттамаларын алып тастауды көздейді;

- "Маркетингтік тәсіл" - брендинг, жылжыту және нарыққа бейімделу саласындағы шығындарды ұтымды етуге бағытталған;

- "Бухгалтерлік есеп тәсілі" - Тікелей және жанама шығындардағы үнемдеу резервтерін анықтауға, сондай-ақ ресурстарды уақытаралық қайта бөлуге бағытталған [60].

Белгілі бір кәсіпорынның немесе ауылшаруашылық кооперативінің салалық ерекшелігін ескере отырып, осы тәсілдерді кешенді іске асыру ең тиімді деп санаймыз.

Бір модельді біржақты қолдану, әдетте, ұзақ мерзімді перспективада тұрақты нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік бермейді. Ғылыми дереккөздер мен зерттеушілердің ұсыныстарын жүйелеу негізінде Калюжный Н.В. ұйымның Шығыс саясатын тиімді түрлендіру үшін қажетті шығындарды басқарудың бес негізгі кезеңін анықтайды:

1. Оңтайлы стратегияны таңдау-саладағы жетекші компаниялармен өндірістік шығындарды салыстырмалы талдауды және бәсекелестік ортаны ескере отырып, бизнес-процестерді түзетуді қамтиды;

2. Ақпараттық ағындарды оңтайландыру-шығындар операцияларын анықтауға және ішкі коммуникацияларды компанияның мақсаттарымен үйлестіруге бағытталған;

3. Ұйымдастырушылық құрылымды бейімдеу-ұжымдық шешім қабылдауды ынталандыратын ішкі өзара әрекеттесу тетіктерін қалыптастыруды қамтиды;

4. Басқарушылық ойлауды өзгерту-шығындарды азайту бойынша бастамаларды дамытуға ықпал ететін стратегиялық міндеттерді талқылау процесіне персоналды тартуды талап етеді;

5. Өкілеттіктерді ұтымды бөлу-тұтынушылармен тікелей өзара іс-қимыл жасайтын желілік персоналдың пайдасына шешімдер қабылдауды орталықсыздандыру нарық сұраныстарына жауап беруде икемділік пен жеделдікті қамтамасыз етеді.

Ғылыми әдебиеттерде кәсіпорындардың, соның ішінде ауылшаруашылық кооперативтерінің өндірістік шығындар деңгейіне әсер ететін ішкі және сыртқы детерминанттар кеңінен талқыланады. Зерттеушілер экспозицияның екі негізгі бағытын анықтайды:

- Шығындардың құрылымы мен динамикасын қалыптастыратын сыртқы факторларға макроэкономикалық жағдайлар жатады: инфляциялық ауытқулар, мемлекеттік экономикалық және фискалдық саясаттың өзгеруі, валюта бағамдарының ауытқуы, саладағы бәсекелестік деңгейі, сыртқы экономикалық жағдай және т. б.

- Ішкі факторларға өндірістік бағдарламаның ерекшеліктері, қолданылатын амортизациялық әдістер, тауар айналымының құрылымы мен көлемі, пайдаланылатын еңбекақы төлеу жүйесі, сондай-ақ логистика мен жабдықтау-өткізу операцияларын ұйымдастыру жатады. Өндірістік кооперация деңгейі және ішкі бизнес-процестердің тиімділігі де шығынды құрамдас бөлікті құрайды.

Шығындарды оңтайландыру саласындағы ғылыми-әдістемелік әзірлемелерге шолу осы мәселеге әртүрлі ғылыми көзқарастардың болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Кейбір зерттеушілер пайданы ұлғайту үшін шығындарды азайтуға баса назар аударады, ал басқалары шығындарды басқаруды жақсарту контекстінде ресурстарды тиімді пайдалануға баса назар аударады. Шығындарды оңтайландырудың негізгі шарты ретінде кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығына басымдық берілуі керек деген пікірлер де бар.

Осылайша, А. Жалевич өз еңбектерінде ұзақ экономикалық дағдарыс жағдайындағы кәсіпорындардың мінез-құлқын талдап, шығындардың азаюы стратегиялық қателіктерге әкелуі мүмкін екенін атап өтті. Ол «үнемдеу өз алдына мақсат болмауы керек» деп атап көрсетеді — өнімді және өнімсіз шығындарды ажырата білу маңызды. Қысқартудың ойластырылмаған шаралары кәсіпорынның ұзақ мерзімді тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз ететін шығындарға әсер етуі мүмкін. Атап айтқанда, автор шығындардың жалпы деңгейімен емес, ұтымсыз, тиімсіз және орынсыз шығындармен күресу керек екенін көрсетеді [61].

Автор ұсынған шығындарды азайту керек және тұрақтылық пен бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін ұлғайтуды қажет ететін шығындарды шектеу қызығушылық тудырады. А. Жалевич соңғысына мыналарды жатқызады:

- Болашақ тәуекелдер мен ықтимал шығындарды азайтуға бағытталған алдын алу шығындары (мысалы, құқықтық аудит, сақтандыру, дағдарысқа қарсы жоспарлау);

Экономикалық қауіпсіздікке инвестициялар - ішкі бақылау жүйесін дамыту, қызметтің ашықтығын арттыру, дағдарысқа қарсы ақпараттық саясатты қалыптастыру;

— Адами капиталға арналған шығыстар-корпоративтік мәдениетті дамыту, кадрларды даярлау және қайта даярлау, персоналдың адалдығын қолдау;

- Маркетингтік шығындар-зерттеулер жүргізу, брендинг, жаңа өнімдерді әзірлеу, сату желісін дамыту;

- Технологиялық және ұйымдастырушылық Инвестициялар — ресурстарды үнемдейтін технологияларды енгізу, процестерді автоматтандыру, өндірістік инновацияларды енгізу;

- Интеграциялық және кооперациялық жобалар-бейіндік қауымдастықтарға қатысу, альянстарды қалыптастыру, серіктестік желілерді дамыту [61].

Осылайша, көптеген ғылыми дереккөздер растаған қорытынды шығындарды оңтайландыру олардың сызықтық төмендеуіне дейін азаймайды, бірақ кәсіпорынды дамытудың стратегиялық басымдықтарына негізделген сараланған тәсілді болжайды.

Жалпы контексте шығындарды оңтайландыру мәселесіне арналған ғылыми тәсілдерді талдау ауылшаруашылық кооперативтері өздерінің кооперативтік ерекшеліктерін ескере отырып, қолданыстағы модельдер мен әдістерді бейімдеуді қажет етеді деп айтуға мүмкіндік береді. Зерттеу

барысында ұжымдық кәсіпкерліктің ерекше нысаны ретінде пайдаланылатын оңтайландыру әдістері мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ұйымдық-экономикалық ерекшеліктері арасындағы тікелей байланыс анықталды. Бұл кооперативтік қызметтің бірегей ерекшеліктерін көрсететін өзіндік әдіснамалық базаны қалыптастыру қажеттілігін болжайды: пайданы акционерлер арасында бөлу, ұжымдық шешім қабылдау, маусымдық циклдарға тәуелділік және т. б.

1.1-кіші бөлімде. ауылшаруашылық кооперативтерінің жұмыс істеу механизмінің негізгі принциптері, формалары, түрлері мен ерекшеліктері қарастырылды, олар аграрлық құрылымдардың басқа ұйымдық-құқықтық формаларынан айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл ретте кооперативтердің әрбір нысаны-өндірістік, қызмет көрсету, кредиттік, тұтыну және басқалары-жүзеге асырылатын қызмет түріне, көрсетілетін қызметтердің сипатына, құқықтық мәртебесіне және тиісті елдің заңнамалық базасында бекітілген өзге де шарттарға байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие болады.

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметінде құқықтық реттеуге, оның ішінде салық салу (арнаулы салық режимдері), жеңілдетілген кредит беру мәселелеріне, сондай-ақ мемлекеттік қолдау шараларына ерекше назар аударылады. Алайда, кооперативтердің жұмыс істеуінің ең күрделі аспектілерінің бірі жоғары дәрежеде ерекшеленетін ішкі қатынастар механизмі болып қала береді. Ол көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады: кооператив мүшелері мен оның басқарушы органы арасындағы өндірістік қатынастардың ерекшеліктері, экономикалық қызметтің құрылымы мен бағыты, ауылшаруашылық өндірісінің технологиялық ерекшеліктері, активтер мен өндірістік ресурстарды басқаруды ұйымдастыру, жеткізушілермен және тұтынушылармен тұрақты экономикалық байланыстардың болуы.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты ауылшаруашылық кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландыру мәселелерін зерделеу кезінде, ең алдымен, олардың жұмыс істеуінің басқа ұйымдық-құқықтық нысандардан (АҚ, ЖШС, ШҚ, қауымдастықтар, одақтар және т.б.) ерекшеленетін бірегей ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл ерекшеліктер шығындардың құрылымына, олардың өзгергіштік деңгейіне, сондай — ақ оларды оңтайландыру мүмкіндіктеріне, соның ішінде өндіріс құралдарына-жанар-жағармай материалдарына, тұқымдарға, тыңайтқыштарға, жемге және т. б. шығындарға айтарлықтай әсер етеді.

Демек, ауылшаруашылық кооперативтерінің қызметіне қатысты "өндірістік шығындарды оңтайландыру" ұғымын нақтылау кезінде кооперативті басқару моделінің ерекшелігін, аграрлық өндіріс жағдайларын және мүлік пен капиталдың қозғалысын тиімді бақылаусыз, сондай-ақ шығындарды тиісті басқарусыз экономикалық тиімділікке ғана емес, сонымен бірге қызметтен мәлімделген әлеуметтік әсерге қол жеткізу мүмкінствастігін ескеру қажет кооператив.

Отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерде ұсынылған "шығындарды оңтайландыру" ұғымын анықтауға және оларды ауылшаруашылық кооперациясының ерекшеліктерімен байланыстыра отырып, кооперативтердегі

шығындарды оңтайландыру процесінің негізгі міндеті ауылшаруашылық өндірушілерінің күш-жігерін біріктіру тетігі ретінде кооперацияның тиімділігін арттыра отырып, транзакциялық шығындарды азайтуды қамтамасыз ететін ресурстарды тұтынудың осындай деңгейіне жету болуы керек деп қорытынды жасауға болады.

Біздің ойымызша, ауылшаруашылық кооперативтеріндегі шығындарды тиімді оңтайландыру шеңберіндегі басым міндеттер мыналар болуы керек: - өндірістік және қаржылық тәуекелдерді уақтылы анықтау және талдау;

- басқарушылық және қаржылық ақпараттың дұрыстығы мен ашықтығын қамтамасыз ету; - кооператив активтерінің сақталуын бақылау;

-жарғылық мақсаттарға сәйкес Қаржы-шаруашылық жоспарларын іске асыру;

- ресурстарды ұтымды пайдалану және процестердің тиімділігін арттыру;

- пайшылардың экономикалық мүдделерін қорғау;

- кооператив мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру;

- жалпы кооперативтің кірістілігі мен тұрақтылығын арттыру.

Осылайша, ауылшаруашылық кооперативтеріндегі шығындарды оңтайландыру кооперация принциптеріне, стратегиялық басқаруға және аграрлық экономиканың ішкі және сыртқы жағдайларына бейімделуге негізделген кешенді және жүйелі сипатта болуы керек.

Осылайша, олардың жұмыс істеу ерекшелігін анықтайтын және өндірістік шығындарды оңтайландыру процестеріне тікелей әсер ететін ауылшаруашылық кооперативтерінің айрықша ерекшеліктерінің қатарына келесі ережелер жатады:

- Кооператив қызметінің нысаналы мақсаты, ең алдымен, оның мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық және өзге де қажеттіліктерін қанағаттандыру, олардың мүдделерін қорғау және кірістерді арттыру болып табылады, бұл кооперативті негізінен пайда табуға бағытталған классикалық коммерциялық құрылымдардан ерекшелендіреді.

- Ауылшаруашылық кооперативтерін ұйымдастыру мен жұмыс істеудің негізгі принциптеріне кірудің еріктілігі, басқарудың демократиялылығы ("бір мүше — бір дауыс" принципі), басқару органдарының сайлануы мен есеп беруі, автономия мен Тәуелсіздік, өзара көмек және кооператив мүшелеріне пайда әкелу кіреді.

- Кооперативтердің Қос табиғаты экономикалық және әлеуметтік функциялардың үйлесімінде көрінеді: олар бір мезгілде өндірістік, экономикалық және әлеуметтік міндеттерді шешеді, ауылдық аумақтардың дамуына және аграрлық сектордың тұрақтылығына ықпал етеді [62].

- Қызметтің көп салалы құрылымы: ауыл шаруашылығы кооперативтері, әдетте, "өндіріс — қайта өңдеу – өткізу"технологиялық тізбегін қалыптастыруға мүмкіндік беретін өндіріс, сақтау және өңдеуден бастап өнімді сатуға, техникалық қызмет көрсетуге және логистикаға дейінгі функциялардың кең спектрін жүзеге асырады.

- Құқықтық мәртебенің аралас сипаты: кооперативтер коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдардың ерекшеліктерін біріктіреді. Бұл ретте, коммерциялық құрылымдардан айырмашылығы, кооператив қызметінің нәтижелілігі сол сияқты пайдамен емес, мүшелердің қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесімен және олардың кірістілігін арттырумен бағаланады [63].

- Маңызды ерекшелігі-кооперативтің пайдасы оның мүшелері арасындағы кооперативтік төлемдер түрінде олардың экономикалық қызметке қатысуына пропорционалды түрде қайта бөлінеді, бұл қатысушылардың уәждемесі мен шығындар құрылымына тікелей әсер етеді.

- Тиімділіктің негізгі критерийі-бұл кооперативтің пайдасы емес, оның мүшелерінің кірісінің өсуі [64], бұл рентабельділікті бағалау мен шығындарды жоспарлаудың ерекше тәсілдерін қажет етеді.

-Кооперацияның синергетикалық әсері маңызды рөл атқарады, ол бірыңғай өндірістік-өткізу жүйесі шеңберінде қатысушылардың оңтайлы өзара іс-қимылында көрінеді, бұл транзакциялық шығындарды азайтуға, өнім сапасын арттыруға және шығындарды азайтуға ықпал етеді [65].

- Өндірістік емес функцияларды (маркетинг, қайта өңдеу, несиелеу, сақтандыру және т.б.) мамандандырылған кооперативтік құрылымдарға беру мамандану деңгейін арттыруға, қайталанатын шығындарды азайтуға және шаруашылық тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

- Кооперативтің заңды тұлға ретіндегі мәртебесіне байланысты салықтық бұрмаланулардың болуы шығындарды қалыптастыруға да әсер етеді: кооперативтер салықтарды (ҚҚС, табыс салығы және т.б.) төлейді, ал кооперациядан тыс жұмыс істейтін жеке ұсақ жер иелері олардан жиі босатылады. Бұл нарықтық операцияларға өз бетінше қатысумен салыстырғанда кооператив арқылы жұмыс істейтін акционерлердің таза табысының төмендеуіне әкеледі [66]. Жоғарыда аталған барлық аспектілер ауылшаруашылық кооперативтерінің өндіріс пен басқаруды ұйымдастыру нысаны ретіндегі бірегейлігін растайды. Олар қызмет принциптері, басқару құрылымы, мақсаттары, пайданы қалыптастыру және бөлу әдістері, сондай-ақ өндірістік шығындардың сипаты бойынша басқа агроқұрылымдардан айтарлықтай ерекшеленеді.

Ғылыми әдебиеттер мен теориялық тұжырымдамаларды талдау ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландыру процестерін зерттеудің бірқатар әдіснамалық тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, неоклассикалық мектеп өкілдері ұсынған ережелер ерекше назар аударуға тұрарлық.

Сонымен, неоклассикалық бағыттың негізін қалаушылар, оның ішінде Р.Борк, р. Блэр, Дж. Викерс, Р.Винтер, х. Марвел, П. Рей және Дж. тирол, Дж. Спенглер және басқалар, кооперацияны транзакциялық шығындарды азайту механизмі ретінде қарастырды, әсіресе тарату процесінде. Олардың пікірінше, кооперативтік нысандарды құру және дамыту делдалдардың рөлін алып тастау немесе азайту, баға белгілеудің ашықтығын арттыру және ресурстарды

келісілген бөлу арқылы өндірушіден соңғы тұтынушыға дейін қосылған құн тізбегі бойынша шығындарды оңтайландыруға ықпал етуі мүмкін.

Ауылшаруашылық кооперациясының тиімділігін зерттеудің негізгі тәсілдерінің бірі-Нео-институционалдық теория, атап айтқанда Р.Коуз, О. Уильямсон және олардың ізбасарлары жасаған транзакциялық шығындар тұжырымдамасы.

Сонымен, О. Уильямсонның пікірінше, кооперацияның тиімділігін арттыру сыртқы ортаның белгісіздігіне және мәміленің күрделі шарттарын келісу қажеттілігіне байланысты шығындарды едәуір төмендетуге мүмкіндік беретін ұзақ мерзімді келісімшарттар жасау арқылы мүмкін болады.

Мұндай шығындардың қатарына мыналар жатады:

- Орналасқан жеріне байланысты шығындар, атап айтқанда, тауарлық-материалдық қорларды тасымалдау және сақтау шығындары;

- Материалдық активтерді пайдалану шығындары, яғни кооперативтің иелігіндегі ресурстарды пайдалануды оңтайландыру;

— Адами капиталға байланысты шығындар-нақты Еңбек және басқару операцияларын ұйымдастыру кезінде;

- Кооператив жүйесі ішіндегі шарттық міндеттемелер шеңберінде жүзеге асырылатын салымдар нәтижесінде туындайтын инвестициялық шығындар. Осыған ұқсас позицияны Garth Holloway алады, ол транзакциялық шығындар шағын жер иелерінің нарыққа шығуына негізгі кедергілер болып табылатынын атап өтті.

Оларға шығындар кіреді:

- іскери серіктес іздеу; - оның сенімділігін тексеру;

- мәмілені жасасу және орындау; - келісім шарттарының мониторингі;

- өзара іс-қимылды құқықтық және ақпараттық қамтамасыз ету [67].

Нео-институционалдық көзқарас тұрғысынан кооперация көлік, қойма, Энергетика, заңгерлік және маркетингтік шығындарды қоса алғанда, жалпы транзакциялық шығындарды азайту құралы ретінде қарастырылуы керек. Атап айтқанда, аграрлық кәсіпорындардың шағын және орта шаруашылықтарға бөлінуі, бірқатар зерттеулерде көрсетілгендей, транзакциялық шығындардың өсуіне әкеледі, ал оларды кооперативтерге біріктіру оларды барынша азайтуға, демек, қызметтің жалпы тиімділігінің өсуіне ықпал етеді. Осыған байланысты бірқатар авторлардың пікірінше, ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландыру шаралары келесі бағыттарды қамтуы керек:

- бағалар, серіктестер және мәмілелер шарттары туралы ақпаратты іздеу кезінде транзакциялық шығындарды азайту;

- кооператив ішінде және контрагенттермен үйлестіру есебінен өндіріс пен өткізу шығындарын азайту;

- маркетингті орталықтандыру және бірыңғай жарнама қызметін құру;

- басқару, сапаны бақылау, Ішкі аудит және кооперативтік меншікті реттеу стандарттарын біріздендіру;

- ұйымдық құрылымды оңтайландыру және бірыңғай даму стратегиясын әзірлеу.

Сондай-ақ, Р.Коуз фирмасының теориясының ережелерін ескеру қажет, оған сәйкес ұйым өзінің оңтайлы мөлшерін таңдай отырып, транзакциялық шығындарды азайтуға тырысады [68]. Сонымен қатар, Ф. Найт атап өткендей, транзакциялық шығындардың мөлшері сыртқы ортаның белгісіздік дәрежесімен анықталады: сыртқы тәуекелдер деңгейі неғұрлым жоғары болса, ішкі үйлестіру тиімділігі соғұрлым жоғары болады және керісінше. Ұйым құрылымының шамадан тыс өсуімен ішкі шығындар өсе бастайды, бұл оның кеңею мүмкіндігін шектейді. Уильямсон О. өзінің фирма теориясының бір бөлігі ретінде жетілмеген келісімшарттар жағдайында болашақ өзара әрекеттесудің барлық мүмкін жағдайларын алдын-ала қамтамасыз ету мүмкін емес, әсіресе белгісіздік жағдайында. Бұл ұйымның (соның ішінде кооперативтің) болуы шығындарды азайтудың және бизнес-процестерді басқаруды арттырудың қажетті шарты болып табылады.

Бұл логикада сыртқы және ішкі транзакциялық шығындардың арақатынасын талдау өзекті болып көрінеді, бұл кооперативтің оңтайлы мөлшерін және оны қайта құрылымдаудың орындылығын анықтауда өте маңызды.

Сонымен, М.С. Саловой пікірінше, сыртқы транзакциялық шығындардан асып кетсе, кооперативтің ішкі құрылымын ұлғайту, ал ішкі құрылымдар басым болған кезде масштабты азайту орынды.

Осындай позицияны И. Т. Насретдинов алады, транзакциялық шығындарды келесідей жіктеуді ұсынады:

- Ішкі транзакциялық шығындар:

• ұйымдастырушылық шығындар (құрылымды жобалау, бас ұйымды қалыптастыру);

• стандарттарды, басқару жүйесін, бухгалтерлік есепті және ішкі бақылауды енгізу шығындары; о әкімшілік аппаратты, ҒЗТКЖ, бірыңғай логистика және өткізу қызметтерін ұстауға арналған шығыстар.

- Сыртқы транзакциялық шығындар: о тіркеу және заңды рәсімдеу шығындары; о қаржылық, басқару және құқықтық Құжаттаманы талдау шығындары.

Ауыл шаруашылығы кооперативтері тиімділігінің негізгі көрсеткіштері:

1. Кооперативтің өндірістік шығындарының оның активтеріне қатынасы, сондай-ақ жалпы шығындар құрылымындағы басқару шығындарының үлес салмағы.

2. Капиталдың (міндеттемелердің) кірістілігі және өндірістің кірістілік деңгейі.

3. Ресурстардың жинақталуына байланысты кооператив мүшелерінің жалпы өндірісінің өсу қарқыны (масштаб тиімділігі).

4. Жалпы өндірістік немесе сату бағдарламасы шеңберінде мүшелердің іс-қимылын үйлестіру.

5. Кооператив жүйесіндегі өзара есеп айырысу жылдамдығы, айналым қаражаттарына қажеттіліктің төмендеуі.

6. Есептілікті шоғырландыру және басқарушылық үйлестіру арқылы салық ауыртпалығын азайту.

Кооператив капиталын қалыптастырудың ішкі көздеріне пайлық жарналар, пайлық, резервтік және өзге де нысаналы қорларға жіберілетін пайдадан аударымдар, сондай-ақ өзге де кірістер жатады. Бұл ретте кооператив шығындарды (жалдау, логистика, персоналды ұстау және т.б.) көтереді, сондай-ақ пайданы мүшелер арасында бөледі.

Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді кооперативтік құрылымдарға біріктірудің артықшылықтары:

-МТР (материалдық-техникалық ресурстар)шығындарын бірлесіп жеткізу және қысқарту;

- материалдық қорлар мен транзакциялық шығындарға қажеттілікті азайту;

- инфрақұрылымды дамыту, техника мен технологияларды бірлесіп пайдалану;

- жұмыс орындарын құру, өмір сүру деңгейін, кәсіби өсу мүмкіндігін арттыру;

- экономикалық, қаржылық және әлеуметтік әсерлерді алу (3-кесте).

3-кесте- Ауылшаруашылық кооперативтерін ұйымдастырудың әсері және оларға әсер ететін факторлар

Әсері	Ауылшаруашылық кооперативін ұйымдастыруға әсер ететін факторлар
Экономикалық	- өндіріс көлемінің ұлғаюына байланысты шығындардың азаюы, оның ішінде өндіріскебелгіленген шығындардың азаюы; - қолда бар еңбек және материалдық ресурстарды ұтымды (толық) пайдалану; - маркетингтік қызметті жақсарту мүмкіндігі - өнімнің тиімдірек нарығын табу; - нарықтық жағдайларға икемді бейімделуіне байланысты ауылшаруашылық тауар өндірушілердің бәсекелестік позициясын арттыру; - кооперативтерге қажетті қызметтерді ең төменгі бағамен және өз өнімдерін сату үшін жақсы жағдайларды алу мүмкіндігі
Қаржылық	-жүйе ішіндегі қаражатты неғұрлым оңтайлы бөлу, сондай-ақ әр түрлі саладағы жұмыстарға байланысты тәуекелдерді әртараптандыру, кооператив мүмкіндігі есебінен кооператив жүйесінің барлық деңгейлеріндегі өтімділік пен қаржылық тұрақтылығының артуы
Әлеуметтік	ауылдағы жұмыспен қамтылудың, кірістер мен өмір сүру деңгейінің өсуі
Ескерту – [60] әдебиет негізінде автормен құрастырылған	

Ауылшаруашылық кооперативінің формасына байланысты қол жеткізілген экономикалық және ұйымдастырушылық әсерлердің сипаты мен ауқымы айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

Атап айтқанда, жабдықтау-сату кооперативін құру кезінде оң нәтиже алудың келесі негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

1.Өнімді өткізу көлемінің өсуі:

- өндірістік және логистикалық процестердіңичногоақты жұмыс істеуі үшін жағдай жасау; о қатысушыларды қажетті көлемде өндіріс құралдарымен кепілдендірілген жабдықтау;

- белсенді тауар қозғалысының және тауар өнімінің айналымын жеделдетудің жолға қойылған механизмі.

2. Кооператив мүшелерінің пайдасының өсуіне мыналар арқылы қол жеткізуге болады:

- ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің кәсіптік даярлығы мен құзыреттілік деңгейін арттыру; о қаржы ресурстарын тартуға арналған шығындарды азайту;

- өнімнің өзіндік құнын төмендету;

- ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасын және оның тұтынушылық сұраныс талаптарына сәйкестігін арттыру.

3. Кооперативтің сауда маркасының танымалдығы мен құндылығын арттыру қамтамасыз етіледі:

- салалық және өңірлік бөліністе өндірушінің оң имиджін қалыптастыру;

- басқа аймақтық кооперативтердің озық тәжірибесін пайдалана отырып, білікті басқару.

Осылайша, ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландыру кооператив қызметінің мақсатты бағдарларына қол жеткізу тетігі ретінде қарастырылады, сонымен бірге қатысушылар кірістерінің өсуін қамтамасыз етеді және жалпы шығындарды азайтады — жеке және ұжымдық.

Кооператив қызметінің әрбір бағыты ауыл шаруашылығы өндірісінің салалық ерекшеліктерін білуге негізделуі және кооперативтік өзара іс-қимылдың өзіндік сипатын ескеруі тиіс оңтайландырудың нақты әдістемелерін талап етеді.

Әлемдік тәжірибе кооперативтің мамандануы шығындарды оңтайландырудың нақты әдістері мен стратегияларын таңдауды анықтайтынын көрсетеді. Қызмет бағытына байланысты жеке тізбе қалыптастырылады:

- шығындарды азайту жолдары;

- өзіндік құнын есепке алу және есептеу әдістері;

- инвестициялық стратегияны негіздеу және дамыту бағыттары.

Бұл ретте кооперативтің өткізу саясаты ерекше маңызға ие болады, өйткені бұл сату үстемесінің мөлшері мен сатылатын өнімнің көлемі арқылы кіріс базасы қалыптасады. Қатаң бәсекелестік жағдайында өнімнің минималды өзіндік құнына жететін кооперативтер артықшылыққа ие болады. Өндірістің жоғары шығындары, керісінше, бәсекеге қабілеттілікті айтарлықтай төмендетеді және қаржылық тұрақтылықты жоғалту қаупін тудырады [69].

Өнімнің өзіндік құнын төмендетудің негізгі факторларына мыналар жатады:

- Масштабтың тиімділігіне және нақты операциялық шығындардың төмендеуіне ықпал ететін өндіріс көлемінің өсуі;

- Жабдықтарды жаңғырту және персоналды ынталандыру негізінде еңбек өнімділігін арттыру;

- Шикізат пен материалдарға сатып алу бағасын төмендету:

- нарықта жақсы ұсыныстар іздеу;

- жеткізушілердің жеңілдік және бонустық бағдарламаларына қатысу;

- бірлескен қызмет шеңберінде басқа қатысушылармен сатып алу кооперациясы;

- логистиканы оңтайландыру және көлік шығындарын азайту;

- Технологиялық шығындар мен некені азайту:

- персоналдың біліктілігін арттыру есебінен;

- Шикізат сапасын жақсарту;

- техникалық ақауларды жою;

- Ресурстарды ұтымды пайдалануға және өнімсіз операцияларды азайтуға бағытталған өндірістік процестерді оңтайландыру [69].

Авторлар Т.И. Кателикова мен А. Н. Кателикова жабдықтау-сату кооперативінің мысалында шығындарды оңтайландыру мәселесін зерттеді. Олардың пікірінше, кооперативке қатысушы шаруашылықтардың кірістілігі көбінесе қызметті жүзеге асыру шығындарының деңгейіне байланысты. Кооператив шығындарының құрылымында келесі негізгі топтар ерекшеленеді:

- әкімшілік-басқару персоналын ұстауға арналған шығыстар;

- өндірістік қуаттарды пайдалануға арналған шығындар;

- ауылшаруашылық өнімдері мен өндіріс құралдарын жеткізуге байланысты логистикалық шығындар.

Бұл ретте персоналды ұстауға және өндірістік қуаттарға арналған шығындар кооперативтің операциялық қызметінің ауқымына тікелей байланысты болады. Өз кезегінде, көлік шығындарын маршруттарды рационализациялау арқылы тиімді оңтайландыруға болады. Сонымен, сүт қабылдау пункттеріне қызмет көрсету аймақтарын және сүт тасымалдаушылардың қозғалыс бағыттарын оңтайландыру логистикалық шығындарды айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік береді [70].

Ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды төмендету мен оңтайландырудың ғылыми-әдістемелік тәсілдеріне жүргізілген талдау олардың аграрлық өндірісті ұйымдастырудың тиімді нысаны ретіндегі маңыздылығын растайды. Кооперативтерді дамыту аграрлық сектордың экономикасын тұрақтандыруға, өндіріс тиімділігін арттыруға, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің қаржылық тұрақтылығын нығайтуға, сондай — ақ "өндіріс — қайта өңдеу-өткізу"технологиялық тізбегі бойынша өнімді неғұрлым тиімді жылжытуға ықпал етеді. Бұл проблема әсіресе экономикалық тұрақсыздық жағдайында, азық-түлік қауіпсіздігі және шағын

экономикалық нысандардың тұрақты дамуы мәселелерін шешуде өзекті болып табылады.

Отандық және шетелдік авторлардың жұмысын жүйелеу негізінде "ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландыру" тұжырымдамасының авторлық түсіндірмесі ұсынылады, бұл шығындардың барлық түрлерінің арақатынасы деп түсініледі, онда өндіріс пен көрсетілетін қызметтердің тиімділігі ғана емес, сонымен қатар кооперацияға қатысушылардың қаржылық тұрақтылығы мен төлем қабілеттілігі қамтамасыз етіледі.

Қолданыстағы стратегияларды, тәсілдер мен әдістерді талдау шығындарды оңтайландырудың стратегиялық мақсатын — теріс стратегиялық және тактикалық салдарға әкеп соғуы мүмкін шығындарды негізсіз қысқартуды болдырмай, өндіріс пен іске асыруға тиімсіз шығындарды жою арқылы өнімнің өзіндік құнын төмендету арқылы кооперативтің жұмыс істеу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кооперативті қызмет түрлерін ескере отырып, оңтайландырудың стратегиялық міндеттері келесідей топтастырылуы мүмкін:

1. Өнім өндірумен айналысатын ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін:
- кооператив мүшелерінің (шаруа қожалығы, ЖҚШ, ЖК және т. б.) өндірістің негізгі құралдарын (тұқым, Жем, тыңайтқыш, ЖЖМ, су, ветеринариялық препараттар және т. б.) сатып алу шығындарын оңтайландыру;

- кооператив мүшелеріне ғана қолжетімді ішкі тарифтер есебінен ауыл шаруашылығы техникасы мен механикаландырылған жұмыстарға шығындарды азайту;

- мемлекеттік қолдау шараларын тиімді пайдалану (субсидиялар, салықтық жеңілдіктер, инвестициялық субсидиялар, техника лизингі, жеңілдікті қаржыландыруға қолжетімділік) ;

- делдалдарды алып тастау арқылы өнімді өткізу шығындарын азайту.

2. Өнімді сақтауды, қайта өңдеуді, өткізуді, тасымалдауды, сондай-ақ ілеспе қызметтерді жеткізуді және көрсетуді жүзеге асыратын кооперативтер үшін:

- басқару аппараты мен өндірістік персоналды ұстауға арналған шығындарды оңтайландыру;

- шикізат пен дайын өнімді жеткізу кезінде логистикалық шығындарды азайту;

- кооперативтік төлемдерді, кірістерді тиімді бөлу және бірлескен объектілерді ұйымдастыру (қоймалар, сою пункттері, бордақылау алаңдары және т.б.).

Аталған міндеттерді табысты іске асыру үшін:

- кооперативтердің ерекшелігін пайданы барынша арттыруға емес, олардың мүшелерінің экономикалық және әлеуметтік мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған Ұйымның нысаны ретінде ескеру;

- кооперативтік қағидаттарды қатаң сақтау: қатысудың еріктілігі, басқарудың демократиялылығы, автономия, экономикалық өзара көмек және барлық қатысушылар үшін пайдаға бағдарлану;

- қызметтің ерекшелігі мен салалық жағдайлар тұрғысынан нақты әдістердің қолданылуын бағалауды қамтитын оңтайландыру әдістерін таңдауда кешенді тәсілді қолдану;

- өнім сапасының төмендеуіне, технологиялық процестердің бұзылуына немесе бәсекелестік артықшылықтардың жоғалуына әкеп соғуы мүмкін қысқартулардан аулақ бола отырып, өнімсіз, тиімсіз және артық шығындарды қоспағанда, шығындарды ұтымды қысқартуды жүргізу.

Ауылшаруашылық кооперативтеріндегі өндірістік шығындарды оңтайландыру процесінде әр түрлі шығындардың басымдылығын ескеру қажет, өйткені барлық шығындар өндірістік процеске және кооператив қызметінің түпкілікті нәтижелеріне нұқсан келтірместен бірдей азайтыла алмайды.

Осылайша, ауыл шаруашылығы дақылдарын және/немесе малдарды өсіруді жүзеге асыратын өндірістік ауыл шаруашылығы кооперативтерінде қысқарту орынсыз жоғары басымдықты шығындарға мыналар жатады:

- Жем, тұқым, минералды тыңайтқыштар, ЖЖМ шығындары;

- өндірістік процестерді автоматтандыру және механикаландыру;

- қарқынды өндіріс технологияларын қолдану;

- тұрақты және маусымдық қызметкерлерге еңбекақы төлеу;

- сумен қамтамасыз ету және ветеринариялық препараттарды сатып алу;

- өнімнің өнімділігі мен сапасына тікелей әсер ететін басқа шығындар.

Бұл шығындарды рационализациялау оларды азайту арқылы емес, оларды пайдалану тиімділігін арттыру арқылы жүзеге асырылуы керек (мысалы, ресурстарды үнемдейтін технологияларды енгізу, сатып алулардағы кооперация, өндіріс кестесін оңтайландыру және т.б.).

Өз кезегінде, қызмет көрсететін кооперативтерде (сақтау, өңдеу, өнімді өткізу, несиелеу, жабдықтау және т. б.) басымдықтар болып табылады:

- өнімді сақтауға және қайта өңдеуге арналған технологиялық жабдыққа арналған шығындар;

- энергия үнемдеу технологияларын енгізу арқылы оңтайландыруға жататын энергетикалық шығындар;

- еңбекақы төлеу қоры, әсіресе білікті мамандарға жоғары тәуелділік жағдайында;

- өнімді түпкілікті тұтынушыға дейін тасымалдау, буып-түю және жеткізу;

- кооперативтік инфрақұрылымды ұйымдастыру шығындары (қоймалар, өңдеу цехтары, сүт қабылдау пункттері және т. б.);

- транзакциялық шығындар, оның ішінде:

о жеткізушілермен және сатып алушылармен ұзақ мерзімді шарттар жасасу;

о сату стратегиясын әзірлеу;

о қосылған құн тізбегінің әр сатысында шығындарды азайту: өндіріс-сақтау – қайта өңдеу-сату.

Бұл шығындарды азайту кооперативтің тұрақтылығына теріс әсер етуі, қызмет көрсету сапасын нашарлатуы және бәсекелестік артықшылықтардың жоғалуына әкелуі мүмкін. Осылайша, өндірістік шығындарды оңтайландыру бағдарламаларын әзірлеу кезінде шығындар түрлеріне сараланған түрде қарау керек:

- кооператив қызметінің ерекшеліктері;
- шығыстардың нақты бабының түпкілікті нәтижелерге әсер ету дәрежесі;
- кооператив пен оның қатысушыларының ішкі тиімділік резервтерінің және басқа да стратегиялық мақсаттарының болуы.

1.4. Ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамытудың әлемдік тәжірибесі және олардың оң тәжірибесін Қазақстан жағдайына бейімдеу

Ауылшаруашылық кооперациясы дамыған нарықтық экономикасы бар елдердің Ұлттық экономика жүйелерінде маңызды орын алады. Ол осы елдердің АӨК-нің барлық салалары арасындағы қатынастардың жиынтығын қалыптастыруда маңызды, үнемі өсіп келе жатқан рөл атқарады. Бір ғасырдан астам тарихы бар бұл қуатты қозғалыс Батыс Еуропа мен Солтүстік Америка мемлекеттерінің әуесқой ауылшаруашылық халқының көп бөлігін қамтиды.

БҰҰ-да консультативтік мәртебесі бар және бүкіл әлемдегі кооперативтердің мүдделерін білдіретін Еуропа кеңесінде ең ірі тәуелсіз үкіметтік емес бірлестік болып табылатын халықаралық кооперативтік альянсқа (МКА) 87 елдің кооперативтік бірлестіктері кіреді. БҰҰ-ның бағалауы бойынша, 3 миллиардқа жуық адам немесе әлем халқының жартысы кооперативтік кәсіпорындардың арқасында күнкөрісті қамтамасыз етеді. Қазіргі уақытта МКА-да 677 мың кооператив біріктірілді, оның 218 мыңы (32%) ауыл шаруашылығы [71].Қазіргі уақытта шет елдердің ауыл шаруашылығында кооператив секторының дамуы келесі ерекшеліктермен ерекшеленеді. Классикалық кооперативтен мүшеліктің ашықтығы, мүшелік үлесі, жауапкершілік деңгейі (4-кесте), сыртқы инвесторларды шақыру мүмкіндігі, шешімдер қабылдау және кірістерді бөлу бойынша бір-бірінен ерекшеленетін кооперативтердің әртүрлі түрлері пайда болды.

Соңғы 10 жылда классикалық кооперативтерден басқа төрт туынды түрі пайда болды: пай кооперативтері, еншілес кооперативтер, оны сату мүмкіндігі бар белгілі бір минималды үлесі бар кооперативтер және шектеулі серіктестіктер. Бұл типтер, жаңа буын кооперативтері, кооперативтердің қалыптасуы мен қызметінде айтарлықтай айырмашылықтарға ие: өзара және еншілес, бұл сыртқы инвесторлармен кооперативтер, мұнда инвесторлар кооператив мүшелері болып табылмайды; оны сату мүмкіндігі бар ең аз пай (инвестор мен кооператив мүшесінің мәртебесі біріктіріледі, инвесторлар тек немесе негізінен кооператив мүшелері болады; жауапкершілігі шектеулі (кооператив пай иелері болып табылатын акционерлердің иелігінде; кооператив мүшелері ретінде кооперативтің тұрақты клиенттері (ЕО елдері, АҚШ) [72].

АУЫЛ ШАРАУШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕР ЖІКТЕЛУІ												
Дәстүрлі				Интеграцияланған	Мамандандырылған				Жаңа түрлері			
Өндірістік	Сатып-өткізуші	Жабдықтаушы	Несиелендіруші	Кооперативтерді біріктіру	Жер суландыру бойынша	Электрлендіру бойынша	Телефонмен қамту бойынша	Сақтандыру бойынша	Жарналық	Енші лес	Сату мүмкіндігі бар жарнасы минималды	Жауапкершілігі шектеулі
Ауылшаруашылық техниканы бірлесіп иелену және бірлесе пайдалану, жерді бірлесе өңдеу ұйымы (Германия, Италия, Испания, Франция, АҚШ)	Ауылшаруашылық өнімдерін дайындау, қайта өңдеу, тасымалдау, өткізу (Дания, Норвегия, Швеция, Франция, АҚШ)	Өндіріс құралдармен қамтамасыз ету (тұқым, тыңайтқыштар, мал азығы, жанар-жағар май), өндірістік қызмет (агросервистік қызмет) көрсету (Швеция, Норвегия, Дания, АҚШ)	Несие құралдарымен қамтамасыз ету (Батыс Еуропа, АҚШ, Канада)	Бір кооператив шегінде қарапайым горизонталды интеграциядан бастап жартылай және толығымен вертикалды интеграциялар түрінде әртүрлі типті интеграциялар жүзеге асырылуы мүмкін (Голландия, Нидерланды, АҚШ, Дания, Норвегия)	Суармалы аудандардың шамамен төрттен бір бөлігіне жер суландыру кооперативтері қызмет көретеді. (АҚШ, Колорадо Юта, Калифорния, Монтана, Ореган штаттары)	Фермер кооперативтерге тасымалдау желісін құрастыруға, электр тасымалдау тораптарын салуға несиелік қызмет көрсету 35 ж. аспау керек (жылына 2%) (АҚШ, Колорадо Юта, Калифорния, Монтана, Ореган штаттары)		Егінді, ауылшаруашылық ғимараттарды, техниканы, автокөліктерді, табиғат апаттарын және т.б сақтандыру			Сыртқы инвесторлары бар кооперативтер, инвесторлар кооператив мүшесі болып табылмайды (ЕО елдері, АҚШ)	Инвестормен кооперативмүшесінің қызметтері қатар атқарылады. Инвесторлар тек қана немесе негізінен кооператив мүшесі болып табылады (ЕО елдері, АҚШ)

4-кесте – Нарықтық экономикасы дамыған елдердегі ауыл шаруашылығы кооперативтерінің түрлерінің жіктелуі
Ескерту: Автор зерттеу негізінде құрастырған

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде ауылшаруашылық кооперативтері өте маңызды, ал кейбір жағдайларда агроөнеркәсіптік кешенді дамытуда аграрлық саланың іргелес өндіріс салаларымен байланысы жүйесінде шешуші рөл атқарады (5-кесте).

5-кесте-Дамыған елдердің агробизнесіндегі ауыл шаруашылығы кооперативтерінің үлес салмағы, %

Ел	Сүт	Көкөністер мен жемістер	Ет	Дақылдар мен жем шөп	Ресурстармен қамтамасыз ету	Несие
Бельгия	50	70-90	20-30	-	-	-
Дания	93	20-25	66-93	87	59-64	-
Германия	55-60	60	30	-	50-60	-
Греция	20	12-51	5-30	49	-	-
Испания	35	15-40	20	20	-	-
Франция	49	35-50	27-88	75	50-60	-
Ирландия	100	-	30-70	69	70	-
Италия	38	41	10-15	15	15	-
Люксембург	80	-	25-30	70	75-95	-
Нидерланды	82	70-96	35	-	40-50	84
Австрия	90	-	50	60	-	-
Португалия	83-90	35	-	-	-	-
Финляндия	94	-	68	-	40-60	34
Швеция	99	60	79-81	75	75	-
Ұлыбритания	98	35-45	2	20	20-25	-
Ескерту - Автор зерттеу негізінде құрастырған						

Ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің кооперативтерге жүз пайызға қатысуы дәстүрлі түрде Солтүстік Еуропа, Нидерланды, Ирландия, Жапония үшін. Континентальды Еуропаның көптеген мемлекеттерінде кооперативтер барлық шаруа қожалықтарының шамамен 80% -. біріктіреді. АҚШ-та, әр түрлі бағалаулар бойынша, 60-тан 80% - ға дейін, Канада мен Австралияда шамамен бірдей.

Ауылшаруашылық кооперациясының құрылымы өнімді өңдеу және сату, өндірістік жабдықтау және қызмет көрсету, несиелеу кәсіпорындарымен ұсынылған. Бір кооперативті кәсіпорын шеңберінде бірнеше қызмет түрлерін (әсіресе өңдеу, сату және жабдықтау) біріктіру кең таралған. ЕО елдерінде фермерлік кооперативтер азық-түлік өнімдерінің 60% - на дейін өндіреді. АҚШ - та кооперативтер нарыққа елде өндірілетін барлық тауарлы ауыл шаруашылығы өнімдерінің 30% -. жеткізеді (оның ішінде сүттің жалпы көлемінің 72%- ы, қанттың 53% - ы, мақтаның 30% - ы, көкөністер мен жемістердің 25% - ы). Жапониядағы ауылшаруашылық

кооперативтері барлық ауылшаруашылық өнімдерінің шамамен 90% -. өңдейді және сатады және фермерлерге қажетті өндіріс құралдарының 80% - на дейін жеткізеді [73].

Экономикалық дамыған елдердің кооперативтік қозғалысының тәжірибесін талдау фермерлер кооперациясы бүкіл АӨК қызметін жетілдірудің қуатты факторына айналғанын көрсетеді. АҚШ, Канада, Жапония, ЕО елдерінде мемлекеттік арналар арқылы кооперацияны дамытудың бірқатар бағдарламалары тегін қаржыландырылады, кооперативтерге жеңілдікті кредиттер бөлінеді, оларға икемді салық салу жүзеге асырылады. Мемлекет тарапынан қолдаудың арқасында фермерлер өздерінің өңдеу кәсіпорындарының қуатты желісін құрып, фирмалық кооперативтік сауданы ұйымдастыруда. Бір мезгілде кредиттік және сақтандыру кооперативтері жұмыс істейді, олар фермерлердің жылдық дисконттау мөлшерлемесінің 8-10% есебінен кредиттерге қажеттілігін қамтамасыз етеді. Қазіргі уақытта көптеген елдерде әртүрлі типтегі кооперативтердің тік интеграциясы негізінде ауылшаруашылық машиналарын, жемшөптерді, тыңайтқыштарды, өсімдіктер мен жануарларды қорғау құралдарын, тіпті ғылыми-зерттеу институттарын шығаратын кооперативтер қауымдастығы құрылады.Сондықтан ауылшаруашылық кооперациясы көптеген батыс елдерінің экономикасында берік орын алады.

Мәселен, мысалы, Солтүстік Еуропа елдерінің кооперативтері мал өнімдерін сатудағы сөзсіз артықшылықпен сипатталады. Бұл елдерде өңделген ет өнімдері мен тірі малды кооперативті өткізудің үлес салмағы 80%, Швеция мен Финляндияда астық - 65-79, Данияда - 50, Данияда көкөністер мен жемістер - 50% құрайды. Норвегия мен Финляндияның фермерлік кооперативтерінің бақылауында барлық сүт және Ет өнеркәсібінің көп бөлігі, осы елдердің барлық тамақ өнеркәсібінің 55% дейін. Солтүстік Еуропа елдері сыртқы нарықтарда өздерінің тауарлық өнімдерінің 75-80% -. сатады. Бұл өнімдер жоғары бәсекеге қабілетті, өйткені қайта өңдеу кооперативі өнеркәсібі қалдықсыз технологиялар бойынша ең заманауи жабдықтармен жабдықталған. Швед кооперативтері елдің сүт және сүт өнімдерінің экспортын 100% - ға, астық пен жұмыртқаның 75% - дан астамын қамтиды. Француз кооператорлары ел экономикасында да маңызды орын алады, олар барлық тауар өндірушілердің 80% құрайды. Осылайша, фермерлік кооперативтер күшті күш болып шықты, олар делдалдық құрылымдардың қызметтерінен бас тартты, ал өнімді қайта өңдеу мен сатудан түскен кірістер негізінен фермерлік кооперативтердің қолына шоғырланды [74].

Үлкен экономикалық күш бола отырып, фермерлердің кооперативтік ұйымдары дамыған елдердің саяси өміріне айтарлықтай әсер етеді. Олар аграрлық саясатты әзірлеуде, ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасын анықтауда маңызды рөл атқарады, олармен бірге Мемлекет мемлекеттік субсидиялау мен кредиттеуге, ұсақ өндірісті қолдауға, экспортты субсидиялауға және т.б. байланысты мәселелерді шешеді.

Халықаралық тәжірибені зерделеу Қазақстанда ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамытудың тиімді моделін қалыптастырудағы маңызды кезең болып табылады, осыған байланысты зерттеу процесінде әлемнің түрлі елдерінде ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту ерекшеліктері зерделенді.

АҚШ. Ең көрнекті мысалдардың бірі-кооперативтік қозғалыстың екі жүз жылдан астам тарихы бар АҚШ тәжірибесі. АҚШ - тағы алғашқы ауылшаруашылық кооперативтері XIX ғасырдың басында пайда болды. Сонымен, 1810 жылы Коннектикут штатында алғашқы сүт кооперативі құрылды, ал 1803 жылға қарай Нью-Джерсиде ірімшік өндіретін 35 кооператив зауыты жұмыс істеді. Болашақта АҚШ-та ауылшаруашылық кооперативтерінің үш негізгі түрі дамыды:

1. Сүт сатып алуға және бөлшек саудаға бағытталған Шағын қалалық елді мекендердің жанында орналасқан кооперативтер (1822 жылы пайда болды), олар уақыт өте келе нарықты ірі қалаларға кеңейтті.

2. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің көтерме саудасына тартылған кооперативтер (1899 жылдан бастап).

3. Фермерлер мен дистрибьюторлар арасындағы келіссөздер мен бағаларды келісу үшін құрылған кооперативтер (1909 жылдан бастап).

1930 жылдарға қарай сүт кооперативтерінің саны 2,270 — ке жетті, оның 110-ы сүтті буып-түюмен және сатумен, ал 87-сі бағаны реттеумен айналысты. Бұл кооперативтер барлық сүт фермаларының 16% -. біріктірді және сүттің шамамен 45% -. өңдеу зауыттарына жеткізуді қамтамасыз етті. Кооперативтің орташа мөлшері 2300-2400 мүшені құрады [75]. Американдық кооперативтердің табысты дамуының маңызды факторы мемлекеттік қолдау болды.

Cooperative Marketing Act (1926) және Agricultural Marketing Act (1929) бағдарламаларын қабылдау кооперативтерге кәсіби көмек көрсететін, білім беру бағдарламаларын дамытатын және бағаның тұрақтылығын қамтамасыз ететін нарықтық тетіктерді дамытатын ауыл шаруашылығы министрлігінің құрамында мамандандырылған органдар құруға ықпал етті. Мемлекет кооперацияны дамытуға қомақты қаражат бөлді-мысалы, несие беру үшін 500 миллион доллар [76].

1995 жылдан 2018 жылға дейін АҚШ-тың фермерлік кооперативтерінің дамуын талдау келесі негізгі тенденцияларды көрсетеді (6-кесте):

- кооперативтер санының азаюы және олардың мөлшерінің өсуі: АҚШ-тағы сүт кооперативтерінің саны үнемі азайып келеді, олардың орташа мөлшері мен олар сататын өнімнің үлесі өсуде, 1970 жылдарға қарай кооперативтер сататын өнім көлемі екі есеге артып, өсуді жалғастыруда, 1997 жылы 20 ірі кооператив сүт арқылы сатылатын сүттің 77% - приход құрады кооперативтер және барлық кооперативтер шығаратын жалпы сүт өнімдерінің 89 % ;

6 кесте -АҚШ-тың ауылшаруашылық кооперативтерінің даму динамикасы

Жылдар / қызмет түрі	Фермерлік кооперативтердің саны, бірлік	Фермерлік кооперативтердегі мүшелер саны, мың бірлік	Фермерлік кооперативтердегі операциялардың көлемі, мың долл
Маркетингтік (өткізу) кооперативтері			
1995	2074	174,5	76,6
2000	1672	1243,0	119,8
2005	1412	932,2	126,3
2010	1218	734,5	69,7
2015	1079	591,0	112,8
2018	961	594,0	119,0
Жабдықтау кооперативтері			
1995	1458	1845,5	31,5
2000	1277	1717,8	71,8
2005	1128	1538,3	71,7
2010	975	1470,7	23,7
2015	874	1296,2	51,5
2018	760	1262,0	53,6
Кооперативтік қызметтер			
1995	474	21,3	3,47
2000	397	124,3	5,4
2005	356	101,2	5,8
2010	117	37,8	3,4
2015	94	33,8	5,4
2018	85	33,0	5,8
Барлығы			
1995	4006	3767,3	111,6
2000	3346	3085,1	197,0
2005	2896	2571,7	203,8
2010	2310	2242,9	96,8
2015	2047	1921,0	169,7
2018	1806	1889,0	178,3
Ескерту - [76] дереккөз бойынша автор құрастырған			

- өндіріс көлемін бақылау және орталықтандырылған реттеу: кооперативтерге қатысушылар квоталар мен келісімшарттар негізінде өндірушілермен және тұтынушылармен қатынастар құра отырып, өндіріс көлемін реттеу қажеттілігін түсінеді, бұл нарықтың тұрақтылығына ықпал етеді, 1960 жылдарға қарай кооперативтер сүт өнімдерін ұсынуды орталықтандырылған реттеуді және оның артық мөлшерін қайта бөлуді жүзеге асырады;

- федералды деңгейде интеграция және шоғырландыру: "associated Milk Producers, Inc." сияқты ірі аймақтық кооперативтер.», «Mid-America Dairymen, Inc."басқалары да бағаны реттеу, резервтер құру, өнімнің жаңа

түрлерін әзірлеу және фермерлердің мүдделерін қолдау функцияларын өз мойнына алады;

- қайта өңдеушілерді біріктіру бүкіл құн тізбегі бойынша өнімді жылжытуды жақсартуға, транзакциялық шығындарды азайтуға және тиімділікті арттыруға, шағын зауыттарды жабуға және ірі кооперативтік құрылымдарды дамытуға мүмкіндік береді; шоғырландыру нәтижесінде көптеген шағын сүт зауыттары жабылады, ал ірі кооперативтер нарықтың айтарлықтай үлесін алады және өнімді тұрақты жеткізуді қамтамасыз етеді;

- 1990 жылдардағы бірігу, бірігу және стратегиялық альянстар: шағын кооперативтерді біріктіру және біріктіру процестері, сондай — ақ корпорациялармен бірлескен кәсіпорындар мен альянстар құру кооперативтердің нарықтағы үлесінің өсуіне ықпал етеді-1970 жылғы 73% - дан 1997 жылы 83% - ға дейін.;

- қызмет ауқымының өсуі және инновацияларды енгізу: 2017 жылға қарай ірі кооперативтердің 3% - ы мәмілелердің жалпы көлемінің 65% - обеспечивают қамтамасыз етеді, бұл ұйымдық инновациялармен, ірілендірумен, жаһанданумен және трансұлттық деңгейге шығумен байланысты;

- кооперативтер мүшелерінің саны мен құрылымының өзгеруі (2008-2017 жж.): онжылдықта кооперативтер саны 24,4% — ға, олардың мүшелерінің саны 19,6% - ға қысқарды, бұл ретте кооперативтердегі жұмыспен қамту 5,4% - ға өсті, қаржылық көрсеткіштер басым оң болып қалуда;

- сыртқы ортаның жаңа сын-қатерлері және бірнеше ірі сатып алушылармен нарық: сауда жағдайларын бақылайтын ірі ойыншылардың пайда болуы ауылшаруашылық өнімдерінің сапасына, көлеміне, шығындарына және жеткізу мерзімдеріне қойылатын талаптарды белгілейді;

- шаруа қожалықтарының құрылымын өзгерту: шағын отбасылық фермалар шамамен үштен біріне қысқарды, бірақ олардың сатылымы екі еседен астам өсті, қазіргі заманғы фермалар фермерлік және фермерлік емес қызметтерден табыс табады, кооперативтер өз мүшелерінің жаңа қажеттіліктеріне бейімделуге мәжбүр;

- ұлттық фермерлер кооперативтері кеңесінің (NCFC) институционалдық қолдауы мен рөлі: 1929 жылы құрылған және 2000-ға жуық жергілікті кооперативтер мен 26 аймақтық кеңестерді біріктіретін NCFC қиындықтарды жеңуге, фермерлердің мүдделерін қорғауға және олардың ұлттық және халықаралық бәсекеге қабілеттілігін арттыруға көмектеседі [77].

Аталған үрдістер мен тәжірибені ескере отырып, АҚШ-тың Қазақстан үшін табысты тәжірибелерін бейімдеу мыналарды қамтуы мүмкін:

- өндірісті, қайта өңдеуді және өткізуді тиімді біріктіруге қабілетті ауқымды кооперативтік құрылымдарды қалыптастыру;

- кооперативтерді дамыту үшін Институционалдық база құруға бағытталған Cooperative Marketing Act және Agricultural Marketing Act-ке ұқсас заңнамалық және қаржылық қолдау шараларын енгізу;

- кооператив мүшелері мен қайта өңдеушілер арасындағы квоталар мен ұзақ мерзімді келісімшарттар арқылы нарықты реттеу тетіктерін дамыту;

- өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға баса назар аудара отырып, инновацияларды қолдау және кооператив мүшелерінің біліктілігін арттыру;

- ауқымды тиімділікке қол жеткізу және шығындарды азайту үшін шағын шаруашылықтарды шоғырландыруды ынталандыру.

Швеция. Ауылшаруашылық кооперациясы Швеция экономикасында берік орын алады, бұған көбіне мемлекет жүргізіп отырған кооперативтік қозғалысты дамытуды ынталандыру саясаты ықпал етеді. Негізгі құралдар ретінде: кооперативтерге салықтық жеңілдіктер, субсидиялар, жеңілдікті несиелер, ауыл шаруашылығы өнімдерін импорттауға монополиялық құқық беру, импорттық алымдар, экспортты субсидиялау пайдаланылады.

Кооперацияны дамыту ірі мамандандырылған бірлестіктер-кооперативтік одақтар құрумен қатар жүреді. Мүшелер саны мен айналымы бойынша ең үлкені-сүт фермалары Одағы, мал союзы, жабдықтау және сату бірлестіктері Одағы. Швецияның барлық ауылшаруашылық кооперативтері Біртұтас ұлттық фермерлер одағына біріктірілді.

Швецияның кооперативтік қозғалысы күшті орталық органдарға ие және оларға кіретін кооперативтердің іс-әрекеттерін жақсы үйлестірумен ерекшеленеді. Оның қалыптасуы нарықтың негізгі үлесіне ие ICA сауда тобымен бәсекелестікте болды, сондықтан Швед кооперативтік қозғалысы барлық батыс еуропалық кооперативтік қозғалыстардың ішіндегі ең серпінді және жаңашыл болды. Ескі қозғалыстарға ұқсамайтын Швед кооператорлары бизнестің ең заманауи технологиялары мен әдістерін қолданды: өзіне-өзі қызмет көрсету жүйесін, азық-түлік емес кооперативтердегі әртүрлілікті, супермаркеттер жүйесін енгізді. Қатты мұздатылған өнімдер технологиясын кеңінен қолдану тұтынушылық бірлестіктерге өнімнің жетекші экспорттаушылары болуға мүмкіндік берді.

Құрылымдық қайта құру кезінде швед кооператорлары қоғамдар санын 3 есеге, дүкендер санын 2,7 есеге қысқартты, бірақ бұл ретте мүшелер санын 1,6 млн адамға дейін, ал өз нарығының үлесін 18% - ға дейін ұлғайтты. Басқа еуропалық кооперативтер сияқты және сол себептерге байланысты Швецияның тұтынушылар кооперациясы құлдырады: басқарушы элита кооперативтерде билікті басып алды, бұл акционерлердің қызығушылығын жоғалтты. Келесі шаралар қабылданды: басқару деңгейі сапалы түрде жоғарылатылды, оның негізі оны демократияландыру болды; экономикалық әлсіз кооперативтерді субсидиялау арқылы тұтынушылық кооперацияны дамытуға акционерлердің қызығушылығы артты; жаңа сауда топтарын құра отырып, бөлшек сауда саласындағы күш-жігердің шоғырлануы жүргізілді [78].

Швед кооперативтерінің негізгі принциптері:

- мүшелердің теңдігіне және кооперативтердің ұйымдық құрылымын төменнен жоғарыға демократиялық құру принциптеріне негізделген басқарудың демократиялық сипаты;

- кооперативтің бір мүшесін екіншісінің есебінен байытуға жол бермеу, Жарғыға сәйкес қорларға міндетті аударылған кезде мүшелер арасында пайданы олардың экономикалық қатысуына барабар әділ бөлу;

- пайданы жинақтау бойынша бөлу жағдайында пай капиталына есептеулердің қатаң шектелген пайызы.

Осы әрекеттердің нәтижесінде тұтыну кооперативтері мүшелерінің саны 105 дүкені мен 500-ге жуық жанармай құю станциясы бар 102 қоғамға біріктірілген 2,2 миллион адамға дейін өсті. Тауар айналымының тұрақты өсу үрдісі белгіленіп отыр, тұтыну кооперациясы Швецияның үздік сауда компанияларының ондығына кіреді.

Бүгінгі таңда Швецияның АӨК-нің ең дамыған құрылымдары сату және қайта өңдеу кооперативтері болып табылады. Ауыл шаруашылығы кооперативтері жүйесі арқылы фермерлер өндіретін тауарлық өнімнің 80% – дан астамын өткізу, сүттің 100%–. өткізу және қайта өңдеу, малдың 78% -., астықты-80% - 7, жұмыртқаны-75% - 7 және басқа да ауыл шаруашылығы өнімдерін сою және қайта өңдеу жүзеге асырылады. Сату кооперативтеріне түсетін өнім өзінің жеке бөлшек сауда кооперативтік желісі арқылы сатылады немесе шарттық негізде көтерме саудагерлерге немесе тікелей дүкендерге қайта сатылады [79].

Дания. Данияның ауыл шаруашылығында фермерлік бірлестіктер өндірісті материалдық-техникалық жабдықтауды, лизингті және ауыл шаруашылығы техникасына техникалық қызмет көрсетуді ұйымдастыру үшін, сондай-ақ фермаларда дайын ауыл шаруашылығы өнімдерін сатып алу, оны одан әрі өңдеу және өткізу, оның ішінде экспортқа өткізу үшін бірқатар кооперативтік компаниялар құрды. Шаруа қожалықтары үшін өндіріс құралдарының шамамен 50% - ы кооперативті жабдықтау ұйымдары арқылы қамтамасыз етіледі, ал барлық өнімнің 75% - дан астамын кооперативті сату ұйымдары өңдейді және сатады. Елдің агроөнеркәсіптік кешенінде ұлттық, аймақтық және жергілікті деңгейде фермерлер құрған 300-ге жуық кооперативтік қоғамдар, одақтар, кәсіпорындар мен қауымдастықтар жұмыс істейді. Кооперативтер функционалдық принцип бойынша құрылған - өндірістік, қайта өңдеу, жабдықтау, сату, Қызмет көрсету, несиелік және қаржылық және т. б.

Мұның бәрі Данияға жан басына шаққандағы азық-түлік өндірісі бойынша әлемде бірінші орынға шығуға мүмкіндік берді, 20 мың даниялық кәсіби фермерлер 15 миллион адамға жеткілікті азық-түлік өндіреді [80].

Канада. Ауыл шаруашылығы құрылымында орталық орынды фермерлік және кооперативтік шаруашылықтар алады:

- Орташа жер көлемі 244 га болатын 277 мың фермер қожалығы;

- 506 ауыл шаруашылығы кооперативі;

- 330 өндірушілер қауымдастығы, оның ішінде 84 мал шаруашылығы саласында;

- Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен көтерме сатуды бақылайтын 121 провинциялық деңгейдегі сауда басқармасы;

- 2 сауда корпорациясы (канадалық бидай басқармасы, канадалық сүт комиссиясы);

- Құс өнімдерінің өндірісі мен нарығын бақылайтын 4 агенттік;

- Ауыл шаруашылығы өнімдері жөніндегі ұлттық кеңес [81].

Италия. Басқа елдерден айырмашылығы, Италияның тұтыну кооперациясының өркендеуі 80-ші жылдардың ортасында, яғни басқа еуропа елдерінің кооперациясының құлдырау кезеңінде болды. Бұл кооперативтердің соғыстан кейінгі ел экономикасына салыстырмалы түрде аз қатысуынан, сондай-ақ кооперативтік қозғалыстың діни және саяси бытыраңқылығынан туындайды. Басқа елдердің кооперативтерімен тығыз байланыс олардың тәжірибесін ескеруге және өсу шығындарын болдырмауға мүмкіндік берді. Бүгінде Италияда супермаркеттердің жартысына жуығы кооперативтерге тиесілі. Кооперативтік қозғалыстың даму ерекшелігі – кооперативтік орталықтар: ұлттық кооперативтер лигасы және өзара көмек кассалары - коммунистер мен социалистер (қызыл); итальяндық кооперативтер Конфедерациясы - католиктер (ақ); итальяндық кооперативтердің жалпы қауымдастығы - республикашылдар мен социал-демократтар (жасыл). Кооперацияның әлеуметтік базасының кеңеюімен олардың арасындағы шекаралар жойылды.

Кооперативтердің акционерлік қоғамдарға айналмауы үшін республика заңнамасында: пайшы алатын пайданың мөлшері пайыз сомасының 5% - нан аспайды; резервтік капиталға пайданың кемінде 20% аударылады; кооператив қорлары таратылған сәтке дейін пайдаланыла алмайды; таратылған жағдайда кооператив қорлары қажетті төлемдер аяқталғаннан кейін жіберіледі қоғамдық қажеттіліктерге. Тарату қалдықтары кооператив мүшелері арасында бөлінген жағдайда кооператив салық жеңілдіктерінен айырылады.

Тұтыну кооперативінің мүшесі делдалдар, сондай-ақ кооператив үшін ұқсас өнімді өткізумен айналысатын адамдар бола алмайды. Бұл кооперативті жеке байыту құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік бермейді. Мүшелердің қаржылық жауапкершілігі: шектеулі; шектеусіз. Салық жеңілдіктері: қосарланған салық салынбайды; алғашқы 10 жыл ішінде кооперативтер корпорацияларға салынатын салықтан босатылады, нәтижесінде жеңілдікті салық салу; пайшының салық салынбайтын ең төменгі кірісі (3 миллион лира) қарастырылған [82].

Италияда кооперативтерді ұсақ шаруалардың бірлестігі ретінде сақтау мақсатында кооператордың шаруалары үшін "теңдік" (теңестіру пайы) принципі заңды түрде бекітілді:

- кооперативтің әрбір мүшесі жарғылық қорға тұрақты, барлығына тең "пайдың" (үлестің)сомасын енгізді;

- бір акцияның құны 100 ақша бірлігімен анықталады, акциялардың саны кооперативтің барлық мүшелері үшін тең;

- табыс барлығына тең.

Бұл қағиданы қабылдау инвестицияланған пайға сүйене отырып, кедей шаруаны байларға бағындыру және оны ірі монополистке айналдыру қаупін шектеді. Тиісінше, бұл заң монополиялық бәсекелестіктен, жоғары пайыздық несиелерден, жоғары салықтардан, машиналардың, ауылшаруашылық құралдарының, тыңайтқыштардың жоғары бағасынан қорғайды; тиімді бағамен тұрақты өткізу нарықтарына кепілдік береді. Осы шаралардың барлығы кооперативтің қамқорлығымен жеке шаруа қожалығының өсуі мен дамуын қамтамасыз етеді. Кооперативтің күшімен экономикалық қана емес, әлеуметтік мәселелер де шешіледі (жеңілдікті, Денсаулық сақтау, білім беру, кооператив мүшелерінің отбасылары мен балаларын тұрғын үймен қамтамасыз ету). Кооперативтердің қызметін тіркеуден бастап дайын өнімді сатуға дейін үйлестіруді Италияның ауылшаруашылық кооперациясының бірыңғай басқару органы ретінде Италия кооперативтері Лигасы жүзеге асырады [82].

Ұлыбритания. Ұлыбританияның тұтынушылар кооперациясы әлемдегі ең қуатты кооперативтік қозғалыстардың бірі болды. Кооперативтік желіде барлық өзіне-өзі қызмет көрсету дүкендерінің 90% - ы және 50 супермаркеттің 20-сы болды. Бірақ әртүрлі дүкендері бар 1000-нан астам кооперативті қамтитын кооператив секторы, оның таралуы ұзақ уақыт бойы өзгерген сауда үлгісіне сәйкес келмеді, кәсіпкерлердің бәсекелестігі күрт өсті. Нәтижесінде оның үлесі 22% - ға дейін төмендеді. Бұған төрт негізгі себеп болды: 30 мыңнан астам кооперативтік дүкендер тарихи тұрғыдан халықтың сатып алу сұранысы салыстырмалы түрде төмен ескі өнеркәсіптік аймақтарға бағытталған. Кооператив басшыларының арасында тек жоғары білімі бар адамдар ғана емес, тіпті арнайы білімі бар адамдар да болған жоқ. Орталық кооперативтер Одағының рөлінің әлсіреуі жекелеген кооперативтердің іс-қимылдарын үйлестірудің бұзылуына әкелді және кооперативтік қозғалыс басқарылмай қалды. Бәсекелестіктің арқасында кішігірім кооперативтер жойылып, үлкен кооперативтерге айнала бастады, бірақ экономикалық жағынан әлсіз (90-жылдардың ортасына қарай қоғамдар саны 1000-нан 50-ге дейін төмендеді). Кооперативтердің акционерлер алдындағы тұрақсыз міндеттемелері олардың кооперативтер қызметіне деген қызығушылығының әлсіреуіне, басшылыққа деген сенімінің төмендеуіне әкелді.

90-жылдардың ортасына қарай бөлшек сауда айналымының тек 4% - ы кооператив секторының үлесіне қалды. Бүгін кооперацияның қайта жандану белгілері пайда болды, ол үшін Британдық кооператорлар мыналарды қабылдады: тауар өндіретін қуаттарды сату арқылы кооперативтер одақтары қайтадан бөлшек сауда бірлестіктеріне айналды; сауда орны табылды - дүкендер мен супермаркеттердің халыққа ыңғайлы орташа және шағын өлшемдері, сауда желісі қайта құрылды, тауар жеткізушілерімен тікелей байланыс орнатылды; кооперативті сақтандыру қоғамдары және кооперативті Болат Банкі қызметтің ең күшті бөлігі; кооперативтік саясат жаңартылды, кооперативтер бастапқы құндылықтар мен қызмет

принциптеріне оралды. Кооперативтерге деген сенім акционерлерге қайта орала бастады, акционерлер санының өсуі байқалды; басқарушы персоналды кәсіби даярлауға қойылатын талаптар артты [83]

Финляндия. Финляндияда екі ұлттық кооператив бірлестігі бар: социал-демократиялық (Е-қозғалыс) және бейтарап (СОК). Екеуі де қозғалыс супермаркеттер желісін дамыта бастады, бірақ бәсекелестерінен кешірек. СОК кеңейіп, қонақ үйлер мен әмбебап дүкендердің ең ірі иелерінің біріне айналды. Е-қозғалыс ең ірі көтерме сатушыға айналды. Басқа елдердегідей, бірыңғай ұлттық орталықтың құрылуына жекелеген кооперативтер басшыларының амбициясы кедергі болды, бірақ Финляндияда бірлестіктердің бірін саясаттандыру және бір-біріне антагонистік швед тілінде сөйлейтін және финляндиялық халықтың болуы қосымша кедергі болды. Экономикалық себептер Финляндияның ең ірі кооперативтік бірлестігіне айналған ЕКА бірыңғай одағын құрған негізгі Көтерме сатушы Е-қозғалыстар мен СОК-тарды біріктіруге мәжбүр етті.

Бұл процестің ақылға қонымдылығын атап өткен жөн: біртұтас тізбектің артықшылықтарын шешім қабылдауды орталықсыздандырумен біріктіретін бөлшектеу арқылы қозғалыстың өзі коммерциялық өміршеңдіктің қоғамдық менталитеттен басым болатындығын түпкілікті мойындады. СОК тобы Бизнес үшін өз орнын тапты - ауылдағы шағын дүкендер, ал оның бәсекелестері қалаларда үлкен супермаркеттерді дамытты. Нәтижесінде кооперативтік тауар айналымының үлесі 35% - ға дейін өсті [84].

Норвегия. Норвегиялық тұтыну кооперациясын дамыту стратегиясы кооперативтердің табиғи артықшылықтарын пайдалану болып табылады. Бонусты кепілдендірілген төлеу арқылы жаңа мүшелерді тартуға басты назар аударылады. 400-ден астам тұтынушы қоғамы 600 мың пайшымен ұлттық одаққа бірікті. Құрылымы бойынша норвегиялық тұтыну кооперациясының Орталық одағы Акционерлік қоғамдар одағына жақын: бірыңғай сатып алу тобы құрылды, тұтыну кооперациясы өз дүкендерін стандартты өнімдермен қамтамасыз етеді. Бұл оған тұрақты өмір сүруге және тауар айналымын арттыруға ғана емес, сонымен қатар тәуелсіз кооперативтерге Одақ қабылдаған принциптерді орындаған жағдайда қаржылық, консультациялық және басқа да қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Швейцария. Швейцария кооперативтік қозғалысы тұтынушылар кооперациясының "классикалық емес" дамуының мысалы болып табылады. Жаңа филиалдардың ашылуына заңды түрде кедергі келтіре отырып, қозғалыс жаңа дүкендер мен өзіне-өзі қызмет көрсету жүйелерін ашу арқылы кеңейе түсті. 60 - жылдардың басында 4 миллионнан астам мүшені біріктіретін және 2 мыңнан астам дүкенге иелік ететін 468 негізгі қоғам болды. 70-ші жылдары швейцариялық кооператорлар (көптеген еуропа елдерінің кооператорлары сияқты) дивидендтер алудан бас тартып, төмен баға саясатына көшті. Тұтыну қоғамдарын кеңейту курсы қабылданды және 1983 жылға қарай олардың саны 41-ге дейін қысқарды. Негізгі факторлар: кооперацияның саясатсыздығы; заңды түрде тәуелсіз кооперативтер

"Швейцария кооперативі" Швейцария кооперативтерінің орталық одағына бейресми түрде тәуелді болды және олар жалпы қабылданған кооперативтік принциптерді орындамаған жағдайда кооперативтік қозғалыстан ресми түрде алынып тасталды. Шоғырлану және ірілендіру бірыңғай нысаналы ұйымдар құру перспективасымен кооперативтердің әртүрлі түрлері мен салаларының бірігуінен көрінеді. Тік және көлденең интеграция экономикалық мүмкіндіктерді шоғырландыру мақсатында кооперативтік ұйымдардың абсолютті санының қысқаруымен қатар жүреді. Ірілендіру нәтижесінде Швейцария кооперативтерінің айналымы 1 дүкенге есептегенде 45% - ға өсті [85].

Қытай. Қазіргі уақытта ҚХР-да 23 млн. адамды біріктіретін 150 мың ауыл шаруашылығы кооперативі жұмыс істейді, бұл барлық шаруа қожалықтарының 10% -. құрайды. Кооператив әр қатысушыға қосымша 500 юань жылдық пайда бере алады, нәтижесінде қытайлық шаруаның орташа табысы 300 юаньға өсті. Ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру Үкімет қызметінің басымдықтарының бірі болып табылады, мемлекет ауылға көмек көрсету қажеттігін мәлімдеп қана қоймай, оларды қолдаудың нақты тетіктерін әзірлейді. ҚХР - дағы кооперативтік қозғалысты талдау ауыл шаруашылығы кооперативтерінің 42% - ы өсімдік шаруашылығы саласында, 34% - ы мал шаруашылығы және су кәсіпшілігінде, 24% - ы басқа салаларда құрылғанын көрсетті [86].

Ресей. Ресей Федерациясы мен Қазақстанда ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытудың қалыптасқан жағдайының көптеген ұқсастықтары бар, бұл негізінен ауыл шаруашылығы өндірістік және тұтыну кооперативтері дамыған кеңестік экономиканың жалпы даму тарихымен байланысты. Ресейдің қазіргі заманғы ауылшаруашылық кооперациясы, Қазақстан сияқты, белгілі бір нарықта монополиялық жағдайға ие ірі сауда желілерімен, агрофирмалармен, агрохолдингтермен, ірі өңдеуші, жабдықтаушы кәсіпорындармен қатаң бәсекелестік жағдайында дамуда.

Осыған байланысты ауыл шаруашылығы кооперативтерінің мемлекеттік қолдауға қатты тәуелділігі, субсидиялау түрінде мемлекеттік қолдау шараларын алу мақсатында "жалған кооперативтер" құру тәуекелдері және т. б. туындайды, кооператив жүйесінің өзін-өзі дамытудың инфрақұрылымдық желісі қалыптаспайды [87]

Ресейдегі кооперативтік қозғалысты дамытудағы қиындықтарға қарамастан, ауылшаруашылық кооперативтері үлкен дамуға және таралуға ие болды, Ресей Федерациясының АӨК экономикасының дамуына айтарлықтай әсер етеді [88] Қазақстанның АӨК-дегі ауылшаруашылық кооперациясының жағдайымен салыстырғанда, олардың ҚР АӨК экономикасына әсері бойынша нақты нәтижелер жоқ.

Тарихты қорытындылай келе әлемнің әртүрлі елдеріндегі кооперативтік қозғалыстардың дамуы нақты жетістік-бұл шағын кәсіпорындар арасындағы ынтымақтастық деген қорытынды жасауға болады. Ауылшаруашылық кооперациясының күші-бұл мүшелердің жергілікті жерлерге деген адалдығы,

шағын, бірақ ыңғайлы дүкендер, ауылшаруашылық өнімдерін сақтау және қайта өңдеу бойынша шағын цехтар, сервистік, несиелік кооперативтер және т.б. Италияның мысалы уақыт пен бәсекелестіктің кез-келген баспанасына ие бола отырып, тіпті ең көне кооперативтік қозғалыс қазіргі заманға сай бола алатындығын және өзектілігін қорғай алатындығын көрсетеді.Швецияның мысалы көрсеткендей, тиімді бәсекелестікке тап болған кезде де кооперативтік қозғалыс қиындыққа жауап бере алады. Швейцарияның мысалы ауылшаруашылық кооперациясының тұтынушыларға бағытталған жеке қоғамдардың динамизмінің өсуіне қалай кедергі жасамайтынын және көптеген кооперативтік қозғалыстар сияқты өздігінен дамып келе жатқан заманауи кәсіпорындарға айналатынын көрсетеді.

ТМД елдерінде, соның ішінде Ресейде, Украинада, Қазақстанда және т.б. ауылшаруашылық кооперациясын дамыту тәжірибесіне жүргізілген талдау посткеңестік кезеңдегі қиындықтарға қарамастан, күшті бәсекелестік орта, кооперативтер әртүрлі нысандарда (өндірістік, сату, жабдықтау, несие және т. б.), АӨК-нің әртүрлі салаларында дамитынын көрсетеді. Бұл ретте ауыл тұрғындарының экономикалық және әлеуметтік мәселелері – Жұмыспен қамту, ауыл халқының табысын арттыру және т. б. шешіледі.

Дамыған нарықтық экономикасы бар елдердің Ұлттық экономика жүйелеріндегі кооперативтердің позициялары көбінесе мемлекеттің олардың дамуына ынталандырушы әсерімен алдын-ала анықталған. Өнімнің белгілі бір түрлерін өндіруді ынталандыру үшін мемлекет кооперативтерге салық төлеуді тоқтата тұра алады, сатып алу бағасына қосымша субсидиялар бере алады және т.б. 7-кестеде нарықтық экономикасы дамыған елдердегі ауылшаруашылық кооперативтерін мемлекеттік реттеу және қолдау шаралары көрсетілген. Мемлекеттік субсидиялар басым бағыттарға бөлінеді, мысалы, кооперативтік қоймалардың, фермерлік өнімді қайта өңдеу кәсіпорындарының құрылысын қаржыландыруға, субсидия мөлшері капитал салымдары көлемінің 25% - на дейін құрайды. Бұл мақсаттарға тек мемлекеттік субсидиялар ғана емес, сонымен қатар ЕО - ның интеграциялық қорларынан (ЕО-ға мүше елдер үшін) қаражат көзделеді.

7 кесте - Нарықтық экономикасы дамыған елдердегі ауыл шаруашылығы кооперативтерін мемлекеттік реттеу және қолдау шаралары

Мемлекеттік бағдарламалар аясындағы ынтымақтастық	Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметін субсидиялау	Ауыл шаруашылығы кооперативтеріне жеңілдікпен салық салу
жекелеген бағдарламалар шеңберінде мемлекеттік және кооперативтік ұйымдардың ынтымақтастығы: - АҚШ үкіметінің сүт өнімдерінің бағасын бақылау бағдарламасы, ол кооперативтер сататын сүттің ең төменгі бағасын белгілеуді көздейді, оның негізінде кооперативтердің бағасы белгіленеді; - Швециядағы мемлекеттік ғылыми орталықтар кооперативтермен бірлесіп жүзеге асыратын асыл тұқымды асылдандырудың ұлттық бағдарламалары, яғни кооперативтер өсіретін малдың сапасын жақсарту үшін ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді субсидиялау.	- ЕО-ға мүше елдерде ауыл шаруашылығы кооперативтеріне субсидиялар ЕО-ның В355[77 1977 ж.] арнайы директивасына сәйкес ЕО Бірыңғай ауыл шаруашылығы қорынан (EUSF) беріледі; - субсидиялардың мөлшері күрделі салымдар көлемінің 25%-ына дейін; кейбір аймақтар үшін (Жерорта теңізі) субсидиялар мөлшері 35-50% дейін жетуі мүмкін міндетті шарттар ЕО субсидиялары қарастырылған құрылысқа республикалық бюджеттен кемінде 50% субсидиялар және 50% жобаны алушылардың өз қаражаты есебінен қаржыландыру; толық субсидиялар ұлттық өнімге немесе аймақтық бағдарламаның бөлігі болып табылатын жобаларға ғана беріледі;бағдарламаға енгізілмеген жобалар үшін субсидиялар көлемі 15%-ға дейін төмендейді; ЕО субсидияларының ынталандырушы сипаты субсидия неғұрлым көп болса, ұлттық субсидия неғұрлым жоғары болса;басым бағыттар бойынша мемлекеттік субсидиялар бөлінеді (кооперациялық қоймаларды, ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындарын салуды қаржыландыру; осы мақсаттарға мемлекеттік субсидиялардан басқа ЕО интеграциялық қорларының қаражаты да қарастырылған;ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортын қалыптастыру үшін мемлекеттер кооперативтерге экспорттық субсидиялар береді	- кооперативтер мен олардың мүшелері айналымға, отынға, жалдамалы жұмыс күшіне, лицензиялық алымдарға біріктірілген салықты төлейді; - экологиялық таза технологиялар кооперативтері, сондай-ақ баламалы энергия көздерін пайдаланатындар (Германия) бірнеше жылдар бойы салық төлеуден босатылды;басым өнімдерді немесе қызметтерді әзірлеуші кооперативтер үшін салық ставкалары белгілі бір мерзімге төмендетіледі; ауыл шаруашылығы кооперативтеріне салық жүйесі соңғы жылдары елеулі өзгерістерге ұшырады, ал бұрын тек кооператив мүшелерінен алынатын табыс салығының ең жоғары мөлшерлемесі әртүрлі елдерде 50-60%-ға жетті,қазіргі уақытта оны орта есеппен 30%-ға дейін төмендету ұсынылып отыр. Сонымен қатар, кооперативтерден алынатын салықтардың жалпы саны күрт азайды; кооперативтік инвестицияларды ынталандыру үшін басқа бөлігі кооперативтің инвестицияланған қаражатында қалған жағдайда, қатысушыларға кооператив мүшелерінің таза табысынан ғана салық төлеуге рұқсат етіледі.

Ескерту – Зерттеу негізінде автормен құрастырылған

Ауыл шаруашылығы тауарларының экспортын жеделдету үшін мемлекеттер кооперативтерге экспорттық субсидиялар береді. Ұлттық бюджеттен жобаларды субсидиялау кооперативтерге арнайы субсидиялар, өңірлік дамуға субсидиялар түрінде болуы мүмкін (қосымша жұмыс орындарын құру жөніндегі бағдарламалар шеңберінде) [89].

Кооперативтік қозғалысты мемлекеттік реттеудің маңызды элементі салық салу жүйесі болып табылады. Кооперативтер мен олардың мүшелері айналым салығынан, жанармай салығынан, жалдамалы жұмыс күшінен, сондай-ақ лицензиялық аударымдардан тұратын біріктірілген салықты төлейді. Экологиялық таза технологиялар кооперативтері, сондай-ақ баламалы энергия көздерін пайдаланатын (Германиядағыдай) жылдар бойы салық төлеуден босатылады. Басым өнімдерді немесе қызметтерді игеретін кооперативтер үшін салық ставкалары белгілі бір кезеңге төмендейді. Бірлестіктердегі инвестицияларды ынталандыру үшін олардың мүшелеріне басқа бөлігі кооперативтің инвестициялық қорларында қалатын жағдайда кооператорлардың таза табысының бір бөлігінен ғана салық төлеуге рұқсат етіледі.

Шет елдердегі ауылшаруашылық кооперативтерінің тиімді қызмет ету жағдайларының бірі болып жақсы ұйымдастырылған қаржыландыру жүйесі табылады. Қажетті капитал салымдарын жүзеге асыру немесе тиісті қаржылық жағдайды қамтамасыз ету үшін кооперативтердің ішкі қаржыландыру көздері кей-кезде жеткіліксіз. Бұл жағдайда кооперативтер үшін сыртқы қаржыландырудың келесі арнасы бар: ауыл шаруашылығы және кооперативтер үшін арнайы несиеден қарыздар; банк қарыздары, мемлекет аралық деңгейде және мемлекеттен алынған субсидиялар және қарыздар. Сонымен, Дания сүт кооперативтерін қаржыландыру көздерінің негізгі құрылымы келесідей қалыптасады: шетелдік қарыздар – 46%, кепілдендірілген несиетік қарыздар – 14, банктік – 1 және басқа қарыздар – 39% .

Жапон ауылшаруашылық кооперация қаржы жүйесінің құрылымы келесі қаржы институттарды ұсынады: Орталық кооперативті банк, ауылшаруашылық кооперативтердің Ұлттық сақтау федерациясы және қызмет ету түрі мен функциялары префектур шеңберінде шектелген ауылшаруашылық кооперативтердің өзара сақтау Федерациясы (6 сурет) [90,91]. Қытайдың банк жүйесінің негізгі элементтерінің бірі қалалық және ауылдық несиелік кооперативтерді біріктіру арқылы құрылған қалалық және ауылдық кооперативтік банктер болып табылады.

Осылайша, әртүрлі елдерде ынтымақтастықты дамытудың әртүрлі жүйелері мен басқару құрылымының ерекшеліктері бар. 7-суретте басқарудың әртүрлі деңгейлеріндегі АҚШ кооперативтік жүйесі көрсетілген.

АҚШ-ты зерттеу тәжірибесі мемлекеттік бюджеттен әртүрлі өндірістік мақсатқа 50 жыл мерзімге несие ұсынатын, мемлекеттің кооперативті несие ерекшеліктерін игеруге мүмкіндік берді (8 кесте). Өндірістік несиенің

мемлекеттік кооперативті жүйесі 12 округтік банкті, өндірістік несиенің 500 жергілікті кооператив ассоциацияларын қамтиды.

6-сурет – Жапондық кооперативтік жүйенің құрылымы
Ескерту - зерттеу негізінде автор құрастырған

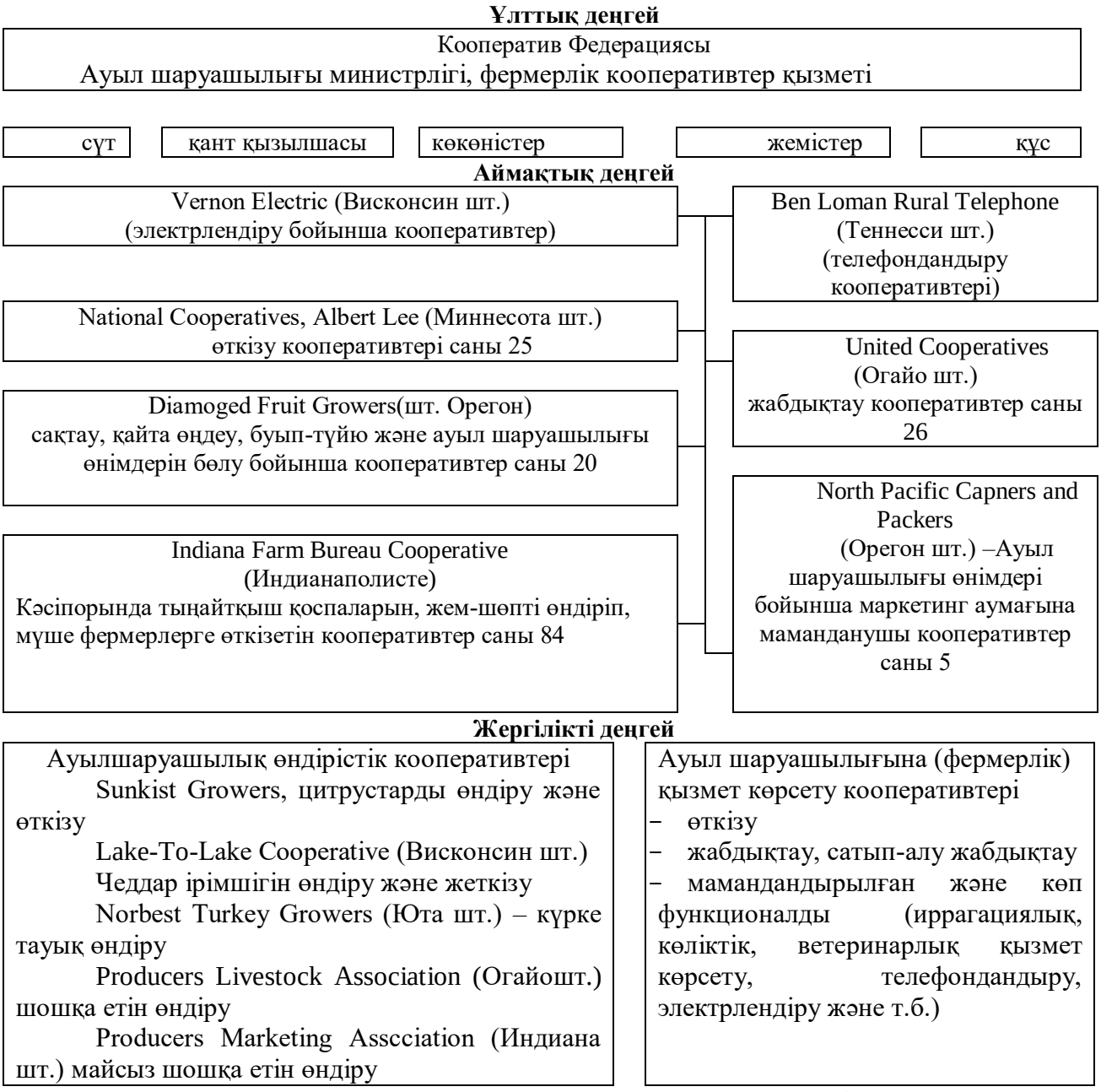
Өндірістік кооператив ассоциациясы өзінің мүшелерін 5-8% есебімен 1 айдан 5 немесе одан да көп жылға қысқа және орта мерзімге несие береді. АҚШ-тың федералды жер банктерінің жүйесі 40 жыл мерзімге көмек қарыз беруге, фермерлердің алатын барлық ипотекалық несиелерінің шамамен 20% беруге, мелиоративтік жобаларға, жерді сатып алуға, тұрғын және өндірістік орындар құрылысын салуға несие беруге, фермерлерді ұзақ мерзімді ипотекалық несиелеуге маманданған.

АҚШ-тың кооперативті банктері сатып өткізетін, сатып алу-жабдықтау және т.б. фермерлік бірігулердің ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді қарыздарына қызмет көрсетеді, банк іс-әрекетінің негізгі несиетік қызметі үшін үлесті кооперативтер 5% өтейді, ал кооперативтер пайдаланатын барлық қарыз құралдарының 60% банктер ұсынады (кесте 9). АҚШ-тың аграрлық кооперациясын мемлекеттік реттеудің барлық шаралары сәйкес заңдылықтармен бекітілген.

Германияда жалпы ұйымға қатысты барлық мәселелермен айналысатын Неміс Райффайзен кооперативтері қауымдастығында (DGRV) ұлттық деңгейде қызмет бағыттарына бөлінген үш қолшатыр бірлестік жұмыс істейді (9-сурет). Бірлескен басқару және салық саясаты саласындағы кооперативтік жүйенің құрамдас бөліктерінің мүдделерін қорғайды және

ұйымға кооперативтік инспекцияның, кооперативтік құқықтың және білім беру жүйесінің барлық мәселелері бойынша кеңес береді.

Одақ ел ішінде де, шетелде де барлық ұйымдармен және мекемелермен байланыс жасап, ынтымақтастықты дамытуға жәрдемдеседі [92,93].

Сурет 7 – АҚШ – тың кооператив жүйесі

Ескерту – зерттеу негізінде автор құрастырған

Егер болшақтағы кооперативтер рөлін қарастыратын болсақ, онда олардың экономикалық және әлеуметтік рөлін айтып кетейік (сурет 10). Антимонополды саясатты жүргізуге ықпал ететін, фермер қызметінің инвестициялары үшін несиелермен қамтамсыз ететін, жаһандану жағдайында әлемдік шаруашылық байланыстардағы олардың тиімділігін арттыратын, кооперативтердің экономикалық рөлі олардың жаңа нарықтарды қалыптастыруында болып табылады.

Кесте 8 - АҚШ – тағы мемлекеттік кооперативтік несие

КООПЕРАТИВТЕРГЕ НЕСИЕ БЕРУ ТҮРЛЕРІ
ФЕРМЕР ІСТЕРІ БОЙЫНША ӘКІМШІЛІК
мемлекеттік бюджеттен 50 жылға дейін әр-түрлі өндірістік мақсатта несие беріледі
ӨНДІРІСТІК НЕСИЕНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК КООПЕРАТИВТІ ЖҮЙЕСІ
− 12 округтік банктерді қамтиды, өндірістік несиенің 500 жергілікті кооперативтер ассоциациалары − өндірістік кооператив ассоциациясы өз мүшелеріне 5-8% есебімен 1 айдан 5 жылдан астам уақытқа қысқа мерзімге және ұзақ мерзімге несие беруге маманданған
ФЕДЕРАЛДЫ ЖЕР БАНКТЕРІНІҢ ЖҮЙЕСІ
− фермерлерге ипотекалық ұзақ мерзімді несиелеуге маманданған, тұрғын үй және өндірістік үй-жайлар құрылысын жүргізуге несие береді, жер сатып алуға, мелиоративтік жобаларға, 40 жылға дейін уақытқа несие беріледі; − фермерлердің алатын барлық ипотекалық несиелерінің шамамен 20% ұсынады
КООПЕРАТИВТІ БАНКТЕР ҚЫЗМЕТТЕРІ
− фермерлердің өткізу, сатып алу, жабдықтау және т.б. ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді қарыздарына қызмет көрсетеді; - кооперативтер үшін банк қызметінің несиелік негізі мемлекеттік капиталының өтеу жарнасы 5%; − кооперативтер қолданатын барлық қарыз қаражаттарының 60% астамын банктер ұсынады
Ескерту – Зерттеу негізінде автормен құрастырылған

Еңбек нарығында тұрақтандырушы фактор болып табылатын және оқытушы құрылымдары болатын, кооперативтердің әлеуметтік рөлінің де келешегі зор. Әлеуметтік экономиканың бөлігі деп табылатын кооперативтер дамуының ерекше тобы, кооператив мүшелерінің әл-ауқаты кооперативті қағидалардың бірі болып табылады. Бұл тұжырымдама үкіметтік емес деңгейдегі әлеуметтік қызметтерді қамтамасыз етуге бағытталған немесе ұйымдастыру сапасын қалыптастыруда, өндірістік кооперативтермен бірге аймақтық деңгейде жаңа жұмыс орындарын ашу мүмкіндіктері бар қызметтерді қамтиды. Осылайша, кооператив қағидаларының классикалық нұсқадағы теріс құбылысы, жеке бизнес пен мемлекеттік бизнестер секторлары арасындағы үшінші сектор құрылады.

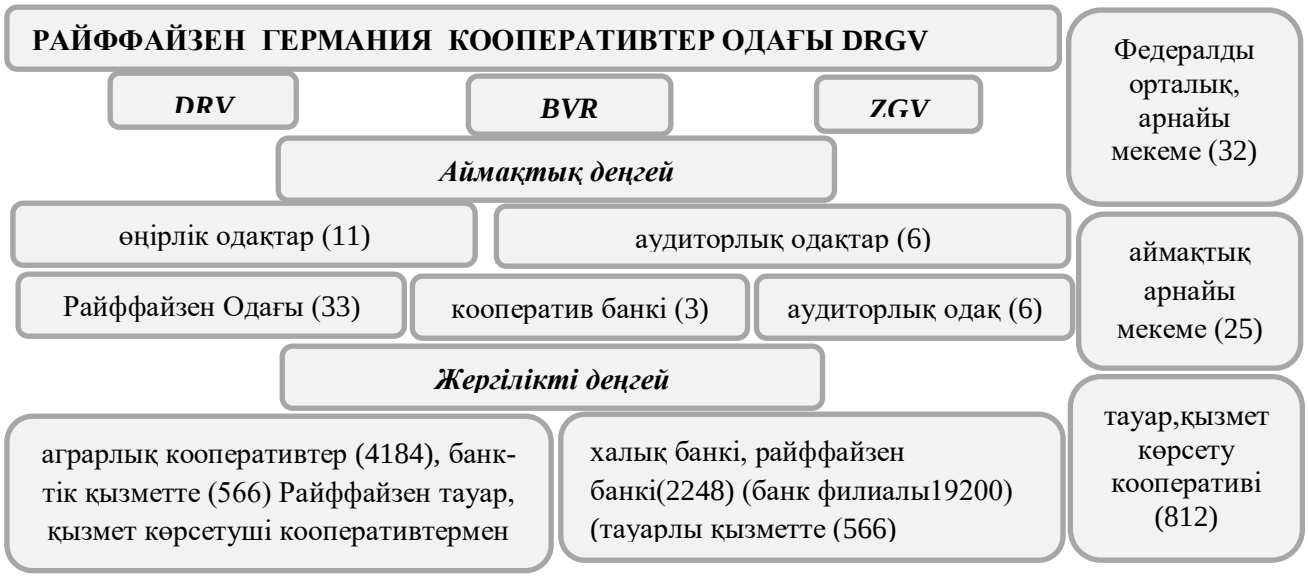
Әлеуметтік экономиканы ұйымдастырушылар ЕО қызметтердің құрылымдық байланысында үлкен қол жеткізулерді жаулап алуда, әсіресе Швецияда.Өйткені кооперативтерде әдетте білікті мамандардың үлкен тобы пайдаланылады, олар бұрын мемлекет пен толтырылған оқу орнын және білім беруді толтыра алады. Өйткені ауылшаруашылық кооперативтері ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының ең үлкен тобын құрайды, олардың рөлі үкіметте өз мүдделерін өкілдік және мүдделік қолдау болуға тиіс.

Ауылшаруашылық кооперация дамуының әлемдік тәжірибесін зерттеу барысында, ғаламдық қаржылық-экономикалық дағдарыс жағдайында ауылшаруашылық кооперация дамуы АӨК экономикасын тұрақтандыруға ықпалын тигізеді, ауылшаруашылық өнімін қайта өңдеу сферасында антимонополды шаралар құру және тауар өндірушілерге өндірістік-

техникалық қызмет көрсетуге, ауыл тұрғындарын жұмыспен қамтуға мүмкіндік береді деп қорытынды жасауға болады.

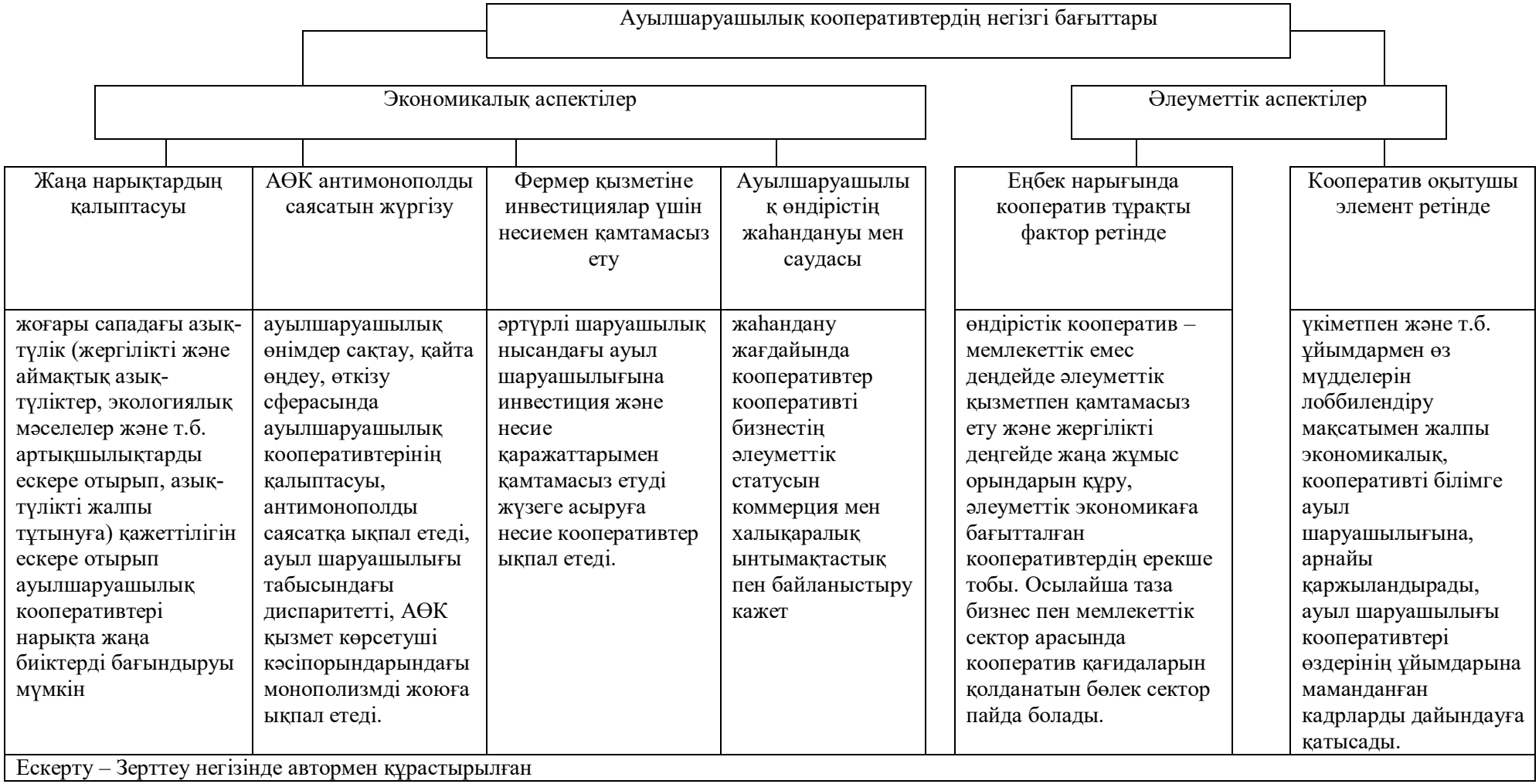

Сурет 8 - АҚШ-тың Кооператив Банктері
Ескерту – Зерттеу негізінде автормен құрастырылған

Сурет 9 - Германияның Райффайзен Кооперативтер Одағы
Ескерту – Зерттеу негізінде автормен құрастырылған

Заманауи шаруашылық жүргізу аясында және салық саясатында, кооперативтерді тексеру мәселесі бойынша ұйымдастыруға кеңес беріп, кооперативті құқықтар, білім беру жүйесі, кооператив жүйесінің құрамды бөліктері мүддесін қорғайды. Одақ ел ішіндегі және сол сияқты шет елдер ұйымдары мен мекемелер қарым-қатынас жасай отырып кооперацияның дамуына көмек жасайды.

10 сурет - Нарықтық экономикасы дамыған елдердегі ауылшаруашылық кооперативтердің негізгі бағыттары

2 ҚАЗАҚСТАННЫҢ АӨК-НІҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТИІМДІ ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

2.1. Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылық кооперациясының қалыптасу кезеңдері мен даму мәселелері

Ауыл шаруашылық өндірісінің шағын тауарлық сипатын, жалпы ауылшаруашылық өніміндегі жеке қосалқы шаруашылықтарының жоғары үлесін, ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігінің төмендігін, Қазақстан Республикасы агроөнеркәсіптік кешенінің отандық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін ескере отырып, Қазақстан үшін шағын кәсіпкерлік нысындарын кооперативтерге біріктіру процесі өте өзекті болып табылады.

Әлемдік тәжірибе ұсақ шаруашылықтарды кооперацияның әртүрлі формаларына біріктірудің жоғары тиімділігін растайды. Дұрыс ұйымдастырылған жағдайда ауылшаруашылық кооперативтері ұсақ тауар өндірушілерге өнім көлемін арттыруға, өнімділігін арттыруға, шығындарды азайтуға және тікелей өндірушілердің кірістерін арттыруға, ауылшаруашылық нарықтарына қол жеткізуге көмектеседі.

Ауылшаруашылық тауар өндірушілері жұмыс күштерін біріктіріп, бірлесіп еңбектену поцесінде өндіріс пен қызмет көрсету құралдарының өзіндік құнын төмендету, капитал мен ресурстарды біріктіру, ауылшаруашылық техникалары мен көлік құралдарын, технологиялық жабдықтарды бөлу, ауылшаруашылық өнімдерін алғашқы өңдеуді және бірлескен сатуды ұйымдастыру, өндіріс көлемін ұлғайту арқылы үнемдеуге қол жеткізе алады. Алайда, ауылшаруашылық кооперациясын дамытудың ұйымдастырушылық, экономикалық, құқықтық және басқа алғышарттарына қарамастан, бұл процесс республикада тиісті деңгейде дамып, таратыла алмады.

Осы жұмыстағы ауылшарушылық кооперациясының дамуын талдау соңғы аграрлық реформалар жағдайында кооперативті қозғалыстың қалыптасуы мен дамуының екі негізгі кезеңі аясында, атап айтқанда, 29.10.2015ж. қабылданған «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» [Қазақстан Республикасының жаңа Заңына дейін және одан кейін, бұл олардың құқықтық-ұйымдастыру формалары мен қызметіндегі айтарлықтай өзгерістермен байланысты.

«Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңы қабылданғанға дейін «Өндірістік кооперативтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жұмыс істейтін ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің [94] саны 2015ж. 01 қаңтарына 1102 болды және 1545 ауылшаруашылық сервистік кооперативтері селолық тұтыну кооперативтері түрінде (СТК) болды, олар «Селолық тұтыну кооперативтері туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жұмыс істеді [95], 346 су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері (СПСТК) «Су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері туралы» [96] және «Ауылшаруашылық серіктестіктері туралы» Қазақстан

Республикасының Заңына сәйкес кооперативтік принциптеріне негізделген ауылшаруашылық серіктестері болып табылады [97].

Құрылған кооперативтердің едәуір бөлігі оңтүстік аймақтарда (Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Алматы облыстары) болды. Ауыл шаруашылық кәсіпорындарының жалпы санындағы ауылшаруашылық кооперативтерінің үлесі 1,4% құрады, бұл кооперация деңгейінің төмендігін дәлелдейді. Ауылшаруашылық кооперациясының әр нысаны қалыптасу, жұмыс істеу және даму тенденцияларының өзіндік ерекшеліктеріне ие (4-қосымша).

Қазақстан Республикасының «Өндірістік кооперативтер туралы» Заңына сәйкес жұмыс істейтін ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің соңғы 15 жылдағы талдауы олардың үлесі шамалы екенін көрсетеді: ауылшаруашылықта пайдаланылатын жерлердің жалпы егіс алаңында (10,2%), ірі қара мал санында (6,4%), республиканың ауылшаруашылық кәсіпорындары өндіретін бидай өндірісінде (4,1%), сүт өндірісінде (21,5%).

Ағымдағы жағдай өндірісті дамыту үшін айналым қаражаттарының жетіспеушілігімен, олардың едәуір қарыздарымен және соңғы 15 жыл ішінде өндірістік кооперативтер санының 2 есеге азаюымен түсіндіріледі. Бұл үрдіс ауылшаруашылық кәсіпорындарының басқа да түрлеріне тән, бұл ауылшаруашылық өндірісінің ұсақтауарлы формасына, ірі мамандандырылған ауылшаруашылық кәсіпорындарының қысқаруына және ауылшаруашылық өнімінің жалпы көлемінде үлесі жоғары болатын шаруашылық жүргізудің кіші формаларының (шаруа қожалықтары және үй шаруашылығы) көбеюіне әкеледі.

Өндірістік кооперативтер жұмысының жоғарыда аталған проблемаларына қарамастан, ірі өндірістік кооперативтердің қызметіне егжей-тегжейлі талдау («Арқарлы Майбүйрек» АШӨК, «Тоқжайлау» АШӨК, «Алматы» «Асылтұқымды зауыты» АШӨК, «Үшбұлақ» АШӨК) 2.3 бөлімінде келтірілген. Жоғары сапалы өнім өндіретін ірі ауылшаруашылық кәсіпорнының экономикалық тиімділігі мен артықшылықтарын растайды. Алайда, олардың пайдалылық деңгейі төмен, бұл айтарлықтай өндірістік шығындармен, жанар-жағар май материалдарының, қосалқы бөлшектердің, тыңайтқыштардың, тұқымдардың және т.б. бағаларының жоғары болуымен және ірі мамандандырылған ауылшаруашылық кәсіпорындарға мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіздігімен байланысты.

Қазақстан Республикасының «Су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері туралы» Заңына сәйкес 2015 жылдың қазан айына дейін жұмыс істейтін су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері ауылшаруашылық қажеттіліктері үшін гидротехникалық құрылыстарды және басқа да сумен жабдықтау қызметтерін бірлесіп басқару үшін ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің ерікті бірлестігі болды [96]. 346 су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері көлемінде 630 мың га немесе пайдаланылған суармалы жердің 45% жұмыс істеді. Олардың едәуір бөлігі оңтүстік аймақтарда шоғырланған: Оңтүстік Қазақстан облысы - 160, Жамбыл облысы - 62, Алматы облысы - 54, Қызылорда облысы - 40. Оңтүстік Қазақстан облысында су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері

қызмет ететін суармалы жердің көлемі- 313 мың гектар, Қызылорда - 106 мың га, Жамбыл облыстарында - 100 мың га, Алматы облысы - 81 мың га (5 қосымша) [98].

Суармалы жерлерді тиімді пайдалануда кооперативтің осы нысанының маңызды рөлін су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтері (республикада 45%), Оңтүстік Қазақстан облысында - 71%, Қызылорда облысында - 69% қамту пайызын көрсетеді. Суармалы жерлерде статистика агенттігінің мәліметтері бойынша халықтың жұмыспен қамтылу деңгейі 1000 га үшін 300 адамға дейін, ал суарылмайтын жерлердегі жұмыспен қамту деңгейі 1000 гектарға 50 адамға дейін. Бұл факт су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтерінің экономикалық ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік маңыздылығын да растайды.

Су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтерін құрудың ұйымдастырушылық-экономикалық алғышарттары болып ірі шаруашылық-тарды тарату барысында ұсақ шаруа (фермерлік) қожалықтарын құру кезінде туындаған мәселелер табылды. Мұнда, су шаруашылығы жүйелерінің ирригациялық желілері техникалық күтімсіз және техникалық қызмет көрсетусіз, нақты иесіз қалды, бұл тозудың жоғарлауына және суару жүйесінің тиімділігінің төмендеуіне әкелді, РМК (МК) және энергия жеткізушілерімен шарттар жасасу кезінде проблемалар туындады, суару мерзімдері бұзылды, шарушылықтар арасында сумен қамтамасыз етуге байланысты қақтығыстар болды. Анықталған проблемалар тік дренажды салынған ұңғымалардың (скважина) қызмет ету мерзімін қысқартуға ықпал етті.

Суармалы егіншілік аймағындағы көптеген су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтерінің тәжірибесі оларды сумен жабдықтау функцияларын ғана емес, сонымен қатар көп салалы функцияларды да орындай алатындығын ескере келе бұл кооперативтер шашыраңқы шаруа қожалықтарын салыстырмалы түрде ірі ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің үлкен бірлестіктеріне біріктірудің интеграторына айналды, мұнда кеңейтілген ұдайы өндіруді, ауыспалы егісті бақылауды, кооператив үшін өндіріс көлемін жоспарлауды және тұтастай алғанда, суармалы жердің тиімділігіне бағытталған жерге орналастыру жұмыстарын жүргізуге, сайып келгенде, шаруалардың кірісін арттыруға болады.

Көптеген су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтерінің тәжірибесі көрсеткендей, әсіресе суармалы егін шаруашылықтарында тек сумен қамтамасыз ету функциялары ғана емес, олардың қызметі көп салалы болды. Осы кооперативтер уақыт өте келе шашыраңқы шаруа қожалықтарының ауылшарушылық тауар өндірушілерінің ірі бірлестіктерінің интеграторы болды, мұндай бірлестіктерде кеңейтілген өндіріс жүргізуге, ауыспалы егіс жүйесін қолдануға, кооператив бойынша өндіріс көлемін жоспарлауға және суармалы жерлердің тиімділігін көтеруге, бағытталған жер пайдалануды тәртіпке салатын шараларға бағытталған жұмыстарды жүргізуге, түпкі мақсатында шаруа қожалықтарының табысын көтеруге, ауыл тұрғындарының жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуге мүмкіндік болады.

Алайда, көптеген су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері (СПСТК), әсіресе оңтүстік аймақтарындағы, өз қызметтерін кеңейту мақсатында селолық тұтыну кооперативі (СТК) деп атауларын өзгертіп алған, бұл оларды қайта тіркеу және қайта рәсімдеу үшін қосымша шығындарға алып келді, ал мемлекеттік реттеу және басқарудағы көптеген терминдер мен қысқартулар әртүрлі құрылымдардағы қайшылықтарды тудырады. Су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтерінің тиімді жұмыс істеу проблемасы скважиналар, материалдық-техникалық жабдықтарды пайдалануға қаражаттың жетіспеушілігі болып табылады, бұл жер асты суларының деңгейінің жоғарылауына, жерлердің қарқынды тұзденуына, демек, егін шығымдылығының төмендеуіне, шаруалардың қарыздарының өсуіне әкелді. Осыған байланысты СПСТК-лар аудандық, облыстық, республикалық деңгейде Ассоциацияларға біріктірілді, бұл фермерлердің мүдделерін қорғауға көмектеседі. Қазақстандағы ауылшаруашылық кооперациясын дамытудың оң сәті болып іс жүзінде, қазіргі уақытта СПСТК-дің өз функцияларын кеңейтуі табылады, олар тек сумен қамтамасыз ету мәселесі ғана емес, сонымен бірге экономикалық (ауылшаруашылық өнімдерін өндіру, жанар-жағармай, жабдықтармен және т.б. қамтамасыз ету) және әлеуметтік мәселелерді шешуде (ауыл тұрғындарын жұмыспен қамту, біліктілігін арттыру және т.б.).

Қазақстан Республикасында селолық тұтыну кооперативтерін (СТК) құруды «жеделдетілген формалды кооперация процесі» деп сипаттауға болады. 2006-2015 жылдары шамамен 300 ауылдық тұтыну кооперативтері құрылды, жеңілдетілген несие алуға мемлекеттік бюджеттен 9,2 млрд. теңге бөлінді, яғни олардың санының өсуімен ауылшаруашылық тауар өндірушілерін біріктіру процесі расталмады. Оның орнына жеке кәсіпкерлер үшін жағдай жасалды, олар мүліктік меншікті біріктіру мақсатында және жеткілікті кепілдік мүлкі бар екі немесе одан да көп заңды және отбасылық байланысы бар жеке тұлғаларды біріктіретін. Ал ауылшаруашылық тауар өндірушілері болса, ауылдық тұтынушылар кооперативтеріне бірігіп, бірақ кепілзаттың жоқтығынан жеңілдетілген несие ала алмай, аяғында таратылды. Бұл факт Алматы облысында жұмыс істеп тұрған ауылдық тұтыну кооперативтерін зерттеу арқылы расталады, онда құрылған 42 селолық тұтыну кооперативтерінің 27-сі «Аграрлық Несие корпорациясы» АҚ шарттарымен жеңілдетілген несие алды, олардың 4-еуі жұмыс істемейді, алған несиесін өтемеген, ал 2 селолық тұтыну кооперативтерінде құжаттар Аграрлық несие корпорациясына қайтарылды, заңсыз және өз мақсатына пайдаланбағанына байланысты (6 - қосымша)[99].

Сондықтан, Қазақстанда ауылшарушылық қызмет көрсету кооперативтерінің (СТК,СПСТК) дамымауы кооперацияның негізгі қағидаттарын елемеуде. Мысалы, осылайша құрылған АШӨК-де «бір мүше - бір дауыс» кооперативтің қағидатына қанағаттанбай, «бір дауыс - бір акция» принципіне көшуді ұсынады, бұл кооперативтегі үлестік қатысуының басым көпшілігіне ие болуға жеке құрылымдарға тиімді. Ауылшаруашылық

кооперативін құру бастамасы "төменнен", яғни ауылшаруашылық тауар өндірушілерінен ерікті негізде болу керек.

Іс жүзінде селолық тұтыну кооперативтерін ұйымдастыру «жоғарыдан» («Сервис және сатып алу орталықтарын (СҚО) құру бойынша облыстық «ҰК» АҚ және т.б.) бастама алады дайындық кезеңінен өтпей, мемлекеттік, аймақтық қолдауды қамтамасыз ететін және қалыптасу механизмін дамыту үшін пилоттық жобаларды жасамай, фермерлер үшін ауылшаруашылық кооперациясының артықшылықтары, олардың негізгі қызмет түрлері туралы тұрғындар арасында ақпараттық, кеңес беру жұмыстары жүргізілместен [100].

СТК ұйымдастырудың дайындық, бейімделу сатысының болмауы арнайы салық режимі және СТК үшін жеңілдетілген несиелер түрінде мемлекеттік қолдау шаралары ауылшаруашылық тауар өндірушілерді қорғау үшін емес, жеке құрылымдар (ЖШС) үшін пайдаланылуына әкелді. Кооперативке кірген, негізінен кооператив құрамына кірген СТК құрылтайшыларын ҚР Салық кодексінің 448-бабының 4п. қанағаттантырмайды, онда құрылтайшысы бір уақытта басқа заңды тұлғаның құрылтайшысы болып табылатын заңды тұлға 70% жеңілдіктермен арнайы салық режимін қабылдауға құқылы емес делінген. Осыған байланысты аталған кооперативтер ҚР Салық кодексінің 448 бабының 3.4-тармақтың қолданылуын тоқтата тұру туралы өтініш берген. Қазақстан Республикасы Салық кодексінің 448-бабы, ол 2019 жылы 2020 жылдың 1 қаңтарына дейін тоқтатылды [100].

Сонымен, «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңы қабылданғанға дейін республиканың іс жүзіндегі ауыл шаруашылығы кооперативтерін талдау олардың қалыптасқан түрлерін (ӨК, СПТ, СПСТК), қызметінің оң және теріс бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді (9-кесте).

9 Кесте - «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы Заңы қабылданғанға дейін жұмыс істеген Қазақстан Республикасындағы ауылшаруашылық кооперациясының қалыптасқан түрлерінің қызмет бағыттары (оң және теріс бағыттары).

Кооператив түрі	Ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің оң бағыттары	Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің теріс бағыттары
Ауыл шаруашылығында жұмыс жасайтын өндірістік кооператив-тер (ӨК)	-мамандандырылған ірі ауылшаруашылық кәсіпорнының артықшылықтары (жоғары сапалы өнім шығару, қызметінінің көпсалалық сипаты және т.б.) сонымен қатар кооператив принциптері сақталады («бір мүше - бір дауыс» және т.б.).	- еңбек өнімділігін арттыруға ынталандырушы факторлардың болмауы; - колхоздық басқару жүйесінің нарықтық қатынастарға сәйкес келмеу; - өндірісті дамыту үшін қаржы ресурстарының болмауы, кәсіпорындардың банкроттыққа әкелетін қарыздарының болуы
Селолық тұтынушы	- СТК санының тұрақты өсуі; - «АНК» АҚ талаптарына сәйкес 5-7 жылға 5% -бен 5%	- кооператив принциптерін бұзу («бір мүше - бір дауыс» демократиялық басқарудың, кооператив мүшелерінің кірісін қамтамасыз

кооперативі (СТК)	жеңілдетілген несие беру; - АӨК үшін арнайы салық режимін ұсыну; - инфрақұрылымды дамыту (қайта өңдеу цехтарын, қоймалар салу, жоғары технологиялық жабдықтарды орнату және т.б.)	етуді, ерікті түрде кіруді және т.б.); - көп жағдайда жеңілдетілген несие және салық салу ниетімен СТК бірігуінің формалды сипатта болуы, ауылшаруашылық тауар өндірушілер одағының формалық сипаты, СТК-ны құруға қарағанда; - құрылған АТК-нің таратылуына әкеліп соқтыратын кепілзаттың жоқтығынан ұсақ фермерлерге жеңілдетілген несие берудің мүмкінкіндігінің болмауы; - СТК ұйымдастырудың дайындық, бейімделу кезеңінің болмауы қабылданған мемлекеттік қолдау шараларын (жеңілдетілген несиелер және салық салу) фермерлер емес, жеке құрылымдардың пайдалануы, негізінен отбасылық байланысы бар ЖШС-тер мүлік меншігі мен СТК-дағы басымдық үлес қатысуын біріктіру мақсатында.
Су пайдалану-шылардың селолық тұтыну кооперативі (СПСТК)	-суармалы жерлерді тиімді пайдалануда, тұрғындарды жұмыспен қамтуда (1000 гектарға 300 адамға дейін) СПСТК -нің маңызды рөлі, бұл қызметтің экономикалық ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік маңыздылығын да растайды.	- өз функцияларын кеңейту мақсатында көптеген СПСТК-лар СТК деп аталды, бұл оларды қайта тіркеуге және қайта рәсімдеуге, мемлекеттік реттеу мен басқаруға қосымша шығындарға әкелді; көптеген терминдер мен қысқартулар әртүрлі құрылымдарда көптеген қарама-қайшылықтар мен әртүрлі түсінбеушіліктерді тудырады; - СПСТК-нің тиімді жұмыс істеу проблемасы - ұңғымаларды, материалдық-техникалық жабдықтарды пайдалану үшін қаржы ресурстарының жетіспеушілігі, бұл жер асты суларының деңгейінің жоғарылауына, жердің қарқынды тұздануына, демек, егін шығымдылығының төмендеуіне, фермерлердің қарыздарының өсуіне әкелді.
Ескерту – Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған		

Шағын шаруашылықтардың Қазақстандағы ауылшаруашылық кооперативтеріне бірігуінің негізгі факторларының бірі - оларды мемлекеттік қолдау болды. Осы кезеңде (2005-2015 жж.) мемлекеттік қолдау шаралары республикадағы ауылшаруашылық кооперациясының бір түріне ғана болды - ауылдық тұтыну кооперативтеріне. Ауыл шаруашылығы министрінің 08.12.2005 жылғы №690 бұйрығына сәйкес сервистік-дайындама кооперативтерін (серіктестіктерді) дамыту жөніндегі іс-шаралар жоспары жасалды. 2015-2019 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін тұрақты дамыту Тұжырымдамасын іске асыру бойынша 2015-2017 жылдарға арналған бірінші кезектегі шаралар Бағдарламасы шеңберінде ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің

қауымдастықтарын құру жоспарланды. Осы мақсаттарға 2015 жылы республикалық бюджеттен 3,5 млрд. теңге көлемінде қаражат бөлінді: 2016 жылы - 2,6 млрд; 1,7 млрд - 2017 жылы; 2018 жылы - 700 миллион теңге, 2019 жылы - 1,5 миллиард теңге, 2020 жылы - 1,7 миллион теңге.

Ауыл шаруашылық тауар өндірушілеріне жеңілдетілген несиелік ресурстарға қол жетімділікті қамтамасыз ету мақсатында 2001 жылы «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ құрылды. «Агроөнеркәсіптік кешенді мамандандырылған ұйымдардың қатысуы мен қолдаудың кейбір мәселелері туралы» ҚР Үкіметінің 2015 жылғы 7 шілдедегі №645 қаулысымен «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ селолық тұтыну кооперативтеріне жылдық 5% -дан 5-7 жылға дейінгі мерзімге пайыздық мөлшерлемемен несие береді [101].

Сонымен, Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытуды мемлекеттік қолдау тетіктерінің екі моделі пайда болды:

- ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі жағынан «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ -мен 5-7 жылға 5% -пен жеңілдетілген несие беру арқылы ауылдық тұтыну кооперативтерін құру;

-«Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясы» ҰК АҚ («Оңтүстік»,«Жетісу», «Ертіс», «Батыс», «Тобол», «Сары-Арқа», «Каспий») жағынан сервистік- дайындау орталықтарын құру арқылы селолық тұтынушы кооперативтеріне агросервистік қызмет көрсету [102].

Алайда, селолық тұтыну кооперативтері қабылданған мемлекеттік шараларға қарамастан жеткілікті дамымаған, олардың дамуына кедергі келтіретін негізгі проблемаларға мыналарды жатқызуға болады:

- құрылатын жаңа құрылымдарға, қауымдастықтарға ауылшаруашылық кәсіпорындары мен ауыл тұрғындарының сенімсіздігі, кооператив мүшелері тарапынан кооперацияның артықшылықтарын, өз құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ қызмет механизмін түсінбеу;

- селолық тұтыну кооперативтерінің негізгі мақсаты - ауылшаруашылық тауар өндірушілерін өз мүшелеріне қызмет көрсету үшін біріктіру емес, жеңілдетілген несие алу ;

- ауылшаруашылық кооперациясының басқа түрлері үшін (ауылшаруашылық серіктестіктері, өндірістік кооперативтер, су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері) жеңілдетілген несие алу мүмкіндігінің болмауы. Бұл факт жеңілдетілген несие алу мақсатында СПСТК-ны СТК -ге айналдыру үрдісіне әкелді;

- бастамашы болып табылатын бір ірі фермерлік шаруашылықтың мүддесінде «жалған кооперативтерді» құру кепіл беруді қамтамасыз етеді, ол іс жүзінде өнімді сатып алу мен сатуды жүзеге асыратын кооперативтің меншік иесі болып табылып, сатудан түскен пайда осы шаруашылыққа тиесілі болады;

- кепілдіктің жеткіліксіз немесе жойылмайтындығы, сатып алынған жабдық пен қуаттылықты жүктеу үшін шикізаттың жеткіліксіздігі, жабдықты орнатуға жарамды жеке өндіріс орындарының болмауы;

- басқарушы кадрлардың кәсіби даярлығы деңгейінің төмендігі және технолог-мамандардың жетіспеушілігі, ауылшаруашылық кооперациясын дамытуға мемлекет қаражатының аз бөлінуі;

- кооперативтердің бытыраңқылығы, олардың сауда нарықтарында өнімді ірі партиялармен шығаруға мүмкіндік бермейді, өндірілетін өнімді сауда нарықтарында сатуға кооперативтердің мүмкіндіктері шектеулі.

Сонымен, осы жұмыста қарастырылып отырған Қазақстан Республикасындағы ауылшаруашылық кооперативтерін дамытудың бірінші кезеңіндегі қазіргі үрдістерді кеңейту процесі деп сипаттауға болады, бірақ ауылшаруашылық кооперативтерін қалыптастыру емес. Фермерлер СТК-ге мемлекеттік субсидиялар, жеңілдетілген несие алу үшін және жеке шеше алмайтын басқа да мәселелерді шешу үшін бірігеді.

Қазақстандағы ауылшаруашылық кооперациясының дамуының екінші кезеңі 2015 жылғы 29 қазанда Парламент Мәжілісі бекіткен «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» ҚР жаңа Заңының қабылдануымен белгіленеді, бұл кооперативтер туралы заңнаманы дамытуда бетбұрысты, кооперативтердің белгілері мен олардың дамуын қолдаудағы рөлін анықтайды. Сонымен қатар, осы кезеңде кооперативтердің атқара алатын қызмет ауқымын көрсетеді (өндіру, өңдеу, өткізу, сақтау, қызмет көрсету және т. б.) және орталық, жергілікті билік органдары тарапынан кооперативтердің қызметіне шектеулі араласудың қажеттілігін атап көрсетеді.

Бұрын атап өткендей, республикада кооперация туралы бес заң іс жүзінде болған: «Өндірістік кооператив туралы», «Қазақстан Республикасындағы селолық тұтыну кооперативтері туралы», «Қазақстан Республикасындағы су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативі туралы» , «Ауыл шаруашылығы серіктестіктері және олардың қауымдастықтары (одақтары) туралы», және «Тұтыну кооперативі туралы» [103], олар ауылшаруашылық тауарлар өндірушілерін кооперативке бірігуге жеткілікті құқықтық жағдайлары мен ынталандырушы факторларын жасамаған. Ауылшаруашылық кооперативтерінің қолданыстағы түрлерін, олардың даму тенденцияларын және оларды тежейтін проблемаларды талдау бірінші кезекте ауыл шаруашылығы кооперативтерінің нормативті-құқықтық базасын жетілдіру қажеттілігін негіздеуге мүмкіндік берді.

Ағымдағы жағдайды шешу және ауылшаруашылық кооперациясын одан әрі дамыту мақсатында ауылшаруашылық кооперациясына қатысты, атап айтқанда: «Қазақстан Республикасындағы селолық тұтынушылар кооперациясы туралы», «Қазақстан Республикасындағы су пайдаланушылардың селолық тұтынушылық кооперативі туралы «Ауыл шаруашылығы серіктестіктері және олардың қауымдастықтары (одақтары) туралы», үш заңды біріктіретін «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заң жобасы әзірленді. «Өндірістік кооператив туралы» және «Тұтыну кооперативі туралы» тек ауыл шаруашылығына ғана емес, сонымен бірге халық шаруашылығының басқа салаларына да қатысты заңдары өзгертулерсіз қалды.

Сонымен, 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап ҚР Парламентімен 2015 жылғы 29 қазанда қабылданған және Қазақстан Республикасы Президенті қол қойған

«Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» ҚР жаңа бірыңғай Заңы күшіне енді. Осы Заңға сәйкес «Қазақстан Республикасындағы селолық тұтынушылар кооперациясы туралы» 1999 жылғы 21 шілдедегі Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңдары, «Ауыл шаруашылығы серіктестіктері және олардың бірлестіктері (одақтары) туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңының күші жойылды деп танылды, ҚР 2003 жылғы 8 сәуірдегі «Су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативі туралы» Заңына, сәйкесінше, ауылшаруашылық кооперациясының осы түрлері (СТК, СПСТК, ауылшаруашылық серіктестіктері) ҚР заңнамасына сәйкес қайта құрылу немесе таратылу рәсімінен өтуге міндетті (7 қосымша).

Жаңа Заңға сәйкес «ауылшаруашылық кооперативі - бұл өндірістегі, қайта өңдеудегі, өткізудегі әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында бірлескен өндіріс және (немесе) өзге де шаруашылық қызметті жүзеге асыру үшін жеке және (немесе) заңды тұлғалардың ерікті бірлестігі негізінде құрылған заңды тұлға болып табылады. Бұл бірлестік кооператив мүшелерінінің өндірістегі әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін, ауыл шаруашылығы өнімдерін, балық шаруашылығы өнімдерін өндіру, қайта өңдеу, өткізу, сақтау, материалдық-техникалық ресурстармен, өндіріс құралдарымен қамтамасыз ету, несие беру, сумен жабдықтау немесе басқа қызмет көрсетілуін қамтамасыз етеді.

Сонымен, осы заңның алдыңғы заңдардан өзгеше негізгі ережелеріне мыналар жатады:

- ауыл шаруашылығы кооперативі - кооператив мүшелеріне кооперативтің өндірістік және (немесе) өзге де шаруашылық қызметіне қатысуына, сондай-ақ кооперативтің мүшелері арасындағы таза кірісіне тең бөлуге заңды мүмкіндігі бар коммерциялық ұйым;

- ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің әр түрлері ашылды (ауылшаруашылық өнімдерін өндіру, сақтау, өңдеу, өткізу, ауылшаруашылық тауар өндірушілерге өндіріс құралдарын және ауылщаруашылық тауар өндіррушілеріне басқа да сервистік қызметтерді ұсыну үшін), бұл ауылшаруашылық кооперациясының барлық түрлерін жеке заңды тұлғалар тобына біріктіруге, басқалардан ерекшеленетін біртұтас ұғым беруге мүмкіндік берді, өз мүшелерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған өндірісті ұйымдастырудың ерекше формасымен сипатталатын басқару формалары;

- ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін арнайы салық режимі енгізілді, онда салықтардың жекелеген түрлерін (кіріс салығы, ҚҚС, көлік салығы, жер салығы, мүлік салығы) есептеудің ерекше тәртібі қарастырылған, олар 70 пайызға төмендетілуі тиіс, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызмет аясы кеңейтілді, арнайы салық режимін (АСР) қолдануға шектеулер алынып тасталды, ауыл шаруашылығы кооперативінің құрамы кеңейтілді;

- мемлекеттің ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамытудағы рөлі ашылған және уәкілетті және жергілікті билік органдарының ауыл шаруашылығы кооперативтерін құруды ынталандыру, ақпараттық, консультациялық, әдістемелік көмек көрсету, қолайлы салық, қаржы-несие,

инвестициялық саясат құру, кадрларды даярлау, қайта даярлау және ғылыми зерттеулерге жәрдемдесу; зерттеу, аймақтық көрмелерді, жәрмеңкелерді ұйымдастыру, ауыл шаруашылығы кооперативтері мен олардың мүшелеріне коммуналдық базарларда жеңілдікті шарттармен сауда орындарын ұсыну салаларындағы құзіреті ашылды.

Шағын тауарлы сипатындағы өндіріс, ауылшаруашылық өнімінің жалпы көлеміндегі қосалқы шаруашылықтарының, шаруа қожалықтарының үлесі, ұсақ шаруа және фермерлік қожалықтардың қаржылық дәрменсіздігі мәселелерін шешудің жаңа тәсілдерін қабылдау қажеттілігі туралы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында бірнеше рет айтқан: «ауыл шаруашылығындағы бизнесті дамытуға, фермерлік кооперация процесіне және жерді тиімді пайдалануға кедергі келтіретін барлық кедергілерді алып тастау», «5 жыл ішінде 500 мыңнан астам үй мен шағын фермерлерлік шаруашылықтарды кооперативтерге біріктіру үшін барлық жағдай жасау».

Республиканың ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытудың осы кезеңіндегі «фермерлік кооперация процесіндегі негізгі кедергілер» мыналар:

- ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің, әсіресе шағын шаруашылықтарының, жаңа құрылымдарға деген сенімсіздіктерінің жоғары деңгейі, өндірістің жалғыз құралы - жерді жоғалту қорқынышы;
- ауылдық жерлердегі құқықтық мәдениеттің төмен деңгейі, ауылшаруашылық кооперативтерінің артықшылықтары туралы фермерлердің хабардар еместігі (еңбек нәтижелерін бірлесіп басқаруға, бақылауға, қаржыландыруға және пайдалануға бағытталған өндірісті ұйымдастырудың ерекше нысандары туралы);
- кооперативтердің қызметін реттейтін нормативті-құқықтық базаның жетілмегендігі (қайталану мен қарама-қайшылықтармен сипатталатын көптеген заңдардың болуы), ауыл шаруашылығы кооперативтерін құрудың құқықтық, ұйымдастырушылық және экономикалық жағдайларын реттейтін мамандандырылған үйлестіруші және бақылаушы органдардың (қауымдастықтар және т.б.) болмауы кооператив қағидаттарын тіркеу, есепке алу, кірістерді бөлу және басқа да кемшіліктер;
- фермерлерді ауыл шаруашылығы кооперативтеріне біріктірудің ынталандырушы факторларының жоқтығы, атап айтқанда, кооперативтің таза кірісін өз мүшелері арасында бөлу мүмкіндігінің болмауы;
- ауыл шаруашылығы кооперативтерін мемлекеттік қолдаудың қолданыстағы тетіктерінің жетілмегендігі («Аграрлық несие корпорациясы» АҚ арқылы жеңілдетілген несиелер беруге бөлінетін қаражаттың жеткіліксіз мөлшері, ал жеңілдетілген несиелер мен салық салу кооперативтердің тек бір нысаны - ауылдық тұтыну кооперативі, ал басқа нысандарда (ауылдық тұтынушылық су кооперативі, өндірістік кооператив, ауылшаруашылық серіктестіктер және т.б.) - жоқ;
- кішігірім ауылшаруашылық өнімдерінің ұсақтауарлы өндірісі сипатының проблемасының сақталуы: ауылшаруашылық өнімнің жалпы көлеміндегі

шаруа қожалықтары мен үй шаруашылықтарының үлесі жоғары, әсіресе мал шаруашылығы өнімдерінің (ҚР бойынша жеке қосалқы шаруашылықтарының үлесі 72%, оңтүстік өңірде - 81%);

- ауылшаруашылық тауар өндірушілері үшін жер телімдерін қысқарту тенденциясы: шаруа қожалықтарының 65% -ында 50 гектарға дейін жерлері бар, ауылшаруашылық кәсіпорындарының (АҚ, ЖШС, ӨК) орташа жер пайдалануы төмендеген: шығыс аймағында - 2,8 есе, орталықта - 2,3 есе, оңтүстікте - 6 есе).

- ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу, сақтау, қайта өңдеу және өткізу жүйесінде инфрақұрылым дамымаған: өнімді өндірушіден тұтынушыға жылжыту процесінде көптеген делдалдардың болуы, оларды жеткізу кезінде өнімнің едәуір жоғалуы;

- ауылшаруашылық тауар өндірушілердің инвестициялық шығындарын өтемейтін және ауылшаруашылық өндірісі мен олардың сапасының өсуін ынталандырмайтын сатып алу бағасының төмендігі;

- ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеудің төмен үлесі (сүт - 29,2%, ет - 23,7%, жемістер мен көкөністер - 7,8%), осының салдарынан импорттық өнімдерге қарағанда қуаттылықты пайдалану және бәсекеге қабілетсіз өнімдер өндірісінің төмен пайызы болып табылады,

- шағын шаруашылық нысандарының қаржылық дәрменсіздігі: материалдық-техникалық базаның нашарлығы (меншікті ауылшаруашылық техникасының, тұқым, тыңайтқыш, жанар-жағармай материалдарын сатып алуға арналған қаржы ресурстарының болмауы және т.б.), шағын шаруашылықтардың көпшілігіне кепілдік мүліктердің болмауынан субсидиялар, жеңілдетілген несиелер түрінде мемлекеттік қолдау шараларының қол жетімсіздігі [104].

Ауылшаруашылық өнімдерін өндірушіден тұтынушыға, жаңа және өңделген түрінде ұсыну процесінде кешенділіктің, келісімділіктің жоқтығы, тәртіпке салынбағандығы технологиялық өзара байланысты салалардың аумақтық бөлінуі шикізат базасының орасан зор мүмкіндігін іске асыруға, ең ақырында халықтың өнімге деген сұранысын толық және ассортиментте қанағаттандыруға мүмкіндік бермейді. Сақтау және қайта өңдеу кәсіпорындарының өндірістік қуаттарының болмауы, олардың өндіріс көлемімен байланысының болмауы үлкен тасымалдау шығындары мен өндірістің жоғалуына байланысты тиімсіз тасымалдарды анықтайды.

Алайда, дамуы республиканың ауыл шаруашылығын және агроөнеркәсіп кешенінің басқа да салаларын дамытудың тиімділігін арттыруға ықпал ете алатын Қазақстан Республикасының «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» жаңа Заңының қабылдануы құқықтық және ұйымдық-экономикалық негіздің болуына, мемлекет тарапынан субсидиялар, инвестициялық субсидиялар, жеңілдікті несиелендіру және салық салу түріндегі қаржылық-несиелік қолдауға қарамастан, ауыл шаруашылығы кооперативтері әлі күнге дейін тиісті үлестерін ала алмай отыр.

Ауыл шаруашылығы кооперациясының қазіргі даму кезеңінде оған кедергі келтіретін негізгі факторларға мыналар жатады:

- ауылшаруашылық тауар өндірушілерін кооперативтерге біріктіру процесіне мемлекеттің араласуын белсенділігі, бұл кооперативке ерікті қосылу кооперациясының негізгі қағидатының бұзылуын растайды, оның "төменнен - жоғары" құру принципі бұзылды, мемлекеттік органдарымен қызмет бағыттары бойынша облыстар мен аудандарда ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру жоспары белгіленген;

- 2016-2022 жылдары ауыл шаруашылығы кооперативтеріне мемлекеттік қолдау көрсету барысында (субсидиялар, инвестициялық субсидиялар, жеңілдетілген несиелер және т.б.). басымдық жеке қосалқы шаруашылықтарын біріктіруде болды (ЖҚШ), мұнда кооператив мүшелерінің саны 20-дан кем емес ЖҚШ болуы керек, егер бұл талап орындалмаса, онда кооператив пен оның мүшелері субсидиялар, инвестициялық субсидиялар және жеңілдетілген несиелер алуға жүгіне алмайды;

- шағын шаруашылықтардың кепілзаттынын жоқтығынан «Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау Қоры» кооператвтің әр мүшесінен талап ететілетін құжаттардың көптілігіне байланысты кепілдік несие алу қиындықтары;

- аграрлық салада бизнес жүргізу үшін ауылшаруашылық жерлерін сатып алудағы нормативті және әкімшілік кедергілер;

- өнімді жинауға және тасымалдауға кететін шығындардың жоғары үлесі;

- шағын шаруашылықтардың (жеке қосалқы шаруашылықтар, шаруа қожалықтары және т.б.) жем сатып алуға, мал сою цехына инфрақұрылым құрылысы үшін қаражатының болмауы;

- ауылшаруашылық саласында білім тарату, кеңестер беру бойынша шектеулі қызмет көрсетілуі [105].

Жоғарыда аталған факторлар ауылшаруашылық кооперативтерінің тиімді жұмысының нәтижелерін алмастан ұлғайтуға, ауылшаруашылық өнім өндірісінің өсуінің сапалық көрсеткіштерін көтерілмеуіне қарамастан, өндіріс шығындарын оңтайландырусыз, тікелей өнім өндірушінің кірістерін арттырмастан, өнімді сақтау, өңдеу, тасымалдау және өткізу саласындағы инфрақұрылымын дамытпастан, ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне қызмет көрсету және өндірісті негізгі құралдармен қамтамасыз етілмегеніне қарамастан ауылшаруашылық кооперативтерінің санының ұлғаюына әкелді.

Жерсіз, малсыз, жем сатып алуға арналған қаражат және басқа өндіріс құралдарынсыз жеке қосалқы шаруашылықтарын біріктіру олардың қаржылық қолдау Қоры шарттарымен жылдық 6% -бен 3-6 млн. теңге жеңілдетілген несие алу үшін біріктірілгеніне ықпал етті. Ауылшаруашылық тауарларын өндірудегі білімдерінің, жұмыс тәжірибесінің болмауы, ірі бизнесті жүргізуден қорқу және т.б. жеке қосалқы шаруашылықтарды біріктірілген кооператив жұмысын одан әрі дамытуға ынталандырмады.

Қазақстандағы ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытудың келесі стратегиялық бағыттарының бірі - ауылшаруашылық кооперативтерін

мемлекеттік қаржылық-несиелік қолдау жүйесін қалыптастыру болып табылады. Бұл бағыттың іске асырылуы Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2022–2021 жылдарға арналған жаңа Мемлекеттік Бағдарламасының жасалуымен расталады, оның негізгі міндеттерінің бірі - «шағын және орта шарушылықтарды ауыл шаруашылығы кооперациясына тарту» болып табылады.

Осы Бағдарламаға сәйкес ауыл шаруашылығы кооперативтеріне барлық мемлекеттік қолдау шараларын алуға басым құқық беріледі:

- ауылшаруашылық техникалары мен жабдықтар лизингі;
- ауылшаруашылық техникасы мен жабдықтарын сатып алуға шығындарды инвестициялық субсидиялау;
- АӨК (агроөнеркәсіптік кешені) субъектілерін несиелеуде, ауылшаруашылық техникалары мен мал лизингі, технологиялық жабдықтар лизингі бойынша сыйақы мөлшерлерін субсидиялау;
- кооперативтердің ішкі аудитін жүргізу үшін ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ревизиялық бірлестіктерінің шығындарын субсидиялау;
- «ҚазАгро» НУХ» АҚ еншілес ұйымдарының шарттары бойынша несие беру және лизинг беру процедураларын инвестициялық субсидиялар және кейіннен өз мүшелеріне несиелеу үшін қарыздар арқылы несиенің алғашқы төлемін өтеу арқылы жеңілдету [106,107,108].

Ауыл шаруашылығы кооперативтерін мемлекеттік қолдау аясындағы басым бағыттары:

- өсімдік шаруашылығын дамыту, ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу, сақтау, өңдеу, тасымалдау, өткізу үшін инфрақұрылым құрылысын ынталандыру, көтерме сауда орталықтарының желісін құру, қауымдасу негізінде жоғары репродукциялы тұқымдарды өндіру және пайдалану; кооперативтерге бірігу арқылы субсидияларды алу мүмкіндігімен өндірістің нақты көлемін ескере жеміс шаруашылықтарын субсидиялау, жеміс-жидек дақылдары мен жүзім егуді ынталандыру үшін инвестициялық шығындарды субсидиялау, маусым аралықтарында жылыжай кешендерінде көкөніс өнімдерін өндіру, жылыжай кешендерінде суды үнемдейтін технологияларды қолдану, сонымен қатар "Апорт" сортының алма бағын отырғызу мен өсіру шығындарын өтеу;
- сүтті мал шаруашылығында мал шаруашылығын дамыту - өндірісті механикаландыру деңгейінің жоғарылауын ынталандыратын// отбасылық және өнеркәсіптік сүт-тауарлы фермаларын құруға ықпал ету, өндіріс механизмі деңгейін көтеруді ынталандыру, селекциялық және асыл тұқымды дамыту жұмысында - асыл тұқымды репродукторлаоды жасау; жылқы және түйе шарушалықтарында - өнімді дайындау және қайта дайындау бойынша қызмет көрсететін ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру;
- өңдеу өнеркәсібін дамыту - өңдеу, қайта өңдеу кәсіпорындарын барынша пайдалануды қамтамасыз ету, ауылшаруашылық шикізатын қайта өңдеу үлесін ұлғайту және АӨК өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін жеке қосалқы шаруашылықтары мен шағын шаруа шаруашылықтарының өнімдерін өңдеу,

жеткізу жүйесін қалыптастыру ақылы көтеру, ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындарын субсидиялау, қосымша құны жоғары азық-түлік өнімдерінің экспортын қолдау; кооперативтерге бірігу арқылы субсидиялар алу; шағын және орта ауыл шаруашылық тауар өндірушілерін қамтуды кеңейту мақсатында сүт қабылдау пункттері, мал сою пункттері, жеміс, көкөніс, картоп сақтау пункттері, шағын азық зауыттары, ауылшаруашылық техникаларын сатып алу және т.б. жобаларды іске асыратын ауыл шаруашылығы кооперативтерін субсидиялау пайдасына басымдықты қайта қарау.

Заң жүйесіндегі бюрократия деңгейінің едәуір төмендеуімен қатар, кооперативтер туралы жаңа Заң Қазақстанда кооперативтердің дамуына кедергі келтіретін бірқатар факторларды жойды. Біріншіден, бұдан бұрын ауылдық тұтыну кооперативтері, ауылшаруашылық серіктестіктері және су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтері «коммерциялық емес» ұйымдар болып белгіленді; нәтижесінде оларға таза кірісті өз мүшелері арасында бөлуге тыйым салынған болатын[109].

Жаңа заң ауыл шаруашылығы кооперативтерін «өндірістік кооперативтердің ұйымдастыру-құқықтық нысаны» ретінде анықтап, жағдайды жақсартты, оны «Өнеркәсіптік кооперативтердің заңды нысаны» деп атады, олар Азаматтық кодекстің 34-і бабы бойынша «коммерциялық» ұйымдар санатына жатқызылған және осыған байланысты кірістерді өз мүшелері арасында бөлуге құқылы болды [110]. Бұл кооператив мүшелерінің меншік иелігін сезінуге мүмкіндік береді, нәтижесінде кооператив мүшелерін өз кооперативімен операциялар жүргізуге көбірек ынталандырады.

Ауылшаруашылық кооперативтерін мемлекеттік қолдау негізінен шағын ауылшаруашылық нысандарын қаржыландыруға мамандандырылған «Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау Қоры» АҚ арқылы қаржыландырды. 2017 жылы «Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры» АҚ 289 ауыл шаруашылығы кооперативі несиеленді: 2779,3 млн.теңгеге технологиялық құрал-жабдықтар сатып алуға (сүт жинау орталығы, мал сою пункті және т.б.) және ауыл шаруашылығы кооперативтерінің 7357 мүшелеріне мал сатып алуға 22,36 млрд. теңге несиеге берілді (8,9 қосымша) [111].

Сонымен қатар, мемлекет ауылшаруашылық кооперативтеріне 2015 жылғы 29 қазандағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 373-V Заңының аясында Салық кодексіне өзгерістер енгізу арқылы бірқатар маңызды салықтық жеңілдіктер берді [112]. Ауылшаруашылық өнімдерін, аквакультура өнімдерін (балық өсіру) өндірушілері және ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін арнаулы салық режимі (бұдан әрі - арнаулы салық режимі) ауыл шаруашылығы кооперативтеріне келесі негізгі салықтарды төлеу кезінде 70% жеңілдік алуға мүмкіндік береді: ұйым пайдасының салығы, қосылған құн салығы (ҚҚС), әлеуметтік салық, мүлік салығы және көлік салығы.

Бұл өзгерістер ауыл шаруашылығы кооперативтері мен басқа ауылшаруашылық кәсіпорындарының салық салу режимі арасындағы теңдіктің

анағұрлым жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Бұрын арнайы салық режимі тек ауылшаруашылық кәсіпорындары мен ауылдық тұтыну кооперативтеріне қолданылды, кооперативтердің басқа нысандары (мысалы, ауылшаруашылық серіктестіктері мен өндірістік кооперативтер) бірдей салық жеңілдіктеріне ие болмады.

Сонымен қатар, арнайы салық режимін қолдану негіздерін реттейтін бірқатар шектеулер алынып тасталды. Жеке меншіктегі жер учаскелерінде немесе мемлекеттік жалға берілген жер учаскелерінде қызметті жүргізу талабы бұдан әрі кооперативтерге қолданылмайды, нәтижесінде ауылшаруашылық кооперативтері өз мүшелері үшін өндіріс орналасқан жерге иелік етпей қызмет көрсете алады. Сондай-ақ, арнаулы салық режимін қолданатын заңды тұлғаларға құрылымдық бөлімшелерінің (мысалы, филиалдар, өкілдіктер) болуына, арнайы салық режимін қолданатын басқа заңды тұлғаларға үлестес болуына және басқа заңды тұлғаларға олардың бизнесінде 25% -дан асатын үлестерін алуға тыйым салынды.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені экономикасының дамуының қазіргі кезеңінде ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту мәселесі де өзекті болып табылады, бұл соңғы мемлекеттік бағдарламалар мен тұжырымдамалық құжаттарда бұл бағыттың республиканың агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың басым бағыттарына енгізілгендігімен расталады. Осылайша, ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту қажеттігі Қазақстан Республикасы АӨК-ні дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасында атап өтілді: «саланың жалпы өнімінің жартысына жуығы үлесіне келетін жеке қосалқы шаруашылықтар кооперативтерін құрудан бастау керек. Оның үстіне әрбір ауылдық округте жеке шаруашылық кооперативтері құрылуы керек. Бастапқыда 2-3 облыстың 3-6 ауданындағы 30-60 ауылдық округте пилоттық кооперативтер құрған жөн. Оның үстіне әрбір ауылдық округте жеке шаруашылық кооперативтері құрылуы керек. Бастапқыда 2-3 облыстың 3-6 ауданындағы 30-60 ауылдық округте пилоттық кооперативтер құрған жөн. Екінші кезеңде ауылдық округтер деңгейінде шағын шаруа (фермер) қожалықтарының кооперативтері, жеке қосалқы шаруашылықтардың ауылдық кооперативтерінің аудандық бірлестіктері құрылады; үшінші кезеңде – облыстық деңгейде орта және ірі ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің кооперативтерін құру және аудандық кооперативтердің өңірлік бірлестіктерін құру. Ынтымақтастықты ынталандыру үшін мемлекеттік қолдау шаралары қажет: жабдық құнына инвестициялық субсидиялар, кооперативтер олардың мүшелеріне көрсететін қызметтерінің құнын субсидиялау; білімді тарату жөніндегі іс-шараларды бюджеттік қаржыландыру».

Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауында Қ.-Ж. Тоқаев Қазақстан халқына (01.09.2023) «Шағын шаруа қожалықтарын қолдау ауылды дамыту үшін түбегейлі маңызды, «Ауыл аманаты» бағдарламасы өзінің өзектілігін дәлелдеді, оны дамытудың келесі кезеңі жеңілдетілген несиелер беру ғана емес, сонымен қатар жеке қосалқы шаруашылықтардың кооперациясын ынталандыру болуы керек» деп атап өтті.

Сонымен, республиканың ауылшаруашылық кооперациясын дамытудың жаңа кезеңін қалыптастырудың ұйымдастырушылық-экономикалық алғышарттары мыналарды қамтиды:

- ұсақ тауарлы сипаттағы ауылшаруашылық өндірісімен айналысатын ұсақ сипатты, шағын шаруашылықтардың проблемаларын шешу қажеттілігі, қаржылық дәрменсіздігі мәселелерін шешу қажеттілігі;

- ауылшаруашылық тауар өндірушілер мен ауылшаруашылық өнімдерін сақтау, қайта өңдеу және өткізу жүйесі кәсіпорындары арасында өзара тиімді, өзара келісілген қатынастарды қалыптастыру қажеттілігі, инвестициялық шығындарды жаппайтын, сатып алудың төмен бағалары мәселелерін шешу, өндіріс көлемінің ұлғаюын ынталандырмайтын, өнеркәсіптік қайта өңдеуге қойылатын талаптарға сәйкес келмейтін ауыл шаруашылық шикізатының сапасы, импортталғанға қарағанда отандық өнімнің бәсекеге қабілетсіздігі;

- дамыған елдердің тәжірибесі бойынша кооператив негізінде ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу, сақтау, алғашқы өңдеу, сату жүйесін дамыту қажеттілігі, ауылшаруашылық өнімдерінің бағасын қалыптастыруға делдал құрылымдарының ықпалын төмендету;

- ауылшаруашылық тауар өндірушілер үшін жаңа инвестициялық жүйені құрудың жедел қажеттілігі және т.б.

Біздің ойымызша, агроөнеркәсіптік кешені саласындағы, әсіресе ет және сүт өнімдерін, жеміс-жидек, көкөніс және жүн өндірумен айналысатын ұсақ шаруа және фермерлік шаруашылықтарының, жеке кәсіпкерлердің ауыл шаруашылығы кооперативтерінің әртүрлі ауылшаруашылық нысандарын ұйымдастыруға айтарлықтай әлеуеті бар. Мысалы, сүт пен етті қайта өңдеу бойынша кооперативті ұйымдастыру, сүт пен ет шикізатын, тоңазытқыш жабдықтарын, зертханалық жабдықтарды, ветеринарлық қызметтерді, қайта өңдеу зауыттарын және азық-түлік қауіпсіздігі стандарттарын қолдану практикасын инвестициялау арқылы шаруа қожалығынан тыс шектеулерді жеңуге көмектеседі. Жемістер мен көкөністерді сақтау және өткізу бойынша кооперативті ұйымдастыру маусымдық мәселелерді және ауылшаруашылық өнімдерін маусымнан тыс уақытта сату мүмкіндігін шешеді [113,114].

Осылайша, республикада ауылшаруашылық кооперациясының соңғы 20 жылдағы дамуының негізгі кезеңдерін талдау SWOT талдау әдісін қолдана отырып, оның негізгі мықты және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтауға мүмкіндік берді (10-кесте).

10 кесте - Қазақстан Республикасындағы соңғы 10 жылдағы (2019-2020 жж.) Ауыл шаруашылығы кооперативтері жұмысының SWOT-талдауы

Мықты жақтары	Әлсіз жақтары
- субсидиялар, инвестициялық субсидиялар, жеңілдетілген несиелер және салық салу түрінде ауылшарушалық кооперативтерін мемлекеттік қолдауды басымдықпен ұсыну арқылы шағын	- ауыл шаруашылық құрылымдарын мемлекеттік қолдау тетігі жетілдірілмеген, субсидиялар мен инвестициялық субсидиялар беру Ережелері жыл сайын өзгертіліп отырады, бұл құрылған

шаруашылық нысандарын біріктіруге ынталандырушы факторлар жасалды; - ауылшаруашылық кооперациясын дамытудың заңнамалық базасы жетілдірілді; - атқарушы және жергілікті органдар, ғылыми, білім беру мекемелері ауылшаруашылық холдингтерінің ұйымдастыруы бойынша ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізуде мемлекеттік ролі белсендірілді; - шаруашылықтардың әр түрлі нысандарының (ЖШС, шаруа қожалықтары, жеке қосалқы шаруашылықтар және т.б.) қатысуымен Қазақстан Республикасының әртүрлі салалары мен аймақтарында ауыл шаруашылығы кооперативтерінің пилоттық жобалары ұйымдастырылды; - кооператив негізінде ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу, сақтау, өңдеу және өткізу үшін инфрақұрылымды дамыту үшін жағдайлар жасалды; - қызметтің әртүрлі бағыттарындағы ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің саны артты (өндірістік, өткізу, өңдеу, жабдықтау, көпсалалы), олардың мүшелерінің саны артты	кооперативтердің қызмет нәтижелерін көрсетуге мүмкіндік бермейді; - «жалған кооперативтерді» құруға ықпал еткен және ауылшаруашылық өндірісінің өсуіне, ауылшаруашылық өндірісінің тиімділігіне әсер етпейтін қауымдастықтардың басты принциптері (еріктілік, демократия) бұзылған; - ауылшаруашылық кооперативтерінің мемлекеттік тіркеу мәселелері бойынша хабардарлығының жеткіліксіздігі мен уақтылы тіркелмеуі оларды арнаулы салық режимін пайдаланудан айыруға әкелді (-70%); - аудандық, облыстық және республикалық деңгейдегі ауыл шаруашылығы кооперативтерінің одақтары,ассоциациялар үйлестіруші, реттеуші органдарының болмауы, сондай-ақ ауылшаруашылық кооперативтерінің кооператив қағидаттарына сәйкестігін, олардың ауылшаруашылық кооперативтерінің аудиторлық бірлестіктері түріндегі қаржылық қызметін бақылау органдарының болмауы;
Мүмкіндіктері	Қауіп-қатерлер
-ауылшаруашылық кооперативтерінің дамуы ірі тауарлық өндірісінің қалыптасуына ықпал ететін ҚР агроөнеркәсіптік кешені дамуының қозғаушы күші бола алады; - ҚР агроөнеркәсіптік кешенінің ресурстық, еңбек және ұйымдастырушылық-экономикалық әлеуетінің болуы ауылшаруашылық кооператвтерінің тиімді жұмыс істеу механизмін құруға, өнімді сақтау, өңдеу, тасымалдау және өткізу салаларында кооперация объектілерін құру мүмкіндігін береді; кооператив мүшелерінің кірістерін және олардың ішкі және сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру; - ауылшаруашылық тауарларын өндірушілердің қауымдастық процесіне қатынасы өзгерді, жер, техника мен жабдықты бірігіп пайдалану, өз мүдделерін	- ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің қауымдасу процесіне мемлекеттің араласпау қағидатын бұзу ҚР агроөнеркәсіптік кешеніндегі кооператив жүйесінің одан әрі құлдырауына, ауылшаруашылық тауарларын өндірушілердің жаңа реформаларға сенімсіздік деңгейін арттыруға әкелуі мүмкін; - ауылдағы құқықтық мәдениеттің төмен деңгейі, білімнің жоқтығы, фермерлердің ауылшаруашылық кооперативтерінің артықшылықтары туралы ақпараттың болмауы, ірі бизнесті жүргізуден қорқуы, ақпараттық және кеңес беру жұмыстарын жүргізбестен, түсіндіру жұмыстарын жүргізетін орталықтарды ұйымдастырусыз өз бетінше проблемаларды шешуге мүмкіндік бермейді; - мемлекеттік қолдау шаралары түрінде фермерлерді ауыл шаруашылығы

қорғау, ауылда жеке бизнес ашу мақсатында бірігу ниеті, сенім пайда болды.	кооперативтеріне біріктірудегі ынталандыру факторларының болмауы шағын шаруашылық нысандарының проблемаларын шеше алмайды, бөлінген қаражаттың көлемі ауылшаруашылық тауар өндірушілері мен ауыл шаруашылығы кооперативтеріне жеңілдетілген несиелеуге шоғырлануы керек.
Ескерту – Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған	

2.2. Ауыл шаруашылық кооперативтерінің қазіргі жағдайының даму тенденциясы және оларды мемлекеттік қолдау механизмі

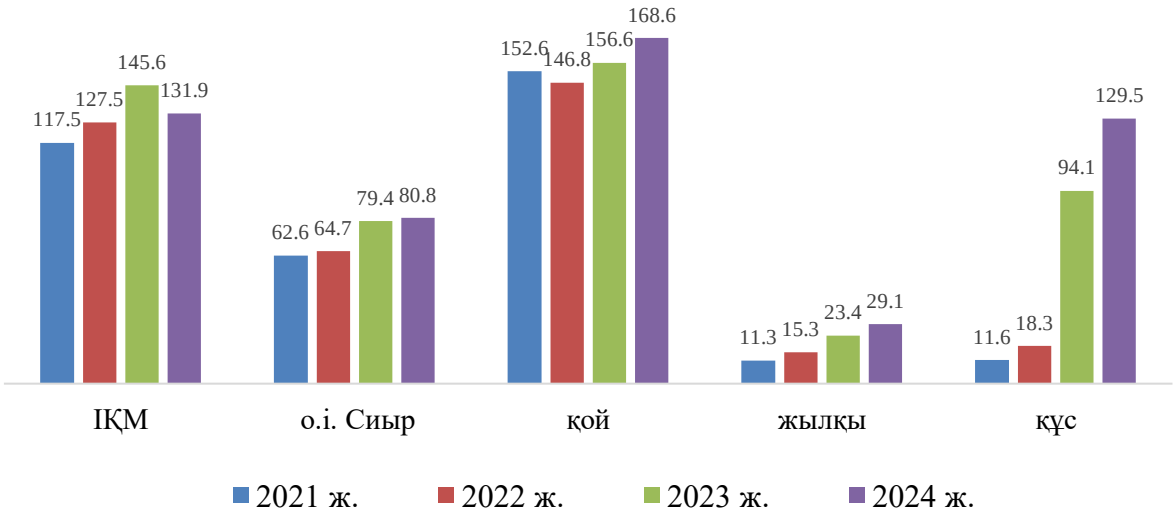
Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметі бойынша, 2016 жылы «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңы қабылданғаннан кейін 80 мың жеке үй шаруашылықтары мен шаруа және фермер қожалықтарын қамтитын 1180 жаңа ауыл шаруашылығы кооперативтері құрылды.Тек 2017 жылы енгізілген ауыл шаруашылығы кооперативтері бойынша статистикалық есеп бойынша тіркелген ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны 2024 жылғы деректер бойынша 2697 бірліктен 4465 бірлікке немесе 1,7 есеге, 2023 жылмен салыстырғанда 554 бірлікке, оның ішінде Алматы облысында – 1,8 есеге (210 бірліктен 382 бірлікке), Батыс Қазақстан облысы, Жамбыл және басқа облыстарда өсу байқалады [115]. 4465 ауыл шаруашылығы кооперативтерінің 1732-сі мал шаруашылығында, 418-і өсімдік шаруашылығында, 1439-ы аралас егіншілікте, 384-і ауылшаруашылық дақылдарын өсіруге және мал өсіруге және ауылшаруашылық дақылдарын өңдеуге ықпал ететін қызмет түрлерінде, балық шаруашылығында 54, және орман шаруашылығында -2 жұмыс істейді. (10-қосымша).

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ең көп саны республиканың оңтүстік өңірінде шоғырланған: Түркістан облысында – 981, оның ішінде 142-сі мал шаруашылығында, 191-і өсімдік шаруашылығында, 441-і аралас кооперативтерде, яғни өсімдік шаруашылығында да, мал шаруашылығында да өнім өсіруде және т.б.; Жамбыл облысында тиісінше – 423, оның ішінде аралас бағыттың елеулі үлесі 254, сондай-ақ Батыс Қазақстан облысында – 399, оның 267-сі мал шаруашылығында, Алматыда – 382, оның 118-і мал шаруашылығында және 152-і аралас бағытта, т.б.

01.01.2025 жылғы статистикалық мәліметтер бойынша ауыл шаруашылығы кооперативтеріне 18 624 үй шаруашылығы, 432 заңды тұлға, оның ішінде 16 189 жеке кәсіпкерлер мен шаруа (фермер) қожалықтары, 275 шаруашылық серіктестіктері, 3 акционерлік қоғамдар және 154 басқа нысандар кіреді. Талдау соңғы жылдары кооператив мүшелерінің, негізінен Ақмола, Жамбыл және Алматы облыстарындағы үй шаруашылықтары санының аздап азайғанын көрсетеді, бұл республикадағы жеке шаруашылықтар санының қысқаруының жалпы тенденциясымен түсіндіріледі. сондай-ақ шағын

қожалықтарды ірілендіру үдерісін жандандыру және жеке қосалқы шаруашылық учаскелерін шаруа (фермер) қожалықтары мен жеке кәсіпкерлерге көшіру. Сонымен, 11-қосымшаның деректеріне сәйкес, Алматы облысы бойынша кооператив мүшелерінің саны 2023 жылғы 114 бірліктен 2024 жылы 246 бірлікке дейін өскен шаруа (фермер) қожалықтары мен жеке кәсіпкерлер санының артуы және т.б.

Республиканың ауыл шаруашылығы кооперативтерінде 01.01.2025 жылға ауыл шаруашылығы жануарларының жалпы саны: ірі қара – 131,9 мың бас, оның ішінде сиыр – 80,8, қой – 168,6, ешкі – 2,6, жылқы – 29,1, құс – 129,5 мың бас. 2021 жылмен салыстырғанда ірі қара мал басының 14 мың басқа, оның ішінде сиыр – 18 мың басқа, қой – 16 мың басқа, жылқы – 18 мың басқа, құстар – 11 есе айтарлықтай өскен (11-сурет). Республиканың ауыл шаруашылығы кооперативтерінде 2024 жылы мал басының, оның ішінде ірі қара мал басының ең көп үлесі Батыс Қазақстан облысына (40,8 мың бас), Түркістан (29 мың бас), Солтүстік Қазақстан (10,7 мың бас), қой, тиісінше: Батыс Қазақстан облысы – 68,3 мың бас, Түркістан – Түркістан – 33,7 мың бас, құс – Шымкент қаласында – 129,5 мыңнан 118 мың бас, т.б. (12-қосымша) [115].

11-сурет – 2021-2024 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі мал басы санының динамикасы, мың бас

Ескерту: дереккөз бойынша автор құрастырған [115]

Республиканың ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс алқаптары 01.01. 2025 жылы 102372 га жерді алып жатыр, оның ішінде дәнді және бұршақ дақылдары 68835 га, оның ішінде бидай – 41440, майлы дақылдар – 8754 га, оның ішінде күнбағыс – 3804, ашық жердегі көкөністер – 684,5 га, 686,5 гектар жерді алып жатыр. 645,6 га, жемдік жүгері 621 га. (11-кесте). Жамбыл облысының ауыл шаруашылығы кооперативтерінде егіс алқаптарының айтарлықтай көлемі – 19174 га, оның ішінде дәнді және бұршақ дақылдары (16082 га), майлы дақылдар (569 га), көкөністер (500 га); Түркістан облысы – 19 056 га, оның ішінде дәнді және

бұршақ дақылдары (10 546 га), майлы дақылдар (3 560 га), бақша дақылдары (453 га); Павлодар облысы – 15 292 га, оның ішінде дәнді және бұршақ дақылдары (12 128 га), майлы дақылдар (1 994 га) (13-қосымша).

11 кесте - 2021-2024 жылдардағы Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кооперативтерінде негізгі ауыл шаруашылық дақылдарының егстк көлемі, га

	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.	2024 ж.
Жалпы егіс көлемі, га	838	1 294	118 042	102 372
о.і. дәнді және бұршақты дақылдар	838	1 294	76 772	68 835
Оның шнде бидай	348	400	23 088	41 440
Майлы дақылдар	м/ж	м/ж	9 698	8 754
Күнбағыс тұқымы	м/ж	м/ж	4 019	3 803
Ашық топырақтағы көкөніс	м/ж	м/ж	779	685
Бақша дақылдары	м/ж	м/ж	835	670
Картоп	м/ж	м/ж	367	646
Кукуруза на корм	м/ж	м/ж	948	621
Ескерту – [115] деректер негізінде автормен құрастырылған				

Ауыл шаруашылығы кооперативтері егіс алқаптары туралы кеңейтілген статистикалық мәліметтер тек 2023 жылы қолжетімді болды; 2021 және 2022 жылдарға арналған деректер тек ауыл шаруашылығы кооперативтері дәнді және бұршақ дақылдары егілген алқаптармен шектелген, ол 2021 жылы 838 га, оның ішінде бидай 348 га, ал 202 жылы бидай 1294 га және 400 га құрады. Оның үстіне егіс алқаптары бойынша бұл көрсеткіштер тек Жамбыл (2021 жылы 250 гектар, 2022 жылы 350 гектар) және Түркістан (2021 жылы 588 гектар, 2022 жылы 894 гектар) облыстарына ғана қатысты. Ал тек 2023 жылдан бастап статистикалық мәліметтер ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс алқаптарының егжей-тегжейлі көрсеткіштерін береді: жалпы егіс көлемі 118 042 га, оның ішінде дәнді және бұршақ дақылдары бойынша 76 772 га, оның ішінде 23 088 га; майлы дақылдар – 9697,6, оның ішінде күнбағыс тұқымы 4019 га; ашық жердегі көкөністер – 778,9 га, бақша дақылдары – 834 га; картоп – 367 га, жемдік жүгері – 942 га.

Жамбыл облысында барлық егіс алқабы бойынша жоғары көрсеткіштер – 25 мың гектар, оның ішінде дәнді және бұршақ дақылдары – 20 мың гектар немесе республиканың ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі дәнді дақылдардың жалпы үлесінің 26 пайызы, майлы дақылдар – 2 мың гектар немесе 21 пайыз, көкөніс – 467 мың гектар немесе 467 мың гектар. Жалпы алаңның 60%-ын көкөніс егетін ауыл шаруашылығы кооперативтері алып жатыр. Егістік алқаптарын алып жатқан кооперативтердің үлес салмағының

жоғарылығы бойынша екінші орында Түркістан облысы тұр, онда жалпы алаңы 14,6 мың га, оның ішінде 12,7 мың га дәнді және бұршақ дақылдары, 500 га бақша дақылдары және т.б. 2024 жылға арналған деректер, жоғарыда көрсетілгендей, 2023 жылмен салыстырғанда төмендеу үрдісі бар: жалпы егіс көлемі 15670 гектарға, оның ішінде дәнді және бұршақ дақылдары бойынша – 7937 гектарға, майлы дақылдар бойынша – 944 гектарға азаяды, ал картоп егіс көлемі шамамен 236 гектарға (236 гектар) ұлғайды. Ағымдағы жылдың қорытындысы бойынша кооперативтер алып жатқан жер көлемі бойынша Жамбыл облысы – 19 мың га, оның ішінде дәнді және бұршақ дақылдары – 16 мың га немесе жалпы алқаптың 23 %, көкөніс – 73 %, Түркістан – 19 мың га, оның ішінде 10,5 мың гектар дәнді дақылдар немесе 10,5 мың гектарды құрайды. 3,6 мың га майлы дақылдар немесе жалпы алқаптың 40%, Павлодар – 15 мың га, оның ішінде 12 мың га дәнді және бұршақ дақылдары немесе 17% және 2 мың га немесе 25% майлы дақылдардың жалпы алаңы [115]

Соңғы 4 жылдағы (2021–2024 жж.) кооперативтер бойынша ауыл шаруашылығы өнімін өндіру көрсеткіштері өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндірудің айтарлықтай өскенін көрсетеді: бидай өндірісінің 2021 жылғы 10,8 мың тоннадан 2024 жылы 58,2 мың тоннаға (5 еседен астам) артуы, арпа – 3,2-ден 28 мың тоннаға дейін (8 еседен астам), жүгері – 5-тен 12,9 мың тоннаға дейін (2 еседен астам), күнбағыс – 0,6-дан 6 мың тоннаға дейін (10 есе), пияз – 8 есе, мақта – 3 еседен астам, картоп – 2 есе өсті. Алайда, 2023 жылмен салыстырғанда өсім байқалғанымен, мал азығы дақылдарын өндіру 128,8-ден 92,4 мың тоннаға дейін төмендеді (12-кесте).Түркістан облысы бойынша республика ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру бойынша жоғары көрсеткіштері: бидай өндірісінде өнім көлемінің 4,4 мың тоннадан ұлғаюы байқалады, ол 2021 жылы бидайдың жалпы егіс көлемінің 41%-ын құрады, 2024 жылы 13,6 мың тоннаға дейін; мал азығы дақылдары – 5 мың тоннадан. 2021 жылы 2024 жылы 15 мың тоннаға дейін; жүгері – 2021 жылы 4,6 мың тоннадан немесе 92%. 2024 жылы 5,7 мың тоннаға дейін, бақша дақылдары – 11,9 мың тонна. немесе 2021 жылы 99%), мақта – 1,7 мың га немесе 100% 5,9 мың тоннаға дейін 2024 жылы. Алматы облысында мал азықтық дақылдарды өндіру бойынша маңызды көрсеткіштер жиналды: 2021 жылы 98 мың тонна, бірақ кейінгі жылдары өндіріс көлемінің 2024 жылы 55 мың тоннаға дейін төмендеуі байқалады.(14-қосымша)

12 кесте - Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кооперативтерінде 2021-2024 жылдарға арналған өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру және өткізу, мың тонна

Өсімдік шаруашы-лығы өнімдері	2021 ж.		2022 ж.		2023 ж.		2024 ж.	
	өндіріс	өткізу	өндіріс	өткізу	производство	өндіріс	өткізу	өндіріс
Бидай	10,8	5,8	32,7	27,7	24,2	20,9	58,2	26,0
Жүгері	5,0	6,2	10,0	8,8	8,8	7,6	12,9	6,2
12 кесте жалғасы								

Арпа	3,2	3,1	17,8	14,7	9,3	6,3	28,0	2,8
Күнбағыс тұқымы	0,6	1,2	3,9	3,0	2,9	2,8	6,0	5,5
Жемдік дақылдар	128,8	24,7	89,2	26,4	64,1	29,4	92,4	44,7
Картоп	6,5	5,6	11,1	7,3	7,0	1,4	12,1	1,9
Бақша дақыл-дары	12,2	-	12,3	10,5	16,4	14,7	14,6	13,2
Мақта	1,7	1,7	2,2	2,2	2,3	2,3	5,9	5,9
Ескерту – [115] деректер негізінде автормен құрастырылған								

Өсімдік шаруашылығы өнімдерін өткізу көлемі ауыл шаруашылығы кооперативтерінің жыл сайын өз өнімдерін өткізу көлемін ұлғайтып отырғанын растайды: бидай сату соңғы 4 жылда 4,5 есе өсіп, 2024 жылы 26 мың тоннаны құрады, өнім 58,2 мың тоннаны құрады, 32 мың тонна сатылды; жүгері бойынша да осындай үрдіс байқалады: өндірілген 12,9 мың тоннаның 2024 жылы 6,2 мың тоннасы сатылды, мал азығы дақылдары: өндірілген 92,4 мың тоннаның егіннің жартысына жуығы (44,7 мың тонна) сатылды. Күнбағыс тұқымы, бақша дақылдары мен мақта үшін жиналған өнімнің көп бөлігі сатылды.

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің мал шаруашылығы өнімдерін өндіру көрсеткіштері де соңғы жылдардағы өсу динамикасын растайды: сүт бойынша өндіріс көлемінің өсімі 2021 жылмен салыстырғанда екі есе жоғары (78 мың тоннадан 160,6 мың тоннаға дейін), ет бойынша, тиісінше, 4 мың тоннаға (17,4 мың тоннадан 2,4 мың тоннаға дейін), 127 тоннадан 167 тоннаға дейін) (13-кесте) [115].

13 кесте - Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кооперативтерінде 2021-2024 жылдарға арналған мал шаруашылығы өнімдерін өндіру және өткізу, тонна

Өсімдік шаруашы-лығы өнімдері	2021 ж.		2022 ж.		2023 ж.		2024 ж.	
	өндіріс	өткізу	өндіріс	өткізу	өндіріс	өткізу	өндіріс	өткізу
Ет	19485,6	23620,1	11417,6	11692,5	13094,8	12405,3	19743,3	23154,7
Сүт	102476,3	180743,1	111430	159543,1	121869,8	200214	175292,8	245300,6
Жүн	-	-	113,8	70,2	138,3	52,3	166,9	78,9
Ескерту – [115] деректер негізінде автормен құрастырылған								

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызмет ету саласына байланысты мемлекеттік қолдаудың әртүрлі нысандары (өнімге субсидиялар, инвестициялық субсидиялар, жеңілдетілген несиелер мен салықтар) көрсетілді.

1. Ауыл шаруашылығы кооперативтеріне инвестициялық субсидиялар мен жеңілдікті кредит беру:

• кооперативтер ауыл шаруашылығы техникасын, технологиялық жабдықтарды сатып алуға, сондай-ақ несиелер мен лизинг бойынша бастапқы жарналарды төлеуге инвестициялық субсидиялар алады; несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелер бойынша субсидиялар да бар;

• ауыл шаруашылығы кооперативтерін инвестициялық субсидиялау қағидалары шеңберінде ауыл шаруашылығы техникалары мен жабдықтарының жекелеген түрлерінің құнын жергілікті бюджет қаражаты есебінен 50%-ға дейін субсидиялаудың басымдылығы мен ұлғайтылған нормативтері көзделген [116];

• Қазақстан Республикасы АӨК-ні дамытудың 2021–2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы аясында 1 миллионнан астам ауыл тұрғындарын тарту және 350 мыңға дейін жұмыс орнын құру мақсатында ауыл шаруашылығы кооперативтерін несиелендіруге 1 трлн теңге бөлу жоспарлануда;

2. Ауыл шаруашылығы кооперативтеріне ауыл шаруашылығы техникасын сатып алуға жеңілдікті лизинг беру:

• қолдау ауылшаруашылық техникасын жеңілдетілген лизингке беруді, отандық техниканы субсидиямен сатып алу мүмкіндігін, сондай-ақ кепілді қамтамасыз етудің жеңілдетілген шарттарын қамтиды.

2024–2025 жылдары «ҚазАгроҚаржы» және Аграрлық несие корпорациясы арқылы құрал-жабдықтарды лизингке беру үшін жыл сайын 30 млрд теңгеге дейін бөлу жоспарлануда [117];

Ауыл шаруашылығы кооперативтеріне «Ауыл аманаты» жобасы аясында мемлекеттік қолдау шаралары да қарастырылған:

3. Жеке қосалқы шаруашылықтарды (ЖҚШ) қолдаудың кешенді бастамасы:

• жылдық 2,5% шағын несиелер;

• инфрақұрылымы бар кооператив құру (сату, жем дайындау, жабдық);

• кооперативтерді ауыл шаруашылығы техникасымен, жермен, шабындықпен және т.б. қамтамасыз ету;

• бизнес-жоспарлауды қолдау және кеңес беру;

4. 2024–2025 жылдарға арналған жеңілдікті қаржыландыру бағдарламаларын кеңейту:

• 2024 жыл: жеңілдікті несиелеу көлемі 580 млрд теңгеге жетті, мөлшерлеме 5%-ға дейін, негізінен «ҚазАгроҚаржы» арқылы;

• 2025: егін егу мен жинауға 700 млрд теңге;

• Жабдықтарды жеңілдетілген лизингке 200 млрд теңге (≈5,4 мың бірлік);

• «Даму» қоры арқылы 85%-ға дейін кепілдендірілген қамтумен несиелер;

• екінші деңгейлі банктердің, микроқаржы ұйымдарының және аймақтық орталықтардың «Кең дала 2» бағдарламасына қатысуы;

• ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу бойынша айналымға 48 млрд теңге;

5. Салықтық жеңілдіктер және рәсімдерді оңайлату:

• ауыл шаруашылығы кооперативтеріне барлық салықтар бойынша 70% салық жеңілдіктері беріледі;

• тіркеу жеңілдетілді, ақпараттық қолдау және тізілімді құру қамтамасыз етілді; статистикалық мониторинг енгізілді;

6. Инфрақұрылым және нарықтық шаралар:

• көтерме-тарату орталықтары (ДК), көкөніс сақтау қоймалары салынуда, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік дамытылуда;

• өткізу нарықтарын ашу, халықаралық стандарттар мен сертификаттауды енгізу бойынша жұмыс;

7. Білім беру, кеңес беру және цифрландыру:

• оқу материалдары арқылы қолдау көрсету, оқу орындарындағы ынтымақтастық бойынша курстарды біріктіру, мамандандырылған тренингтер;

• «бір терезе» және мемлекеттік қолдауды автоматтандыруды қоса алғанда, Е АРК бірыңғай цифрлық платформасын іске қосу – «далалықтан есепшотқа»;

8. Өңірлік деңгейде үйлестіру:

• әр ауданда ынтымақтастықты дамыту бойынша үйлестіру кеңестерін құру жоспарлануда.

«Ауыл аманаты» жобасын жүзеге асырудың ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамытудағы рөлін атап өткен жөн, әсіресе соңғы жылдары: 2024 жылы жобаны жүзеге асыруға бюджеттен 100 миллиард теңге бөлінді, оның 80 пайызы мал шаруашылығын несиелендіруге, 317 миллиард теңге ауыл шаруашылығы кооперативтеріне бағытталды. Жобаны жүзеге асыру нәтижесінде 15,7 мың жұмыс орны құрылып, 14,2 мың шағын несие берілді.

2025 жылы жобаны жүзеге асыруға 50 млрд теңге бөлу жоспарлануда. Қаражат өңірлерге нақты талаптардың орындалуын ескере отырып жіберіледі: жобаларда өнімді өндіру мен өткізудің нақты схемасы болуы керек, шағын несиелерді беру, өтеу және мониторингі Ауыл шаруашылығы министрлігінің цифрлық платформасы арқылы жүзеге асырылады.Бөлінген қаржының 20 пайызы ауыл шаруашылығы техникасын лизингке, 20 пайызы ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеуге, 60 пайызы басқа салаларға жұмсалуы мүмкін [118].

«Ауыл аманаты» жобасын қаржыландырудың негізгі бағыттары: өңдеуші өнеркәсіпке қатысты жобалар; өсімдік шаруашылығын дамыту; мал шаруашылығын дамыту; ауылшаруашылық кооперативтеріне және басқа салалардағы бизнес жобаларына арналған жабдықтар.

«Ауыл аманаты» жобасы аясында жеке қосалқы шаруашылықтардың (ҚШҚ) кооперациясын ынталандыру бойынша қарастырылған шараларды ерекше атап өткен жөн, өйткені несиелендірудің негізгі шарттары: шағын несиенің мерзімі 5 жылға дейін, мал шаруашылығындағы жобалар үшін 7 жылға дейін;шағын несиенің ең жоғары мөлшері ауылдық жерлерде және шағын қалаларда 2,5 мың АЕК (9,8 млн. теңге), якорлік кооперативтер – шағын және орта шаруа (фермер) қожалықтары және/немесе ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін 8 мың АЕК-ке дейін (31,4 млн. теңге) АЕК 2025 жылы бір айлық есептік көрсеткішке 3922 шаққанда 2,5 пайыздан аспайды.

Ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін ауыл шаруашылығы техникасын лизингке берудің келесі шарттары да қарастырылған: лизинг мерзімі – 5 жылға

дейін, сыйақы мөлшерлемесі – жылдық 2,5%, лизингтің ең жоғары сомасы – 4 мың АЕК, негізгі борышты және сыйақыны өтеу бойынша жеңілдік мерзімі жалдау мерзімінің 1/3 бөлігінен аспайды, қаржыландыру республикалық бюджеттен 50% және облыстық бюджеттен 50% құрайды [119].

2.3 Қазақстанның оңтүстік өңірлерінің жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылық кооперативтерінің қызметін экономикалық бағалау

Диссертациялық жұмыстың 2.1.бөлігінде Қазақстанда дамыған ауыл шаруашылығы кооперациясының негізгі түрлері қарастырылды - өндірістік және сервистік кооперативтер. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Заңына сәйкес өндірістік кооператив ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге, қайта өңдеуге, сондай-ақ бірлескен жер өңдеуге, ауылшаруашылық техникаларын пайдалануға бағытталған. Өндірістік кооперативтерінің сервистік кооперативтерінен ерекше өзгешеліктері олардың келесі ережелерінде:

- кооперативтің құрылтайшылары болып өз мүлкін (жер, ауылшаруашылық техникасы, ғимараттар мен құрылыстар және т.б.) үлес ретінде ауыл шаруашылығы кооперативінің балансына берген ауылшаруашылық тауар өндірушілері табылады;
- ауылшаруашылық өндірістік кооперативінің негізгі мақсаты - бірлескен өндірістік іс-әрекеттерді жүргізу үшін, жер алқаптарының ортақтығы негізінде бірлескен ауқымды өндіріс жүргізуде, ауылшаруашылық техникаларын, ауылшаруашылық өнімдерін алғашқы өңдеуге арналған технологиялық жабдықтарды пайдалану.

Іс жүзіндегі ауылшаруашылық өндірістік кооперативтері жұмысының тиімділігін анықтау үшін Алматы облысындағы ең ірі деген өндірістік кооперативтерінің қызметіне талдау жасадық.

Жұмыс істеп тұрған ауылшаруашылық өндірістік кооперативтері өкілдерінің бірі - Жамбыл облысының Мерке ауданында орналасқан «Мерке өнімдері» ӨК. Өндірістік кооперативінің ұйымдық құрылымы мен басқару құрылымы 12,13-ші суреттерде келтірілген. Кооператив мүшелерінің жалпы саны 146 адамды құрайды, фермада жылына орташа есеппен 800 адам жұмыс істейді. Кооперативте асыл тұқымды ферма, жалпы сүт өнімі 1228 бас сиырдан тұратын екі сүт кешені жұмыс істейді, сүттің орташа өнімділігі жылына 5100 литр. Фермадағы ірі қара саны - 2361 бас. Негізгі ірі қара малдан басқа 14500 бас қой бар, олар алыс жайылымдарда ұсталады [120].

Ескерту – [120] деректер негізінде автормен құрастырылған

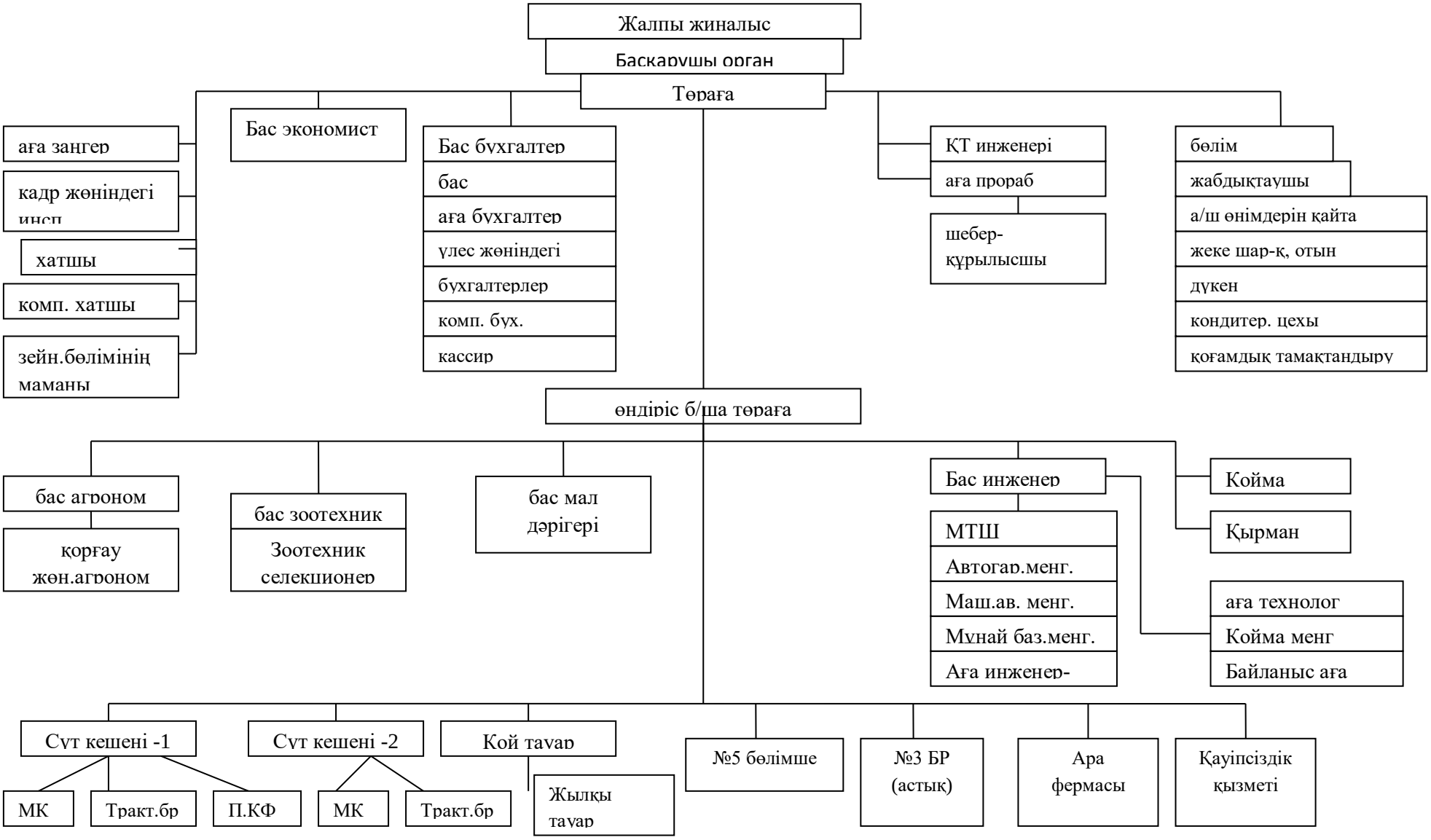
12 сурет «Мерке өнімдері» өндірістік кооперативінің ұйымдық құрылымы

«Мерке өнімдері» ӨК -нің негізгі мамандануы - бұл мал өсіру және сиыр сүтін өндіру. 2023 жылы Нидерландтан Голштейн тұқымының 250 сиыры және Германиядан 174 сиыр өз қаражаты есебінен сатып алынды. Осылайша сүтті ірі қара малдың генетикалық әлеуетін арттыру үшін жағдайлар жасалды.

Фермада сүт өндірісін қарқынды дамыту үшін едәуір жер ресурстары бар (кесте 14).

14 кесте - 2023 жылға «Мерке өнімдері» ӨК -ің жер және жем өндірісінің сипаттамасы

Атауы	Аудан, га	Өнімділік, ц/га	Жалпы төлем	
			барлығы, ц	ц, бірлікке
Ауыл шаруашылық алқабы, барлығы	37 548,3	×	×	×
Егіс алқабы	2 160	×	×	×
Дәнді дақылдар	280	17	4 760	5 378,8
оның ішінде арпа	280	17	4 760	5 378,8
Сүрлем жүгері	1 140	244	278 160	50 068,8
Соя	200	16	3 200	4 019,2
Жоңышқа	440	44	19 360	9 873,6
Жылдық шөп	50	16	800	408,0
Шабындықтар	50	251	12 550	-
Жайылымдар мен шабындықтар	35 388,3	3,3	116 781,3	53 082,4
Ескерту – [120] деректер негізінде автормен құрастырылған				

Ескерту – [120] деректер негізінде автормен құрастырылған

13 сурет - «Мерке өнімдері» ӨК -ң басқару құрылымы

Ауылшаруашылық мақсатындағы жерлердің ауданы 37 548,3 га, оның ішінде жайылымдар мен шабындықтар 94,2% алады. Дәнді дақылдар өндірісі 2 110 га алқапта орналасқан, онда 13,3% дәнді дақылдарға, 54,0% сүрлем жүгеріге, 9,5% сояға, 20,8% көпжылдық шөптерге және 1 жылдық шөптерге - 2, 4%. Бір гектар егістік алқаптан 33 центнер жемшөп бірлігі алынды, бұл оны пайдалану қарқындылығының жеткілікті деңгейін көрсетеді. Сүтті сиырларының өнімділігіне әсер ететін қорытылатын ақуыз сияқты маңызды элемент туралы айта кету керек, бұл сүт өнімділігіне өз әсерін тигізеді. Аталған шаруашылықта осы факторға тиісті көңіл бөлінеді. Соя - ақуыздың маңызды түрі, өйткені оның құрамында ақуыз мөлшері жоғары. Сонымен қатар, жайылымдар мен шабындықтар арзан жемнің қосымша көзі болып табылады. Жалпы алғанда шаруашылық өзіндік азықпен қамтамасыз етілген.

Зерттелген шаруашылықта 2361 ірі қара мал басы бар. Ірі қара мал, оның ішінде жемделетін сиыр саны 1516 бас. Сүтті сиырлардың мал басы - 1228 (21-кесте). Құрылымында сиыр табыны 64,2% құрайды. Өндіріс заманауи және индустриялық технология бойынша және мал азығының мықты базасын құру негізінде ұйымдастырылған. Асыл тұқымды мал саны 2162 бас немесе ірі қара малдың 91,5% құрайды. Барлық жастағы тайыншалар саны 646 бас, бұл сиырлар санымен салыстырғанда селекциялық-тұқымдық жұмыстарын жүргізуге өте тиімді.

16 кесте - 2023 жылғы «Мерке өнімдері» ӨК -нің ірі қара мал саны

Атауы	Мал шаруашылығы, бас	Табын құрылымы, %
Ірі-қара мал	2 361	100,0
Оның ішінде: сиырлар	1 516	64,2
олардан: сауылатыны	1 228	52,0
Қысырлары	89	3,8
Тайынша	565	23,9
Тайынша (18ай)	81	3,5
Бұзаулар	10	4,6
Ескерту – [115] деректер негізінде автормен құрастырылған		

«Мерке өнімдері» ӨК сиырлар саны екі тұқымды сиырлармен көрсетілген - голштино-фриз 906 бас және Алатау 610 бас. голштино-фриз тұқымды 1 сиырдан орташа сауылатын сүт мөлшері - 7 110 кг, Алатау тұқымынікі - 3 660 кг құрайды. Жалпы шаруашылық бойынша алғанда жемделетін сиырдан орташа сауылатын сүт мөлшері - 4982 кг, ал сауын сиыры үшін - 6150 кг (17-кесте).

17 кесте - 2023 жылғы «Мерке өнімдері» ӨК сүт өнімдерінің негізгі көрсеткіштері

Атауы	Көрсеткіш
Сүттің орташа мөлшері:	6 150
бір сиырға шаққанда, кг	
жемшөп бір сиырға шаққанда	4 982
Сүт өндірісі, ц	75 522
Сатылған сүт, ц	69 480,0
Сүттің құны, теңге / ц	9 700
Сүттің сату бағасы, оның ішінде субсидиялар, теңге/ ц	17 500
Сүт фермасының құны, мың теңге	877 500
Жалпы кіріс, мың теңге	1 215 900
Субсидияларды ескере экономиканың пайдалылық деңгейі, %	38,5
Суалма сиырларды ұстау құны, мың теңге (1 бас үшін 48 900 теңге)	14 083,2

Ескерту – [115] деректер негізінде автормен құрастырылған

Шикі сүттің өндірісі жылына 75 522 ц. құрайды. Сүттің өткізу қабілеттілігі жоғары - 92%. Өңдеу кәсіпорындарына сату 69 480 ц құрайды, шикі сүттің орташа сатылым бағасы 14000 тг / ц құрайды, ал субсидияны ескере отырып (бір литріне 35 теңге) 17500 тг / ц дейін көтеріледі. Шикі сүтті сатудан түскен түсім 1 215,9 млн.теңге, сиыр сүтін өндіру құны 732 563,4 мың теңге. Сонымен бірге, субсидияларды ескере отырып, сүтті сатудан түсетін табыс деңгейі 2023 жылы 65,9% құрады. Бір центнер сүттің өзіндік құны 9 700 теңгені құрады, асыл тұқымды малды сатуды қоспағанда, фермадағы пайда 338,4 млн.теңгені құрады, субсидияларды ескере отырып, «Мерке өнімдері» ӨК рентабельділік деңгейі 38,5% деңгейінде қалды. Жиналған жемнің құны мен көлемі 23 кестеде көрсетілген.

18 кесте - «Мерке өнімдері» ӨК -нің 2023 жылға арналған жемшөптің құны

Атауы	Көлем, ц	Құны, мың теңге	Өзіндік құны 1 ц, теңге
Сүрлем жүгері	364 250	211 400	800
Пішендеме	27 288	45 025	1 650
Концентраттар:	7 662	41 826	5 459
Арпа	4 522	13 566	3 000
Соя	3 140	28 260	9 000
Шөп	20 100	34 974	1 740
Көпжылдық шөптер	19 300	33 774	1 750
Бір жылдық шөптер	800	1 200	1 500
Барлығы	×	333 225	×

Ескерту – [115] деректер негізінде автормен құрастырылған

Қатты мал азығы базасын құру ауылшаруашылық өндірістік кооператив үшін басым бағыт болып табылады. Жеке меншікті мал азығы өнімінің шығыны 333,2 млн. теңгені құрайды, бұл көлемінің үлкендігіне байланысты шығындар, шырынды жемшөп, атап айтқанда, сүрлемге арналған жүгері мен пішендемені дайындауға (256,4 млн. теңге немесе 77%) байланысты, бірақ олардың өзіндік құны 800 және 1650 теңгеден / ц.аспайды.

Көлемі бойынша концентраттар көп емес, 7,7 мың тңг./ ц., бірақ олардың өзіндік құны басқа азыққа қарағанда анағұрлым жоғары, атап айтқанда: арпа 3000 тңг. / ц. және соя 9000 тңг./ц. Көпжылдық дәнді-бұршақты шөптердің (жоңышқа) құны шаруашылық үшін 1750 тңг / ц, ал біржылдық шөптер 1500 тңг. /ц., дайын сүрлем 1,119 теңгеден / ц. құрайды [120].

Жалпы шаруашылық үшін өзі өндіретін мал азығының кең ассортиментінің болғаны экономикалық тұрғысынан тиімді және өнеркәсіптік өндірістегі азықты сатып алу да тиімді (сығындылар, күнжара, премикстер). Мал азығының жалпы шығындарынан - 405 463,7 мың теңге, сатып алынатын азық құны 18% аспайды. Сатып алынатын азықтар сіңімді протеинмен байытатын жем қоспаларында қолданады.

Ауылшаруашылық өндірістік кооперативінің сүтті ірі қара мал шаруашылығында алдыңғы қатарлы өндірістік технологияны қолдану өндірісті механикаландыруды, асыл тұқымды малды ұстауды, теңдестірілген азықтандыруды қамтамасыз етуді қарастырады, сондықтан шығындары тауарлы фермаларға қарағанда жоғары (19 -кесте). Шаруашылық негізгі құралдарды ұстауға - 94,2 млн. теңге, мал азығына- 405,4 млн. теңге, электр энергиясына -12,0 млн. теңге, сумен қамтуға- 5,0 млн. теңге, ветеринариялық препараттарға -15,2 млн. теңгені жұмсайды. Жалпышаруашылық бойынша сүтті ірі қара малды ұстауға жұмсалған қаржы 877,5 млн. теңгені құрайды.

19 кесте - «Мерке өнімдері» ӨК-дегі сүтті ірі қара малды ұстаудың 2023 жылдағы шығындары

Шығындар элементтері, млн. теңге											
жалақы	мал азығы	амортизация	ЖЖМ	электр энергиясы	сумен қамту	көліктік шығынд.	жөндеу	вет.препараттары	басқалар	жалпы шаруашылық	Барлығы
160,8	405,4	94,2	22,0	12,0	5,0	25,0	30,5	15,2	40,0	67,4	877,5
Шығындар құрылымы, %											
18,3	46,2	10,6	2,5	1,4	0,5	2,8	3,5	1,7	4,6	7,8	100,0
Ескерту – [115] деректер негізінде автормен құрастырылған											

Зерттелген шаруашылықта суалма сиырларды ұстау құны 14 083,2 мың теңгені құрады, 1 басқа 48 900 теңгеден есептегенде. Бір басқа азықтандыру

құны 31 800 теңгені құрады немесе суалма сиырдың жалпы шығындарының 65%.

Бұл шаруашылықта бір бастың туылғаннан бастап бұзаулауға дейін өсіру шығындары жүргізілмейді, сондықтан азықтандырудың нормалары мен рационын, сондай-ақ, жемшөптің нақты құнын пайдаландық. Сонда сүтті ірі қара малын өсіру шығындары кезең-кезеңімен төмендегідей болады:

- туғаннан 6 айға дейін 25 000 мың теңге, оның ішінде мал азығына 63,3%;
- 6 айдан 12 айға дейін 23 000 теңге, оның ішінде мал азығына 73,0%;
- 12 айдан 15 айға дейін 34 200 теңге, оның ішінде мал азығына 65%;
- 15 айдан 24 айға дейін 112 600 теңге, оның ішінде мал азығына 61,1%.

Зерттеу барысында Алматы облысы Алакөл ауданының «Арқарлы - Майбүйрек» АШӨК -не талдау жүргізілді. Аталған кооперативтің негізгі көрсеткіштері 2022 жылы 2024 жылмен салыстырғанда етті бағыттағы ірі қара малдың саны 15993 бастан 13681 басқа дейін азайғанын көрсетеді, бірақ сиыр саны 7247 бастан 7571 басқа дейін өскені байқалады немесе 4,2%. Сонымен бірге, 2022 жылы төл алу 2024 жылмен салыстырғанда 15% төмендеді, соған қарамастан тірі салмақтағы ет өндірісі 23 есеге өсті (20-кесте).

20 кесте - 2022-2024 жылдары «Арқарлы-Майбүйрек» АШӨК -нің мал шаруашылығының көрсеткіштері

Көрсеткіш	Өлш.бірл.	2022	2023	2024
Ет бағытындағы ірі қара мал басы	бас	15993	18364	13681
Оның ішінде: сиырлар	бас	7247	7696	7571
Алынған төл (бұзау)	бас	5800	5350	4904
Тірі салмақтағы ет өндірісі	тонна	120	562	2783

Ескерту – [117] деректер негізінде автормен құрастырылған

«Арқарлы -Майбүйрек» АШӨК -де мал шаруашылығы өнімдерін өндіруге жұмсалған шығындардың талдауы келесі статьялар бойынша шығындардың өскендігін растайды:

- 2024 жылы мал шаруашылығы өнімдерін өндіру үшін мал азығына 2022 жылмен салыстырғанда - 3,3 есе, 2024 жылы 2023 жылмен салыстырғанда ірі қара малға - 3,8 есе, шикі сүт өндірісінде - 2024 жылы 2023 жылмен салыстырғанда 2 есе;
- суға - 13%-ға, 2024 жылы 2023 жылмен салыстырғанда мал өсіру және мал шаруашылығы өнімдерін өндіру кезінде;
- ірі қара малын өсіргенде сатып алынатын жартылай фабрикаттар мен бөлшектер үшін - 2024 жылы 2023 жылға қарағанда 11 есе;
- мал өсіру және мал шаруашылығы өнімдерін өндіруде басқа ұйымдар тарапынан орындалған өндірістік сипаттағы қызметтерге 2024 жылы 2023 жылға қарағанда - 37 есе, ірі қара мал өсіру кезінде - 50 есе, шикі сүт өндіру кезінде - 3,5 есе;
- мал шаруашылығындағы және осы саладағы амортизация үшін 2024 жылы 2023 жылға қарай - 8%, мал өсіруде - 53,6%;

- мал өсіру және мал шаруашылығы өнімдерін өндіру кезіндегі еңбекақы үшін 2024 жылы 2023 жылға қарағанда - 9,7 есе, ірі қара мал өсіргені үшін - 10 есе, шикі сүт өндіру үшін - 7 есе (15 қосымша)

«Арқарлы- Майбүйрек» АШӨК -де мал шаруашылығы өнімдерін өндіруге шығындардың төмендеуі келесі статьялар бойынша байқалады:

- мал өсіру және мал шаруашылығы өнімдерін өндіру кезінде отынға - 2024 жылы 2022 жылға қарағанда - 3,4 есе, 2024 жылы 2023 жылға қарағанда - 12 есе, ірі қара мал өсіру кезінде - 2024 жылы 2023 жылына қарағанда -12,7 есе;

- мал өсіру және мал шаруашылығы өнімдерін өндіру кезінде электр энергиясына 2024 жылы 2022 жылға қарағанда - 1,8 есе, 2024 жылы 2023 жылға қарағанда - 1,2 есе, 2024 жылы 2023 жылға қарағанда шикі сүт өндірісіне - 8 есе (15 қосымша) [121]

2023-2024 жылдары «Арқарлы-Майбүйрек» АШӨК -де өсімдік шаруашылығы өнімінің шығынын талдау 1 ц/га сүрлем үшін жүгеріні өсіруде өндіріс шығындарының 52% артқандығын көрсетеді. Мысалы, 2023 жылы өндіріс шығындарының құрылымындағы ең үлкен үлесі тұқымдар мен отырғызу материалдарын сатып алуда - 32,1%, жанар-жағармай материалдарына - 22,7 %, басқа шығындар - 12,2%. 1 центнер сүрлемге жүгері өндірудің өзіндік құны 2023 жылы 2157 теңгені құрады. 2024 жылы шығындардың ең көп үлесі жанар-жағармай материалдарына жұмсалды - 39,6%, амортизацияға - 28,7%, тұқымдар мен отырғызу материалдарын сатып алуға - 13,6%. Сүрлемге арналған 1 центнер жүгерінің өндірістік құны 2024 жылы 4497 теңгені құрады (21-кесте) [121].

21 кесте - 2024-2024 жылдары «Арқарлы- Майбұйрық» АШӨК -де 1ц / га сүрлемге жүгері өсіру кезіндегі өндіріс шығындарының құрылымы

Шығындар баптары	теңге		%	
Шығындар:	2022	2024	2022	2024
- тұқым және отырғызу материалы	693	610	32,1	13,6
- минералды тыңайтқыштар	-	132	0,0	2,9
- ЖЖМ	490	1780	22,7	39,6
- э/энергиясы	-	6	0,0	0,1
- су	-	105	0,0	2,3
- сатып алынатын жартылай фабрикаттар мен қосалқы бөлшектер	150	249	7,0	5,5
- үшінші жақ тарапынан орындалатын өндірістік сипаттағы жұмыстар мен қызметтер	262	-	12,1	0,0
- амортизация	111	1290	5,1	28,7
- еңбекақы төлеу	186	250	8,6	5,6
- басқа шығындар	264	77	12,2	1,7
Барлық өндірістік шығындар (1 центнер/га есептегенде)	2157	4497	100,0	100,0
Ескерту – [121] деректер негізінде автормен құрастырылған				

2023 - 2024 жылдарға арналған «Арқарлы-Майбүйрек» АШӨК -нің өсімдік шаруашылығы өнімінің шығынын талдауы көрсеткендей, 2023 жылы ауылщаруашылық дақылдарын өсіруге жалпы өндіріс шығындары 245,0 млн.теңгені құрады, оның ішінде шығындардың негізгі бөлігі шабындықтар мен шабындықтардағы шөп жайылымдарына - 177,8 млн.теңге немесе жалпы шығынның 72,6%, сүрлемге жүгері - 53,0 млн.теңге, көп жылдық шөптер - 14,1 млн.теңге. 2024 жылы ауылшаруашылық дақылдарын өсіруге жалпы өндіріс шығындары 108,2 млн. теңгені құрады, оның ішінде шығындарының негізгі бөлігі сүрлемге жүгері өсіруге - 70,2 млн.теңге немесе жалпы шығынның 64,9%, көпжылдық шөптер -37 , 9 млн (16 - қосымша) [121].

«Арқарлы- Майбүйрек» АШӨК -нің қаржылық-шаруашылық қызметіне жасалған талдау 2024 жылы өсімдік шаруашылығы өнімдерінің өндіріс көлемінің төмендегенін көрсетті, мысалы сүрлемге жүгері 2023 жылға қарағанда 35% -ға аз өндірілді, сәйкесінше, көпжылдық шөптерден шабындықтар - 50% аз. Бірақ мал шаруашылығы өнімінің өндірісі өсіп, сиыр сүті өндірісі 58,3% -ға 2350-ден 3720 центнерге, тірі салмақтағы ірі қара мал саны 5619-дан 27834 центнерге дейін шамамен 5 есеге өсті.

2023 жылы ірі қара мал өнімдерін сатудың құны 2024 жылмен салыстырғанда 5 есеге өскенін көрсетеді. Ірі қара малдың барлық сатылған өнімінің құны (тірі салмақта) 494,4 млн теңгеден 634,2 млн теңгеге дейін өсті. (17- қосымша).

Келесі зерттеу нысаны - Алматы облысы Алакөл ауданының «Үшбұлақ» АШӨК (ауыл шаруашылық өндірістік кооперативі). Оның негізгі мамандануы - дәнді және көпжылдық дақылдарды бірлесіп өсіру мақсатында бірыңғай ауыспалы егіс жүйесін және ауылшаруашылық техникаларын пайдалану арқылы өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру болып табылады.

Жүргізілген талдау кооперативтің экономикалық тиімділігін растайды. «Үшбұлақ» ӨАШК-і қызметкерлерінің саны 3 бірліктен тұрады, жылдық жалақы қоры 4,2 мың. теңгені құрайды. (22-кесте).

22 кесте – Алматы облысы Алакөл ауданының «Үшбұлақ» ауыл шаруашылық өндірістік кооперативінің штаттық кестесі

Лауазымы	Қызметкерлер саны, адам	Жалақы, теңге	Жалақының жылдық қоры, теңге
Төраға	1	150000	1800000
Бухгалтер	1	100000	1200000
Агроном	1	100000	1200000
Барлығы	3	350000	4200000
Ескерту – [118] деректер негізінде автормен құрастырылған			

«Үшбұлақ» АШӨК-нің 2022-2024 жылдардағы қызметін зерттеу барысында негізінен егіс алқаптарына жаздық бидай, жаздық арпа және көпжылдық дақылдар егілетіні анықталды. Сонымен қатар, осы кезеңде жаздық бидайдың егіс көлемі 15 гектардан 100 гектарға немесе 85% -ға өсті, ал

өнімділігі 14,3-тен 20 ц/ га дейін өсті, жаздық бидайдың жалпы түсімі 200 тоннаға жетті. Жаздық арпаның егілген алаңы 993 гектардан 830 гектарға немесе 16,4% -ға қысқарды, жаздық арпаның жалпы өнімі 950 тоннаны құрады, көпжылдық шөптердің жалпы егіс көлемі 2024 жылы 50 гектарға жетті, көпжылдық шөптердің жалпы өнімі - 200 тонна (23-кесте) [122].

23 кесте - «Үшбұлақ» АШӨК-нің 2022-2024 жылдардағы өсімдік шаруашылығының негізгі көрсеткіштері

Өнім түрлері	Егіс алқабы, га			Өнімділігі, ц/га			Жалпы түсім, тонна		
	2022	2023	2024.	2022	2023	2024	2022	2023	2024.
Жаздық бидай	15	100	-	14,3	20	-	21,4	200	-
Жаздық арпа	993	700	830	15,2	20	11,4	1509	1400	950
Көпжылдық шөптен дайындалған пішен			50						200
Барлығы	1008	800	880						
Ескерту – [118] деректер негізінде автормен құрастырылған									

«Үшбұлақ» АШӨК-де өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіруге шығындар келесі статьялар бойынша азайтылды: тұқым мен отырғызу материалдарының құны 5520 мың теңгеден 3100 мың теңгеге дейін, жартылай фабрикаттар мен компоненттер сатып алу үшін - 1420 мың теңгеден 550 мыңға дейін, үшінші жақ тарапынан орындалатын өндірістік сипаттағы жұмыстар мен қызметтер үшін - 1735- тен 510 мыңға дейін, амортизациялық шығындар - 285 мың теңгеден 260 мың теңгеге дейін, басқа шығындар - 1755 мың теңгеден 450 теңгеге дейін төмендеді. Сонымен бірге келесі шығындар өсті: еңбек ақы төлеу үшін 3,730 мың теңгеден 5,250 мың теңгеге дейін, отынға - 9,975 мың теңгеден 10,300 мың теңгеге дейін (18- қосымша).

Қарастырылып отырған кезеңде (2022-2024 жж.) «Үшбұлақ» АШӨК -ің бидайды сату 18 тоннадан 50 тоннаға дейін немесе 64% -ға көтерілді, жалпы табыс 380-дан 920 мың теңгеге дейін сәйкес өсті. Жалпы жиналатын арпаның 800-ден 500 тоннаға дейін төмендеуіне қарамастан, арпаның жалпы табысы 20,5 мыңнан 24 600 мың теңгеге дейін өсті немесе 16,6% (24-кесте) [122].

24 кесте - 2022-2024 жылдары «Үшбұлақ» ауыл шаруашылық өндірістік кооперативінің өсімдік шаруашылығы өнімдерін сатудан түскен табыс

Өнім	Сатылған өнім көлемі, т			Сатылымнан түскен табыс, мың.тнг			Сатылған өнімнің өзіндік құны, мың.тнг		
	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024
Жаздық бидай	18	50	-	380	920	-	360	750	-
Жаздық арпа	800	700	500	20500	26600	24600	13700	14650	16300
Барлығы:	818	750	500	20880	27520	24600	13990	15400	16300
Ескерту – [122] деректер негізінде автормен құрастырылған									

«Үшбұлақ» АШӨК-нің өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндірудегі экономикалық тиімділігі жалпы табыстың 20880-ден 24600 мың теңгеге дейін өскенін көрсетеді немесе 15% құрайды. Осы кезеңде жалпы шығындар 17490-дан 20300 мың теңгеге дейін өсті немесе 13,8%, оның ішінде өндірістік шығындар - 13990-дан 16300 мың теңгеге дейін немесе 14% -ға, кооперативтің басқару аппаратын ұстау шығындары 3500 теңгеден 4000 мың теңгеге дейін өсті немесе 22,2%. Жалпы кооператив бойынша 1 га егіс шығындары 17,4-тен 23,1 мың теңгеге дейін өсті немесе 24,6%, 1 га егістің пайдасы 3,4-тен 4,9 мың теңгеге дейін өсті немесе 30,6%, бөлудегі таза кіріс 3390 мың теңгеден 4300 мың теңгеге дейін өсті немесе 21,1%, рентабелділік 19,4% құрады, 2024 жылы 21,2% дейін көтерілді немесе 8,4% -ға өсті (25 кесте) [122].

25 кесте - «Үшбұлақ» ауылшаруашылық өндірістік кооперативінің өсімдік шаруашылығы өнімінің экономикалық тиімділігі, мың теңге

Көрсеткіш	2022	2023	2024
Жалпы табыс	20880	27520	24600
Барлық шығындар	17490	19400	20300
Оның ішінде: өндірістік шығындар	13990	15400	16300
- кооперативті басқару аппаратын ұстауға	3500	4000	4000
Бөлінетін таза табыс	3390	8120	4300
Егіннің 1 га есептелген пайда	3,4	10,2	4,9
Егіннің 1 га есептелген жалпы шығындар	17,4	24,3	23,1
Рентабелділік, %	19,4	41,8	21,2

Ескерту – [122] деректер негізінде автормен құрастырылған

Зерттеу барысында «Тоқжайлау» АШӨК-не талдау жасалды, кооперативтің негізгі бағыты - Алматы облысы Алакөл ауданында орналасқан мал шаруашылығы және өсімдік шаруашылығы өнімдері өндірісі. «Тоқжайлау» АШӨК-і қызметкерлерінің жалпы саны - 32 бірлік, оның ішінде басқару аппараты - 10 бірлік немесе 31,2%, қалған 22 бірлік- 68,8% (учаске бригадирі, есепші, ветеринар және т.б.) құрады. «Тоқжайлау» ӨАШК-ң барлық қызметкерлерінің жылдық жалақы қоры 14,880 мың теңгені құрайды, ал айлық жалақы - 1,240 мың теңгені құрайды (26-кесте) [123].

26 кесте - «Тоқжайлау» ауылшаруашылық өндірістік кооперативінің штаттық кестесі

Лауазымы	Қызметкерлер саны, адам	Жалақы, тенге	Жалақының жылдық қоры, теңге
Төраға	1	320000	3840000
Бас бухгалтер	1	250000	3000000
Бухгалтер	1	180000	2160000
Кадрлар бөлімінің инспекторы	1	160000	1920000
Бас агроном	1	200000	2400000
Бас инженер	1	200000	2400000

			26 кесте жалғасы
Бас зоотехник	1	200000	2400000
Бас мал дәрігері	1	200000	2400000
Автокөлік гаражының меңгерушісі	1	175000	2100000
МТШ меңгерушісі	1	175000	2100000
Қойма меңгерушісі	1	155000	1860000
СТФ меңгерушісі	2	155000	3720000
ОТФ меңгерушісі	2	155000	3720000
Егіншілік жөніндегі бригадир	3	155000	5580000
Бригада есепшісі	3	150000	5400000
Ветсанитар	3	150000	5400000
Электрик	1	150000	1800000
Күзетші	1	85000	1020000
Барлығы	26	3215000	53220000
Ескерту – [123] деректер негізінде автормен құрастырылған			

«Тоқжайлау» АШӨК-де 2022-2024 жж. жаздық бидайдың егіс көлемі 850 гектардан 800 гектарға дейін азайды немесе 5,8% , жалпы өнім 634 тоннаны құрады, бұл 2022 жылға қарағанда (1017 тонна) төмен; жаздық арпаның егіс көлемі 3510 гектардан 3495 га дейін азайды, 2024 жылы жалпы егін 4362 тоннаға қарсы 4256 тоннаны құрады, бір жылдық шөп шабындықтарының ауданы, сәйкесінше, 202 гектардан 152 гектарға қысқарды немесе 2022 жылмен салыстырғанда 25% -ға және жалпы өнімі, сәйкесінше, - 1405 тонна, бірақ сонымен бірге жоңышқа егілген алқаптың (пішен үшін) 265 га-дан 450 га-ға дейін ұлғаюы байқалады немесе 41,1%, оның 2022 жылғы жалпы өнімі 2166 тоннадан, 2024 жылы 3600 т дейін өсті (27-кесте).

27 кесте - «Тоқжайлау» ӨАШК-нің 2022-2024 жылдарға ауыл шаруашылық дақылдарының негізгі көрсеткіштері

Өнім түрлері	Егін алқабы, га			Өнімділік, ц/га			Жалпы түсім, тонна		
	2022	2023	2024.	2022	2023	2024	2022	2023	2024
Жаздық бидай	850	803	800	12,0	15,2	7,9	1017	1219	634
Жаздық арпа	3510	3491	3495	12,4	20,1	12,2	4362	7028	4256
Біржылдық шөп пішені	202	143	152	75,8	177	92,4	1531	2531	1405
Жоңышқа	265	303	450	81,7	99	80	2166	3000	3600
Барлығы	4827	4740	4897	181,9	311,3	503,8	9076	13778	9895
Ескерту – [123] дереккөздер негізінде автормен құрастырылған									

«Тоқжайлау» АШӨК-де сатылған жаздық бидайдың көлемі 2022-2024 жылдары 77-ден 254 тоннаға дейін өсті, осы кезеңдегі кірістер 4731-ден 11933 мың теңгеге дейін сәйкес өсті. Жаздық арпаның сатылымы 2396-дан 2360 тоннаға дейін аздап төмендеді, сатудан түскен ақша 113,3 млн.теңгеден 117,9 млн.теңгеге дейін өсті (28-кесте).

28 кесте - 2022-2024 жылдары «Тоқжайлау» АШӨК-ің өсімдік шаруашылығы өнімдерін сатудан түскен түсім

Өнім	Сатылған өнім көлемі, т			Сатылымнан түскен табыс, мың.тг			Сатылған өнімнің өзіндік құны, мың.тг		
	2022ж.	2023ж	2024ж	2022 ж.	2023 ж.	2024ж.	2022ж.	2023ж.	2024ж.
Жаздық бидай	77	470	254	4731	16084	11933	3350	15275	12950
Жаздық арпа	2396	4925	2360	113288	256196	117980	63870	105000	70788
Барлығы				120817	267363	132043	67220	120275	83738
Ескерту – [123] деректер негізінде автормен құрастырылған									

«Тоқжайлау» АШӨК өсімдік шаруашылығы өнімінің экономикалық тиімділігі жалпы табыстың 120,8 млн. теңгеден 132 млн. теңгеге өскендігін растайды немесе 8,5%, сәйкесінше, жалпы шығындар 87,7-ден 105,1 млн. теңгеге дейін немесе 16,5% өсті. Оның ішінде өндірістік шығындар 67,2-ден 83,7 млн. теңгеге немесе 19,7% өсті, кооперативті басқару аппараттарын ұстауға жұмсалған шығындар 13,5-тен 14,6 млн. теңгеге немесе 7,5% -ға өсті.

Сонымен 1 га егіске есептегенде шығындар 18,2-ден 21,5 мың тг дейін өсті немесе 15,3%, 1 га егіске шаққандағы пайда 6,8-ден 5,5-ке немесе 19,1% -ға азайды. Бөлуге таза кіріс 33-тен 26,8 млн. теңгеге немесе 18,8% -ға азайды, рентабелділік 37,7% -дан 25,5% -ға сәйкес төмендеді (29-кесте) [123]

29 кесте - «Тоқжайлау» АШӨК-ің өсімдік шаруашылығы өнімінің экономикалық тиімділігі (мың теңге)

Көрсеткіш	2022	2023	2024
Жалпы табыс	120817	267363	132043
Жалпы шығындар	87742	141665	105199
оның ішінде өнім өндіруге	67220	120275	83738
- кооперативті басқару аппаратын ұстауға	13500	14000	14600
- бірыңғай жер салығы	7022	7390	6861
Бөлінетін таза табыс	33075	125698	26844
Егіннің 1 га таза табыс	6,8	26,5	5,5
Егіннің 1 га жалпы шығыны	18,2	29,9	21,5
Рентабелділік, %	37,7	88,7	25,5
Ескерту – [123] деректер негізінде автормен құрастырылған			

«Тоқжайлау» АШӨК-нің 2022-2024 жылдарғы мал шаруашылығы көрсеткіштерін талдау мал шаруашылығы өнімінің жалпы өндірісінің төмендегенін көрсетеді, оның ішінде ірі қара мал еті (сою салмағында), жылқы, қой, сонымен қатар жүн және шикі сүт 785,3-тен 775,6 тоннаға дейін, ал мал басын сату 601,4-тен 681,2 тоннаға немесе 13,2-ге өсті, сәйкесінше, өнімді сатудан түскен жалпы кіріс 153,2-ден 192,8 млн. теңгеге сәйкес өсті немесе 25,8%. (19- қосымша).

«Тоқжайлау» ӨАШК-нің 2022-2024 жылдарғы қаржылық-шаруашылық қызметінің нәтижесі өнімді сатудан және қызметтерді көрсетуден түскен табыс 2024 жылмен салыстырғанда 2022 жылы 305,9 млн. теңгеден 489,7 млн.көтерілді немесе 37,5%, өзіндік құн 215,2-ден 386,2 млн.теңгеге немесе 44% -ға өсті, жалпы пайда 90,7-ден 103,5 млн.теңгеге сәйкес өсті немесе 12% (30-кесте).

30 кесте - «Тоқжайлау» АШӨК-нің 2022-2024 жылдардағы қаржы-шаруашылық қызметінің нәтижесі (мың теңге)

	Көрсеткіштер атауы	2022	2023	2024
1	Өнімді сату мен қызмет көрсетуден түскен табыс	305975	509917	489755
2	Сатылған өнім мен көрсетілген қызметтің өзіндік құны	215201	331386	386252
3	Жалпы пайда	90774	178531	103503
Ескерту – [123] деректер негізінде автормен құрастырылған				

31-кестеде «Тоқжайлау», «Үшбұлақ», «Арқарлы -Майбүйрек» АШӨК - тері, «Мерке өнімдері» ӨК талдау жасалған ауылшаруашылық кооперативтерінде 2024 жылдағы ауыл шаруашылық алқаптарының болуы туралы мәліметтер келтірілген, олардың ауыл шаруашылық алқаптарының ең үлкен аудандары байқалады:

- «Тоқжайлау» АШӨК - 59 135 га, оның ішінде егістік жерлер - 3492 га немесе 6%, шабындықтар - 3930 га немесе 6,64%, жайылымдар - 46940 га немесе 80%, басқалары - 7,36%;
- «Арқарлы- Майбүйрек» АШӨК - 50556 га жер, оның ішінде шабындықтар - 353 га немесе 0,7%, жайылымдар - 49899 га немесе 98,7%, тыңайған жер - 260 га немесе 0,5%, басқалары - 0,1%;
- «Мерке өнімдері» ӨК - 37 548 га, оның ішінде егістік жерлер 2160 га, шабындықтар-1650,3, жайылымдар - 33737,7;
- «Үшбұлақ» АШӨК - 14194 га, оның ішінде егістік - 647 га, шабындықтар - 1271 га, жайылымдар - 10391 га, қалғандары - 1885 га.

31 кесте - 2024 жылғы «Тоқжайлау», «Үшбұлақ» «Арқарлы-Майбүйрек» АШӨК-тері, «Мерке өнімдері» ӨК-дегі ауылшаруашылық алқаптары

	Атауы	Өлшем бірлігі	Жалпы жерлер	Оның ішінде егістік	шабындық	Жайылым	Тыңайған жер	Барлық а/ш алқаптары	Басқасы
1	«Тоқжайлау» АШӨК	га	59135	3492	3930	46940	-	54405	4730
2	«Үшбұлақ» АШӨК	га	14194	647	1271	10391	-	12309	1885

									31 кесте жалғасы
3	«Архарлы-Майбүйрек» АШӨК	га	50552	-	353	49899	260	50512	44
4	«Мерке өнімдері» ӨК	га	37548	2160	1650,3	33737,7	-	35388,3	-
Ескерту – [119,121,122,123] әдебиеттер негізінде құрыстырылған									

Сонымен, Алматы облысындағы ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің жай-күйін және дамуын талдау келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1) зерттелген ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінде ауылшаруашылық алқаптар көлемі едәуір, бұл олардың жеке жемшөп базасының болуын және олардың кеңею мүмкіндігін растайды, бұл өндіріс шығындарын, атап айтқанда, мал азығы шығынын азайтуға мүмкіндік береді, олардың үлес салмағы мал шаруашылығы өнімдерін өндіруде айтарлықтай, сонымен қатар олар экономикалық тиімділіктің артуына ықпал етеді.

2) Алматы облысының ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерінің мал шаруашылығы өнімдерін өндірудегі экономикалық көрсеткіштерін талдау ең жоғары тиімділікті растайды:

- «Арқарлы- Майбүйрек» ЖШС-де жас малды өсіру және бордақылау кезінде, сатудан түскен түсім 890,5 млн.теңгені құрады және ірі қара мал етін өндірудің пайдалылығы 36,3% жетті;

- «Алматы АТЗ» АШӨК-ң негізгі өндірісі сиыр сүті өндірісіне шоғырланған, бұл сатудан 338,4 млн.теңге түсім алуға мүмкіндік берді, ал шикі сүт өндірісінің кірістілігі 38,5% құрады;

- «Тоқжайлау» ӨАШК-де сиыр сүті өндірісін сатудан 50,3 млн.теңге түсім алуға мүмкіндік берді, мал өсіру рентабелділігі 35,4% құрады (20-қосымша);

3) Алматы облысының ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің экономикалық көрсеткіштерін талдау олардың кооперативтерінде өсімдік және мал шаруашылығы өнімдерін қатар өндірудің маңыздылығын растайды, бұл олардың негізгі қызметіне (мал шаруашылығы өнімдерін өндіру) айтарлықтай әсер етеді, олардың өндірістік шығындарын азайтады, оның ішінде шикі сүт өндірісінде жемшөп сатып алу, жас малдарды өсіру мен бордақылау шығындары. Сонымен қатар, шығындарды азайтуға және өнімнің пайдалылығын арттыруға мүмкіндік беретін инновациялық технологияларды енгізу қажеттілігін атап өту қажет [124].

3.ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕРІН ДАМЫТУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ

3.1. Өндірісті қарқындату жолымен ауыл шаруашылық кооперативтерін дамыту тиімділігін арттыру («Мерке өнімдері» және «Тоқжайлау» АШӨК мысалында)

Ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландыруға әсер ететін негізгі факторлардың бірі - өндіріс секторын технологиялық қайта жарақтандыру, ауылшаруашылық малдары мен дақылдарын өсірудің қарқынды технологияларын енгізу. Шаруашылықтың дәстүрлі әдістері, қымбат тұратын, энергияны көп қажет ететін технологияларды қолдану, машиналардың ескірген моделдері, жетілмеген жабдықтар және еңбекті ұйымдастырудың тиімсіз формалары бәсекеге қабілетті өнім бере алмайтындығы айқындала түсуде [125].

Осыған байланысты, ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің экономикалық тиімділігіне қол жеткізудің басым міндеті өндірістік шығындарды оңтайландыруға мүмкіндік беретін, бухгалтерлік есеп, технологиялық операцияларды жоспарлау және бақылау мәселелерін шешу үшін қол еңбегін, еңбек шығындарын азайту арқылы кадрлық шығындарды азайту мақсатында ауылшаруашылық өндіріс саласын технологиялық қайта жарақтандыру болып табылады, бұл өндіріс шығындарын оңтайландыруға және кооператив мүшелері кірістерінің жоғалуына мүмкіндік бермейді [126].

Осы бағыттың өзектілігі мен басымдылығы қабылданған мемлекеттік Бағдарламалармен, атап айтқанда, Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік Бағдарламасымен расталады, сүтті мал шаруашылығын дамытудың 2018 – 2027 жылдарға арналған ұзақ мерзімді салалық Бағдарламасы, етті мал шаруашылығын дамытудың 2018 – 2027 [127] жылдарға арналған Ұлттық Бағдарламасы. Жүргізілген зерттеулер азық-түлік қауіпсіздігі мен импорттың орнын басуды қамтамасыз етуге және ҚР агроөнеркәсіптік кешеніндегі еңбек өнімділігін көтеруге ықпал ететін тұрақты, кешенді, бәсекеге қабілетті сүт, ет, мал шаруашылығының тағы басқа салаларын дамыту үшін жағдайлар жасау бойынша дайындалған бағдарламалардың мақсатына сәйкес келеді.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың қазіргі кезеңінде, оның ішінде Алматы облысының ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерінің басым бағыттарының бірі - сүт өнеркәсібінің даму әлеуетін, олардың қарқындылық дәрежесін және сүт өнімдерін өндірудің технологиялық процестерін автоматтандыру арқылы өндірістік шығындарды оңтайландыру мүмкіндігін анықтау мақсатында моделдік сүт фермаларын құру арқылы мал шаруашылығын дамыту.

Өндірістің технологиялық процестерін автоматтандыру есебінен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландыру

мүмкіндігін зерттеу барысында Жамбыл және Алматы облыстарының зерттелген ауыл шаруашылығы кооперативтерінің, атап айтқанда сүт өнімдерін өндіруге маманданған "Мерке өнімдері" ӨК және "Тоқжайлау" АШӨК мысалында жүргізілді.

«Мерке өнімдері» ӨК» (жылына 6 150 кг) және «Тоқжайлау» АШӨК (жылына 4261 кг) ауыл шаруашылығы кооперативтерінің сиыр өнімділігінің көрсеткіштерінің жоғары болатыны - бұл шарушылықтағы сиырлардың басы негізінен жоғары сауылым беретін асыл тұқымды сүтті сиырлардан тұрады. Осылайша, соңғы жылдары қабылданған мал шаруашылығы өндірісін мемлекеттік қолдау бағдарламаларында асыл тұқымды мал санының көбеюіне және асыл тұқымды емес мал санының біртіндеп азаюына оң үрдіс береді.

Ауылшаруашылық кооперативтерінің қолданыстағы әлеуетін зерттеу жер ресурстарын, егістік жерлерді пайдалану қарқындылығын, мал азығын өндіруді, жиналған мал азығының көлемі мен олардың құнын зерттеуге негізделген жүйелі тәсілді қолдану арқылы жүргізілді. Мал өсірудің өнімділігі мен сүт өндірісінің, мал өсірудің шығындарын анықтау үшін ірі қара малдың санына, табын құрылымына талдау жасалды, суалма сиырларды ұстау мен бір бастың туылғаннан төлдеуге дейін өсіру шығындары есептелді. Шығын элементтері бойынша нақты деректерді қолдана отырып, негізгілерін бөле отырып (жем, электр қуаты, сумен жабдықтау, амортизация), мал ұстау мен сүт өндірісінің жалпы шығындарын анықтадық, бір центнер шикі сүттің өзіндік құнын есептедік.

Зерттеу кезеңдері зерттелетін ауыл шаруашылығы кооперативтерінің әрқайсысының жұмыс ерекшеліктерін, олардың сүт өндірісінің даму әлеуетіндегі айырмашылықтарын және технологиялық процестерді автоматтандырудың жаңа технологияларын қолдану мүмкіндіктерін зерделеуге ерекше назар аударуды талап етеді.

Ауылшаруашылық кооперативтерін зерттеуде басты назар жалпы сүт өндірісі қызметінің тиімділігін анықтауға аударылды, шикі сүт өндірісінің нақты рентабелділігі деңгейіне және жалпы кооператив бойынша ерекше назар аудара отырып жүргізілді, өйткені қазіргі кездегі пайдалылық деңгейі өндірісті модернизациялауды, жоғары өнімді сүт сиырлары мен құрал-жабдықтарды сатып алуға қосымша инвестицияларды қарастыруды көздейтін жаңа технологияларды қолдану мүмкіндігін анықтайтын фактор болып табылады [128].

Автоматтандыруға және компьютерлендіруге негізделген ауылшаруашылық өндірісінде инновациялық технологияларды дамытудың басым бағыты табындарды басқарудың электронды жүйесін енгізу болып табылады [129].

Сүт өндіруде прогрессивті технологияларды қолдану қажеттілігін сүтті мал шаруашылығын басқару мәселелерін зерттеушілер атап өтті. Мысалы, Суровцев В.Н., Никулина Ю.Н. былай ескертеді: біріншіден, сиырларды сауыншылар тарапынан визуалды тұрақты бақылау қажеттілігі (малды байлап ұстау жүйесінде), екіншіден, машиналық сауу операторлары сиырлар туралы

негізгі «ақпарат берушілер» болып табылмайды, байланбаған, бос сиырлардың мінез-құлқына егжей-тегжейлі талдау жасамайды, өйткені олар сауу операцияларын ғана орындайды, үшіншіден, егер ұйымда немесе холдингте бірнеше малшаруашылық объектілері болса, нашар құрылымдалған және операциялық тұрғыдан талданған күрделі көп деңгейлі құрылымдарды басқару проблемалары қосылады [130].

Сүтті мал шаруашылығында "Табынды басқару" жүйесін өзгертуге қойылатын негізгі талаптарды зерттеу келесі қажеттіліктерді негіздейді:

- визуалды бақылаудан өлшенетін параметрлер арқылы бақылауға ауысу;

-өндірістік операцияларды жүргізу кезінде, сондай-ақ, малға байланысты өндірістік процестер туралы ақпаратты ақпараттық жүйесіне енгізу кезінде адам факторының әсерін азайту;

- кадрлық мәселелерін шешу және персонал шығындарын азайту;

- реактивті басқарудан (параметрлердің нормадан ауытқып кеткен жағдайда жауап ретінде қолданған шаралар) белсенді басқаруға көшу (мұндай ауытқулар тұспаланып тұрғанда, жағымсыз оқиғалардың белсенді түрде алдын-алу мақсатында);

- өндіріс процесінің нәтижелеріне малдардың теріс жеке ерекшеліктерінің әсерін азайту [131].

Табындарды басқарудың электрондық жүйесі - бұл жануарлардың жағдайы туралы барлық деректерді бір компьютерлік базаға жинауға мүмкіндік беретін автоматтандырылған кешен. Жүйе барлық индикаторларды қабылдауға және бақылауға, маңызды өндірістік шешімдерді өз уақытында қабылдауға және іске асыруға мүмкіндік береді. "Табынды басқару" бағдарламасы сүт сауу жабдықтарына байланыстырылады, өйткені бұл сүт өндіру технологиясының маңызды буыны - дәл осы жерде сүттің өнімділігі, сапалық көрсеткіштері, малдың физиологиялық жағдайы, өсуі туралы ақпарат жиналады, жаңартылады және жазылады. Бұл мәліметтер жинағы шаруашылықтағы компьютерлік өңдеу маманына бір жануарға және бүкіл табынға қатысты оңтайлы шешім қабылдауға мүмкіндік беретін ақпарат.

Сүт фермасындағы электрондық басқару жүйесі келесі міндеттерді шешеді:

- сиырларды сауууды есепке алу, жоспарлау және бақылау;

- сауу жабдықтарының, педометрлер, сауын залында сауыншылардың жұмысын есепке алу және бақылау;

- табынның жағдайын есепке алу және бақылау;

- зооветеринарлық іс-шараларды есепке алу, жоспарлау және бақылау;

- малдың ұдайы өсуін және репродуктивті функциясын (төлдеу, ұрықтандыру, буаздығын тексеру, гинекологиялық дсипансеризация) есепке алу, жоспарлау және бақылау;

- малды топтарға ауыстыруын есепке алу, жоспарлау және бақылау (суалма сиырлар, бұзаулағандар, алғашқы бұзаулағандар, сүті арттырылған, ұрықтандырылған, сауын сиырлар);

- табынның құрылымы мен физиологиялық жағдайын талдау;

- малдардың кірісі мен шығысын есепке алу [132].

Сонымен, сүтті "Табынды басқару" жүйесін қолданудың экономикалық тиімділігі сүт фермасының сапалық және сандық көрсеткіштері келесі жолдармен өзгерту арқылы қалыптасады:

- ауруларды клиникалыққа дейін диагностикалау арқылы қосымша өнім өндірісі;

- ветеринариялық препараттардың шығындарын қысқарту;

- қызмет мерзімін қысқарту кезінде қысыр сиырларды күтуге кететін шығындарды үнемдеу;

- жасанды ұрықтандыру үшін тұқым шығынын үнемдеу;

- мастит ауруы деңгейін төмендету;

- жарамсыз сиырлардың санын төмендету;

- технологиялық операцияларды есепке алу, жоспарлау және бақылау мәселелерін шешу үшін еңбек шығындарын азайту [132].

Сонымен қатар, бүгінде "Табындарды басқару" жүйесінің тиімділігін бағалаудың бірыңғай әдістемесі жоқ, сондықтан бағалаудың жеке тәсілдерін қарастыру қажет, оларды іске асырудың және пайдаланудың нәтижелері бойынша қол жеткізілген практикалық нәтижемен салыстыру арқылы, яғни шығындардың азаюы мен пайданың көбеюін өлшеу арқылы.

Ал "Табынды басқару" жүйесінің өзі саладағы жағдайды талдау, бақылау және болжау заманауи әдістерін қолдану арқылы шешім қабылдау процесін жетілдірудің құралы ретінде қызмет етеді, басқарушыға проблемаларды анықтауға және алдын алу шешімдерін қабылдауға мүмкіндік береді.

Бұл кезеңде зерттелетін ауылшаруашылық кооперативтерінде "Табынды басқару" бағдарламалық жүйесін енгізу сауын сүтіне нақты есеп жүргізу арқылы өнімділікті көтеруге мақсатталған, бұл сүт өндірісі тиімділігін бақылаудың негізгі пунктерінің бірі болып табылады.

"Табындарды басқару" жүйесінің негізгі функцияларының бірі - сиыр ауруларын клиникалыққа дейін диагностикалау болып табылады. Мәселен, мастит сияқты кең таралған ауру малдардың өміріне аса қауіп төндірмейді, бірақ емдеуге жұмсалатын қаражат талап етіледі, ал бұл жағдайда сүт ұзақ уақыт бойы тұтынуға және өңдеуге жарамсыз болады, бұл да кооператив үшін шығын болып табылады. Бұл ауруды ерте кезеңде анықтау қосымша күтпеген шығыстардың алдын алуға көмектеседі. Бүгінгі күні мастит - сүттік мал шаруашылығындағы ең қымбатқа түсетін ауру, оның зияны бір сиырға 184 еуроға бағаланады [133].

Тиісінше, "Табынды басқару" жүйесін қолдану ауруды анықтайды және кооперативтің кірісін жоғалтуға жол бермейді. Сиырларды ұстау жағдайын, сондай-ақ, зерттеліп отырған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің технологиялылығын ескере, сиырлардағы маститті анықтауда шығындардың алдын-алуды есептеу кезінде индикатор 5% деңгейінде белгіленді. 32 - кестеде «Мерке өнімдері» ӨК және «Тоқжайлау» ауылшаруашылық өндірістік

кооперативтеріндегі бір сиырдың маститіне есептелген болжамды шығындар көрсетілген.

32 кесте - "Табындарды басқару" жүйесін енгізуге байланысты «Мерке өнімдері» ӨК және «Тоқжайлау» АШӨК-гі сиырлардан маститті анықтау кезіндегі шығындардың алдын алу

Көрсеткіш	«Мерке өнімдері» ӨК	«Тоқжайлау» АШӨК
1 сиырға шаққанда орташа сауылған сүт, кг	6 150	4261
Сүт шығыны (2,5%), кг	153,8	106,5
1 бас малдың шығыны, мың теңге	14,1	9,8
Барлық шығындар, мың теңге	1057,5	264,6
Ескерту – [120,123] деректер негізінде автормен құрастырылған		

Осылайша, «Мерке өнімдері» ӨК және «Тоқжайлау» АШӨК-нің зерттелген ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерінде "Табынды басқару" электрондық жүйесін енгізу цифрлық технологияларды қолдану арқылы жасырын маститтің алдын алады, бұл шығындарды азайтады және тиімді кооперативтердің пайдасына зиян тигізбейді. Алынған нәтижелер алдын-ала болғанына қарамастан, сүтті мал шаруашылығында сандық технологиялар арқылы "Табынды басқару" жүйесін пайдаланудың жиынтық жылдық экономикалық әсері цифрлық экономика жағдайында нақты ауыл шаруашылығын дамытудың перспективалық бағыты болып табылады және осындай жүйелерді Алматы облысы агроөнеркәсіптік кешенінің басқа да объектілерінде қолдану тиімділігін растайды.

Сандық технологиялар арқылы "Табынды басқару" жүйесін экономикалық бағалау, сондай-ақ, өндіріс жүргізуді экономикалық бағалау жүйелі және кешенді тәсілге негізделіп, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік және қаржылық нәтижелерін көрсететін индикаторлар жүйесімен анықталады. Негізгі көрсеткіштер ретінде келесі көрсеткіштер ұсынылады: егістік жерлерді пайдалану қарқындылығы 1 гектарға мал азығы бірлігінің центнерлеріне, ауылшаруашылық алқаптарының 100 гектарына центнерлерге шаққандағы сүт өндірісі, сүт сатудан түскен жалпы кіріс, таза табыс, бір жұмысшыға шаққандағы жалпы өнім, табыстық индексі, өндірістік бәсекеге қабілеттілік индексі.

Көрсеткіштердің мұндай жүйесі өндірістік ресурстарды пайдаланудың тиімділігін көрсетеді және оларды барынша толық пайдаланудың мүмкін болатын резервтерін көрсетеді, оның ішінде жаңа технологияларды енгізу барысында. Ауыл шаруашылығы кооперативтері сүт өндірісін жүргізу қарқындылығының әртүрлі деңгейлерінде, атап айтқанда, «Тоқжайлау» АШӨК және «Мерке өнімдері» ӨК-де барлық технологиялық процестерді автоматтандыруға әлі көшкен жоқ. Сондықтан, сүт өндірісін жүргізу көрсеткіштері әртүрлі болады (33 -кесте).

33 кесте - "Табынды басқару" жүйесін қолдану жағдайында «Мерке өнімдері» ӨК және «Тоқжайлау» ауылшаруашылық кооперативтеріндегі сүт өндірісінің экономикалық тиімділігі

Көрсеткіш	«Тоқжайлау» АШӨК	«Мерке өнімдері» ӨК
Мал азығының егістік жерлерін пайдалану қарқындылығы, жем-шөп бірлігінің ц / га	40,9	33,0
100 га ауылшаруашылық жеріне сүт өндірісі, ц	857,2	201,1
Жалпы табыс, мың теңге	278 520,0	1 215 900
Пайда, мың теңге	108 454,1	338 400
1 жұмысшыға шаққандағы жалпы өнім, мың теңге	9 037,8	21 316,7
Табыстылық индексі	1,195	1,385
Өндірістік бәсекеге қабілеттілік индексі	1,057	1,035
Ескерту – [115,119] деректер негізінде автормен есептелген		

«Мерке өнімдері» ӨК, «Тоқжайлау» АШӨК-тері бірегейлігімен ерекшеленеді, мұнда асыл тұқымды мал өсіріліп, тауарлы сүт өндірісі қоса жүргізіледі. Бұл өндіріс жүргізудің экономикалық көрсеткіштеріне әсер етеді, себебі асыл тұқымды малды өсіру қосымша шығындарды талап етеді. Осы шаруашылықта мал азығы базасы егістік жерлер, жайылымдар мен шабындықтарды пайдалану негізінде құрылған. Мұнда табиғи жерлердің үстемдігі «Тоқжайлау» АШӨК ауылшаруашылық жерлеріндегі сүт өндірісі көлемінің төмендеуіне әкеледі - сәйкесінше 857,2 ц, «Мерке өнімдері» ӨК - 201,1 ц. Алайда, бұл көрсеткіш облыстық орташа деңгейден 2,5 есе жоғары. Жалпы «Мерке өнімдері» ӨК бойынша пайда 338,4 млн. теңгеге жетіп, табыстылық деңгейі 38,5% болды, ал «Тоқжайлау» АШӨК пайда 108,4 млн.теңгені құрады, бұл сүт өндірісін жаңғыртуға және жаңа технологияларды енгізуге жеткілікті. Бұл шаруашылықтардың өнімдік бәсекеге қабілеттілік индексі облыстық отраша көрсеткіштен 3,5% жоғары. Сонымен қатар, сатылатын сүттің сапасы жоғары екенін атап өту қажет.

Мал шаруашылығы шаруашылықтарындағы өндірісті интенсификациялауды енгізудің перспективті әдістерінің бірі болып дақылдардың шығымдылығын арттыруға ықпал ететуші болып малдың жартылай сұйық және төсем көңін жоғары сапалы концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарға қайта өңдеу табылады, олар ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігін көтеруге ықпал етеді, оның ішінде азықтық дақылдардың, топырақтың құрылымы мен құрамын жақсарту арқылы, сәйкесінше, шаруашылықта өзіндік жем базасын дамытуға және шаруашылықтың ішкі резервтері есебінен олардың қажеттілігін толық қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Кез-келген мал шаруашылығында, соның ішінде «Мерке өнімдері» ӨК және «Тоқжайлау» АШӨК-нің зерттеу жүргізілген ауылшаруашылық

кооперативтерінде көп мөлшерде малдың экскременттері (көң) күнделікті жиналып қалады. Малдың нәжіс қалдықтары - бұл топырақ құнарлылығын арттыратын табиғи компоненттердің тамаша көзі, егер бұл «өнім» дұрыс өңделсе ғана, себебі тек бактериялар малдың нәжісін органикалық шығу тегіндегі толыққанды тыңайтқышына айналдыратын процестерді қамтамасыз етеді.

Көңді өңдеудің дәстүрлі әдістері әлі де тиімді пайдаланылуда, бірақ қазіргі заманғы технологиялармен салыстырғанда олардың айтарлықтай кемшіліктері бар: субстратты қажетті күйге «пісіру» үшін ұзақ уақыт қажет; «бір жақты» пайдалану - көбінесе тек қана тыңайтқыштарды дайындау, көп жағдайда олар толық көлемінде пайдаланбай, бір шаруашылықта қала береді.

Нәтижесінде бұл өңделмеген көң мал шарушалықтарында жиналып қала береді, бұл экологтардың елеулі наразылықтарын тудырады. Малдың өңделмеген экскременттерінің жиналуы, сондай-ақ оларды дұрыс сақтамау қоршаған ортаға нақты қауіп төндіруі мүмкін. Мал шаруашылығы кешендері көп, олардың малдың экскременттерін өңдеу және оларды пайдаға асыру бойынша тиімсіз жұмыс жүргізуі апатты зардаптарға әкеледі: топырақ, жер асты сулары, ауа және жақын орналсқан суаттар нитраттар, микробтармен уланады және ластанады. Көңді сақтау шарттарын бұзу инфекциялық аурулардың таралуына ықпал етуі мүмкін.

Көңді пайдаға асыруға ықпал ететін қазіргі заманғы әдістерінің артықшылықтары:

- табиғи шығу тегі бар шикізатты тез және әртүрлі етіп өңдеуге мүмкіндік береді, экскременттерді малдар үшін төсемге, биогазға, отын брикеттеріне, кеңінен қолданылатын тыңайтқыш түрлеріне «айналдыруға» мүмкіндік береді;

- заманауи утилизациялық қондырғыларымен жабдықталған қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы өзін толықтай отынмен, электр энергиясымен және табиғи тыңайтқыштармен қамтамасыз ете алады;

- малдардың тіршілік әрекеті қалдықтарын пайдаға асыру тек коммерциялық пайда мәселелерін шешпейді, көңді өңдеуге арналған заманауи технологиялар мен машиналар экологиялық, қоршаған табиғатты ұқыпты қараудың барлық талаптарына сәйкес келеді, оны болашақ ұрпақ үшін сақтап қалу мақсатында [134].

Жалпы алғанда, көңді жоғары сапалы концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарға өңдеу арқылы оны пайдалы затқа асырудың заманауи әдістерінің жоғарыдағы артықшылықтары өндіріс экологиясын сақтап қана қоймай, үнемді және тиімді өндірісті қамтамасыз етуге, қолда бар ресурстарды тиімді пайдалану және қалдықсыз өндірісті пайдалану арқылы өндіріс шығындарын оңтайландыруға мүмкіндік береді.

34- кестеде келтірілген мәліметтерден байқағанымыз: көңді пайдаға асыруда заманауи әдістерін қолдану арқылы «Мерке өнімдері» ӨК жартылай сұйық көңнің жылдық шығымы - 47408,6т. болды, «Тоқжайлау» АШӨК-де - 31967,3 т / жылына, орташа ылғалдылығы 86-88% құрайды.

34 кесте - «Мерке өнімдері» ӨК» және «Тоқжайлау» АШӨК-дегі көңді пайдаға асыруда заманауи әдістерін енгізген кезде малдың жартылай сұйық көңінің шығымдылығы

Мал тобы	Мал басы	1 мал басынан шығатын экскременттер, т/тәулігіне	Жартылай сұйық көңнің шығуы, т/жыл
«Мерке өнімдері» ӨК»:			
Сиырлар	1516	0,055	30441,2
Қысырлар	89	0,055	1787,1
Жас мал	756	0,055	15180,5
Барлығы	2361		47408,6
«Тоқжайлау» АШӨК:			
Сиырлар	539	0,055	10823,1
Қысырлар	137	0,055	2750,9
Жас мал	916	0,055	18393,3
Барлығы	1612	20,08	31967,3
Ескерту – [120,123] деректер негізінде автормен есептелген			

Шоғырланған органикалық тыңайтқыштар өндірісінің инновациялық алаңын жобалау кезінде төмендегіні қамтамасыз ететін технологиялық және техникалық-экономикалық талаптар ескерілді:

- топырақтың құрылымы мен құрамын жақсарту арқылы ауылшарушылық дақылдары өнімділігін арттыратын, сүт фермаларының жартылай сұйық және төсем көңін жоғары сапалы концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарға қайта өңдеу;

- көңнің жиналып және сақталатын жерлерінде санитарлық-гигиеналық және экологиялық қауіпсіздік талаптарын орындау;

- құрылыс және пайдалану үнемділігі.

«Мерке өнімдері» ӨК» және «Тоқжайлау» АШӨК-де концентрацияланған органикалық тыңайтқыштар өндірісі бойынша инновациялық жобаның ұсынылған схемасы көңді жинаудың екі учаскесін (ферма жанындағы көң сақтау қоймасы), көңді жылдам қордалаудың екі учаскесін және шоғырланған органикалық тыңайтқыштарды сақтау учаскесін қамтиды.

Жобаның техникалық-экономикалық негіздемесі екі технологияны салыстыру арқылы жүргізілді:

- өнімділігі төмен қатты органикалық тыңайтқыштарды (40 т / га мөлшерінде) және минералды тыңайтқыштарды (физикалық салмақта 150 кг / га дозада) пайдалана отырып, дәстүрлі технологияны қолдану;

- ұсынылған технология бойынша а/ш дақылдарына қатты органикалық тыңайтқыштардың орнына 4 т/га дозада концентрацияланған органикалық тыңайтқыштар мен физикалық салмағы 50 кг / га дейінгі минералды тыңайтқыштар енгізілді.

Өсімдік шаруашылығында қатты концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарды қайта өңдеудің және әрі қарай пайдаланудың экономикалық тиімділігі тұрғысынан алғанда, алынған тыңайтқыштың өзіндік құны шешуші болып табылады. Әзірленген технологияның ерекшеліктеріне сүйене отырып, концентрацияланған қатты органикалық тыңайтқыштар өндіретін машиналар кешенінің технологиялық желісін дамытуға жұмсалған капиталдық салымдар ескеріледі.

Сүтті-тауарлы фермасындағы ірі қара малдың жартылай сұйық көңін концентрацияланған қатты жоғары сапалы органикалық тыңайтқыштарға өңдеудің ұсынылған технологиясы жеделдетілген қордалауды қолдана отырып, жылына 16542 тоннаға дейін өндіруге, өнімнің өзіндік құны 1047,27 теңге / т. өнім алуға мүмкіндік береді, бұл «Мерке өнімдері» ӨК» мен "Тоқжайлау" АШӨК-де ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігін айтарлықтай арттырады.

Қатты концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарды қолданған кезде шөпке көпжылдық шөптер өндірудің пайдалылығы - 6,31% артып, 74,48% жетеді, дәнді жүгері - 69,16% -ға артып, 112,71% жетеді, күздік бидай - 23, 57% артып, 59,38% жетеді, жасыл жемге, шөп шабуға арналған көпжылдық шөптер, пішендеме - 6,07% артып, 132,77% құрайды. Әзірленген учаскелердің қуаттылығы жылына 25028,8 тонна қатты концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарды өндіруге мүмкіндік береді, бұл оларды шамамен 6230 га жерге жайып тастауға жеткілікті.

35 - кестеде 1 га жерге қатты органикалық тыңайтқыштарды және шоғырланған органикалық тыңайтқыштарды қолданудың шығындық баптары көрсетілген, егер қатты органикалық тыңайтқыштарды қолданған кезде 40 т / га қажет болса, онда шоғырланған органикалық тыңайтқыштар - 4 т/га талап етіледі, концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарды қолданған кезде минералды тыңайтқыштар мөлшері 50 кг азаяды.

35 кесте -Қатты және концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарды қолданудың салыстырмалы экономикалық тиімділігі

Шығындар статьяларының атауы	Қатты органикалық тыңайтқыштар	Концентрацияланған органикалық тыңайтқыштар
Тыңайтқыштардың мөлшері, т / га	40	4
Өзіндік құны 1 т/теңге	365,9	1495
Мин.тыңайтқыштар саны кг/га	150	50
1 га шаққандағы тыңайтқыштарға барлық шығындар, теңге	37136	13483,2
Рентабелділік, %	-	175,4

Ескерту – зерттеулер негізінде автормен есептелген

Жалпы алғанда, 1 га үшін қатты органикалық тыңайтқыштардың шығыны 37136 теңгені құрады, ал концентрацияланған органикалық тыңайтқыштар - 13483,2 теңге, концентрацияланған органикалық тыңайтқыштардың

пайдалылығы 175,4% құрады. «Мерке өнімдері» ӨК» және "Тоқжайлау" АШӨК-інің мысалын қолдана отырып, концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарды қолданудың экономикалық тиімділігінің есептеулері малдың жартылай сұйық және төсем көңін жоғары сапалы органикалық тыңайтқыштарға қайта өңдеу арқылы өндіріс шығындарын азайтуға және оларды оңтайландыруға болатындығын растайды.

Сонымен, Алматы облысының «Мерке өнімдері» ӨК» және «Тоқжайлау» АШӨК мысалындағы зерттеу ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің өндірістік шығындарын өндірісті қарқындату арқылы оңтайландырудың әлеуетін растайды, атап айтқанда, сүтті мал шаруашылығындағы цифрлық технологиялар арқылы "Табынды басқару" жүйесін, сонымен қатар малдың жартылай сұйық және төсем көңін пайдаға асырудың заманауи әдістерін қолдану арқылы жоғары сапалы концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарға қайта өңдеу сияқты технологияларды пайдалану арқылы. Жер ресурстарының, жемшөп егілетін жерлердің, генетикалық және еңбек ресурстарының әлеуетіндегі айырмашылықтарға қарамастан, олар сүт өндірісінің қаржылық нәтижелері мен жаңа технологияларды қолдану мүмкіндіктеріне әсер етеді, зерттелген ауыл шаруашылығы кооперативтерінің еңбек өнімділігі айтарлықтай жоғары (1 қызметкерге 9,0%-ден 21,0%-ге дейін) және өндірістің бәсекеге қабілеттілігі-1,035, «Мерке өнімдері» ӨК» бойынша ортша облыстық көрсеткіштен 3,5%-ға жоғары .

Моделді шаруашылықтарда сүт өндірісінің жүргізілуін экономикалық бағалау үшін жемшөп егістігін пайдалану қарқынын және шикі сүтті өндіруді, кәсіпорынның кірістілігі, еңбек өнімділігі мен сатылатын тауарлардың өндірістік бәсекеге қабілеттілігін көрсететін көрсеткіштер жүйесі жасалды.

Сүтті мал шаруашылығында сандық технологиялар арқылы "Табынды басқару" жүйесін қолданудың жылдық жиынтық экономикалық тиімділігі цифрлық экономиканы дамытудағы нақты ауыл шаруашылығын дамытуда перспективалы бағыт болып табылады және мұндай жүйелерді Қазақстан Республикасының басқа аймақтарында, кәсіпорындарында, оның ішінде ауылшаруашылық кооперативтерінде қолданудың орындылығын жүргізілген зерттеулер көрсетті.

3.2 Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылық кооперативтерінің басым бағыттары мен перспективалық модельдері

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландыру олардың жұмысының тиімділігін, өндіріс рентабелділігін арттыруды қамтамасыз етеді. Экономикалық дағдарыс жағдайында және аграрлық сектордағы тез өзгеріп отыратын нарықтық конъюнктурада өндіріс шығындарын оңтайландыру мәселесі әсіресе өзекті болып табылады, бұл осы процесті үнемі жүргізуді талап етеді.

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы кооперативтері әр түрлі ауылшаруашылық өнімдерін өндіруден бастап, оларды сақтауды ұйымдастыруды, алғашқы және терең өңдеуді, орауды, тасымалдауды, тұтынушыға жеткізуді, агротехникалық, ветеринариялық, сумен жабдықтау және басқа да қызметтерді көрсетуден бастап, ауылшаруашылық тауар өндірушілерін сақтандыру сияқты көптеген қызмет түрлерін жүзеге асыра алады [135].

Ауыл шаруашылығы кооперативтері үнемі тұқыммен, минералды тыңайтқыштармен, мал азағымен, жанар-жағармай материалдарымен, ветеринариялық препараттармен және т.б. қамтамасыз ететін көптеген өнім берушілермен, серіктестермен (сақтау, өңдеу, сауда-саттық және т. б.) және ауылшаруашылық шикізаттары мен дайын өнімді тұтынушылармен үнемі өзара әрекеттеседі. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің жоғарыда көрсетілген қызмет түрінің көптігіне және агроөнеркәсіптік кешенінің (АӨК) ұқсас салаларының кәсіпорындарымен өзара әрекеттесу формаларына байланысты ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландыру моделдерін және қысқарту әдістерін қолдану, оларды қазіргі жағдайларға, мәселелерге, жоспарланған міндеттерге, мемлекеттік қолдаудың іс жүзіндегі механизміне және қойылған басылымдықтарға қарай пайдалану қажеттілігі негізделеді.

Ауыл шаруашылығы кооперативінің өндірістік шығындарын азайту және өндірістік шығындарды оңтайландыру бойынша іс-шаралар кешенін қолдану оның қолда бар резервтік әлеуетін (жер, өндіріс, жұмыс күші және т.б.) тиімді пайдалануға, өндірісті модернизациялауды, әртараптандыруды жүзеге асыруға, өндірістің өзіндік қорын, бастапқы базасын құрумен байланысты өндірістердің технологиялық интеграциясын дамытуға мүмкіндік береді. Ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу, қайта өңдеу, өзіндік қызмет көрсету орталығын және басқа да инфрақұрылымды ұйымдастыру- бұл өнімнің өзіндік құнын төмендетуге, қосымша құны жоғары өнім шығаруға, кооператив мүшелерінің табысын арттыруға және өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік шығындарын азайтуға және өндірістік шығындарды оңтайландыруға арналған негізгі резервтер:

- басқару құрылымы мен әдістерін жетілдіру арқылы өндірісті ұйымдастыру мен басқарудың тиімділігін арттыру;
- оларды өсірудің озық технологияларын енгізу, тұқымдарды, тыңайтқыштарды, отынды, жемшөпті және т.б. ұтымды пайдалану арқылы ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігі мен мал өнімділігін арттыру арқылы өндірістің негізгі құралдарын ұстауға кететін шығындарды үнемдеу;
- бірқатар тауарлар мен қызметтерді жеке өндірістер мен қызмет түрлерін кеңейту арқылы сатып алуға көшу [136].

Алматы облысының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың перспективалық бағыттарын (қант қызылшасы, ет, сүт өндірісі) және өндірістің

өзіндік құнын төмендету үшін жоғарыда аталған факторларды ескере отырып, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландырудың перспективті үлгілері жасалды. Сонымен, Алматы облысының қолданыстағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің мәліметтері негізінде «КормСнабТастөбе» АШӨК базасында кооперативтерге қызмет көрсету орталығын ұйымдастырудың экономикалық тиімділігі, «Қаратал-шекер» АШӨК базасында мал азығы цехын ұйымдастырып, жетіалқапты қызылша ауыспалы егіс жүйесін енгізудің экономикалық тиімділігі айқын. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ұсынылған үлгілерін енгізу жоғарыда аталған факторларды қолдану арқылы өнімнің өзіндік құнын төмендетуге және өндіріс шығындарын оңтайландыруға көмектеседі.

«КормСнабТастөбе» АШӨК негізінде кооперативтерге қызмет көрсету орталығын құру арқылы ауыл шаруашылығы кооперативінің өндірістік шығындарын оңтайландыру моделі жасалды.

Республиканың агроөнеркәсіптік кешеніне арналған жабдықтардың 90% -дан астамы шет елдерден әкелінеді, отандық өндірілетін машиналардың ассортименті шамалы, негізінен тракторлар мен ірі торапты құрастырылған комбайндар, өңдеуші, егін және жемшөп жинайтын машиналар өндірісі іс жүзінде жоқ, қолда бар жабдықтардың 80% -дан астамы өз ресурсын тауысқан және есептен шығарылуы керек [137].

2022 жылы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі әзірлеген агроөнеркәсіптік кешенді қарқынды техникалық қайта жарақтандыру картасына сәйкес, тозған жабдықтарды пайдалану жалпы егіннің 14% мөлшерінде шығындарға әкеледі, бұл жоғалған кірістің 200 млрд.тңг. Жабдықтарды жаңарту деңгейі жабдық түріне байланысты 0,3-тен 3% -ке дейін, машиналардың стандартты қызмет ету мерзіміне сәйкес келетін 8,5-10% орнына 1,9% құрайды. 2024 жылы жабдықтарды жаңарту деңгейін 2,8% -ға жеткізу жоспарланған болатын [138]. Алайда, бұл көрсеткішке қол жеткізілген жоқ. Отандық ауылшаруашылық машина жасау саласының қазіргі жағдайын және жеткізілген жабдықтың бағасын ескере отырып, шаруа және фермер қожалықтарын техникалық қайта жарақтандыруды жүзеге асыру және нәтижесінде өндіріске жоғары технологияларды енгізу,еңбек өнімділігін арттыру мүмкін емес.

Әлемдік тәжірибе заманауи жаңа жабдықты қолдануға мүмкіндік беретін кооперативті МТС құру мақсатында ауылшаруашылық тауар өндірушілердің күш-жігерін біріктіру арқылы бұл мәселені шешудің жоғары тиімділігін көрсетеді. Шетелде (Германия, Франция және т. б.) жабдықтарды бірлесіп сатып алып, кооператив мүшелері кезек-кезек пайдаланған кезде, машиналарды, технологияны бірлесіп пайдалану бойынша серіктестік кеңінен таралған. Қазақстанда 1990-жылдардың аяғында 2000 жылдардың басында шағын фермаларда механикаландырылған жұмыстың орындалуын қамтамасыз ету үшін шамамен 20 машина-тракторлық станциясы құрылды. Кейінгі жылдары бұл МТС жұмысы әртүрлі себептермен тоқтатылды (салықтың

ауырлығы, қызметтердің қымбаттығы, мемлекеттік қолдаудың болмауы және т.б.).

Ауылшаруашылық өндірісінің шамалы сипатын ескере отырып, шағын бизнеске ауылшаруашылық техникасын сатып алуға мүмкіндік жоқ. Кооператив негізінде алғашқы технологияны пайдалану өздерінің қызмет көрсету орталығын құру үшін күш-жігерді біріктіру қажеттілігін негіздейді.

Құрылтайшылары Алматы облысының Қаратал ауданындағы 32 шаруа қожалығы болып табылатын «КормСнабТастөбе» АШӨК іс жүзіндегі ауыл шаруашылығы кооперативінің мысалында қызмет көрсету орталығын құру ұсынылады. Ұсынылатын кооперативтік қызмет көрсету орталығының ұйымдық құрылымы 14-ші суретте көрсетілген [139], оның негізгі функциялары 15-ші суретте, басқару моделі 16-ші суретте көрсетілген.

«КормСнабТастөбе» АШӨК-нің негізгі мамандандыруы - мал азығы дақылдарын өсіру, 32 шаруа қожалықтарының жалпы жер көлемі шамамен 1000 га егістік алқапты құрайды, оның 800 га суармалы. Бұл жерлерде жемшөп дақылдары ауылшаруашылық дақылдарын ауыспалы егіске сәйкес өсіру технологиясымен өсіріледі: астық үшін жүгері - 300 га, сүрлем үшін жүгері - 300 га, жоңышқа - 200 га.

Алайда, ауыл шаруашылығы кооперативінің тиімді жұмыс істеуі үшін өзінің жеке ауылшаруашылық техникасы қажет, өйткені кооператив болмаған кезде агротехнологиялық жұмыстарды ұсыну үшін делдалдық ұйымдардың қызметтеріне қомақты шығындар түседі, бұл өз кооперативтеріне қызмет көрсету орталығын құру қажеттілігін негіздейді.

Сонымен, 2024 жылы мал азығы дақылдарын өсіруге тікелей өндірістік шығындар дәнді дақылдар мен жүгері үшін 346,1 мың т / га, жоңышқа үшін 353,2 мың т / га құрады, ал астыққа жүгерінің құны 4072 болды тг / ц, сүрлемге жүгері 865 тг / ц, жоңышқа - 2023 тг / ц. (36 кесте 41) [139].

36 кесте - «КормСнабТастөбе» АШӨК-де мал азығы дақылдарын өсірудің технологиялық картасы

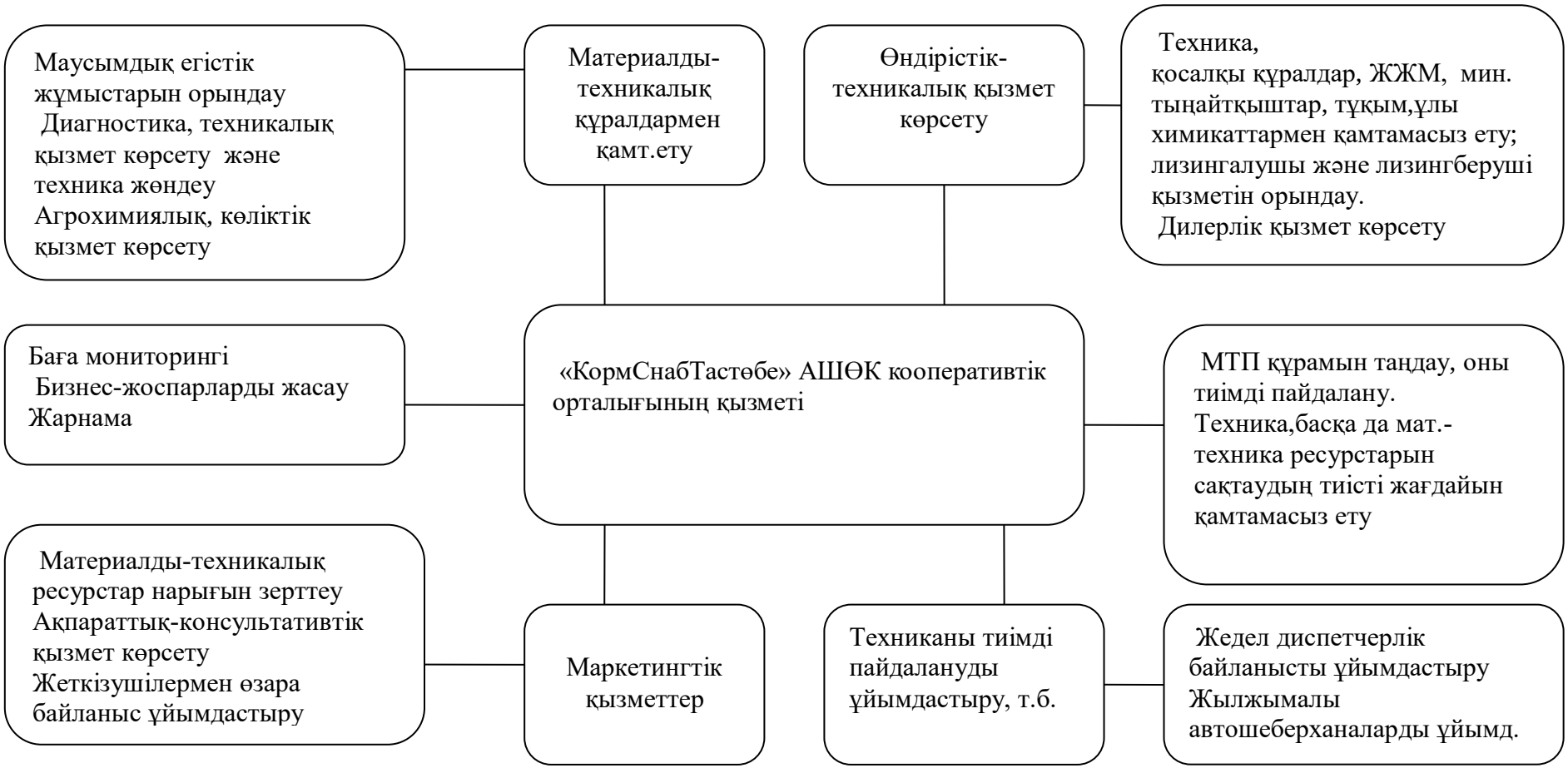
Агротехникалық шаралар	Өлшем бірлігі	Астық үшін жүгері	Сүрлем үшін жүгері	Жоңышқа
Жер жырту	тг/га	37000	37000	37000
Дискілеу	тг/га	7500	7500	7500
Чизелдеу	тг/га	9600	9600	9600
Тырмалау	тг/га	7000	7000	7000
ЖЖМ	га/л	260	260	260
	л/тг	49500	49500	49500
Арықтарды қазу	тг/га	9000	9000	7000
Тұқым құны	кг/га	25	25	1500
	тг/га	20000	20000	37500
Егін егу	тг	12000	12000	12000
Қопсыту	саны	3-4 рет	3-4 рет	
	тг	28000	28000	
Минералды тыңайтқыштар	тг	41680	41680	13000

				36 кесте жалғасы
Нитро аммофос	кг/га	160	160	100
	тг	20800	20800	13000
Аммиак селитра	кг/га	290	290	
	тг	20880	20880	
Отау	тг/га	8000		
Суару саны	саны	2-3 рет	2-3 рет	3 рет
Суару нормасы	куб/га	3900	3900	5500
(мың. куб. 1200 тг)	тг	4680	4680	6600
Гербицид	л/га	Ураган-форте	Ураган-форте	
	тг	8250	8250	
Өнімді жинау	тг	32000	32000	48000
Тасымалдау	саны	3	3	15
	тг	10000	10000	75000
Күтпеген шығындар	тг	25000	25000	25000
Барлық шығындар	тг	346130	346130	353200
Өнімділік	ц/га	85	400	175
1ц өзіндік құны	тг	4072	865	2023
Өткізу бағасы	кг/тг	65	17	25
Түскен қаражат	тг	552500	680000	437500
Таза пайда	тг	206370	333870	84300
Ескертпе -[139] шаруашалық деректері негізінде автормен құрастырылған				

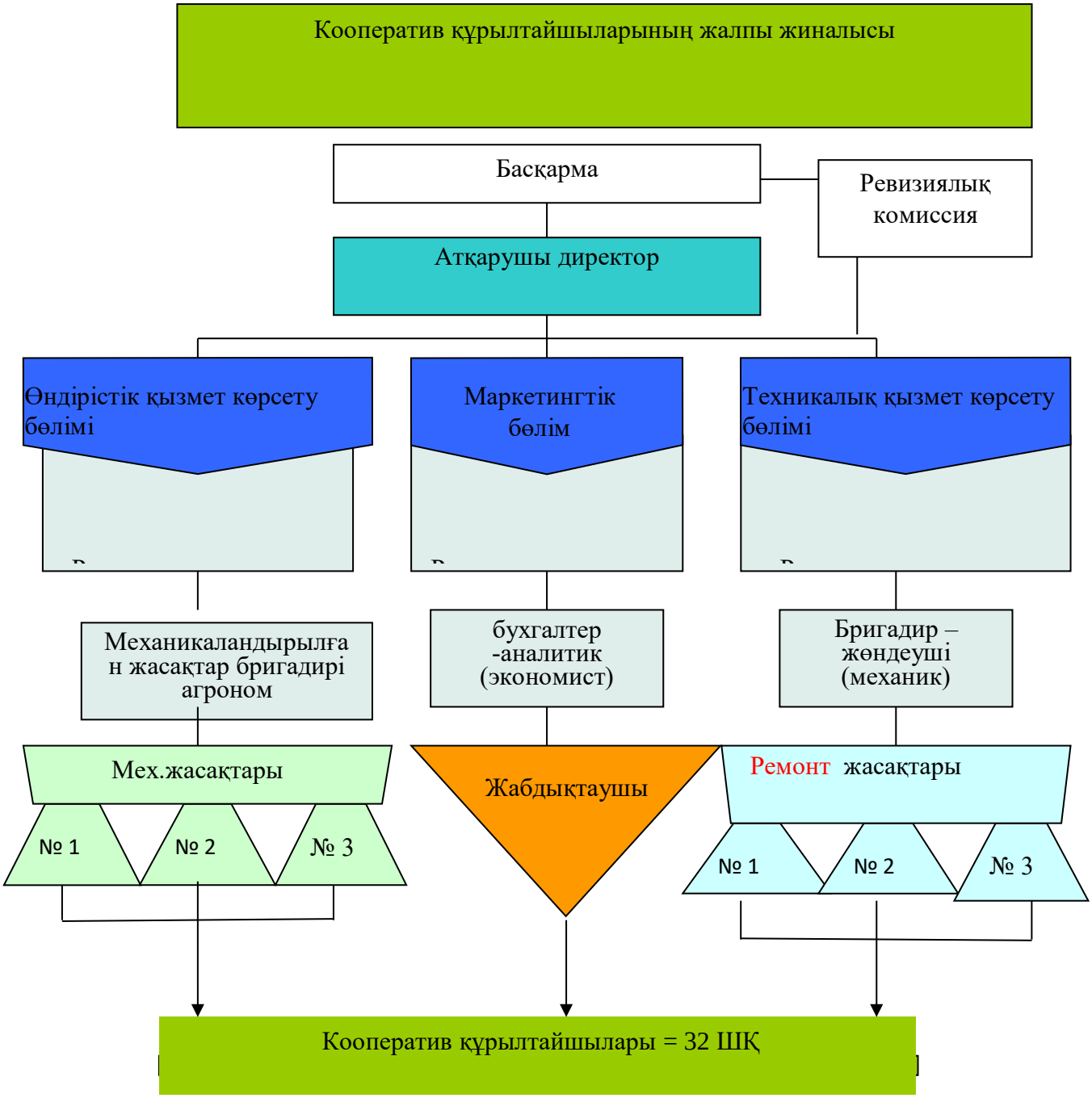
Ескертпе - [136] шаруашалық деректері негізінде автормен құрастырылған

14- сурет. Алматы облысы Қаратал ауданы «КормСнабТастөбе» АШӨК ұсынылған сервистік орталығының ұйымдастыру құрылымы

Ескетпе - [136] шаруашалық деректері негізінде автормен құрастырылған

15- сурет. «КормСнабТастөбе» АШӨК кооперативтік сервистік орталығының негізгі қызметі

Ескерту - зерттеу негізінде автормен құрастырылған

16 сурет. Кооперативті қызмет көрсету орталығының басқару моделі

Кооперативке қызмет көрсету орталығын ұйымдастыру өнімнің барлық түрлері бойынша технологиялық картаны жасаудан басталуы керек, бұл материалдық, техникалық, еңбек ресурстарына қажеттілікті және өсірілетін дақылдардың тиімділік дәрежесін анықтауға м үмкіндік береді.

Технологиялық карталар негізінде:

- барлық механикаландырылған жұмыстарғ а және кооператив үшін жабдықты пайдалануға кесте жасалады;

- кооперативке қызмет көрсету орталығын құру үшін ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге арналған жабдықты сатып алуға қаражат қажеттілігін есептейді;

- кооперативтегі өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру үшін айналым қаражаттарына несие қажеттілігін есептейді;

- өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіруге жұмсалатын шығындар құрылымы кооператив үшін ауыспалы егістің әр дақылының контексінде анықталады;

- кооперативте ауылшаруашылық дақылдарын өсірудің технологиялық тізбегі бойынша көрсетілетін қызметтердің барлық түрлері үшін стандартты бағалар белгіленеді.

Жоғарыда аталған шаралар кооператив мүшелерінің өзара тиімді өндірістік және экономикалық қатынастарына негізделген кооперативтерге қызмет көрсету орталығының тиімді жұмыс істеуі үшін негіз болып табылады.

Кооперативті қызмет көрсету орталығының жұмыс істеу тетіктерінің келесі кезеңі жабдықты сатып алуға қаражат қажеттілігін есептеу болып табылады. Автордың есептеулеріне сәйкес қызмет көрсету орталығын ұйымдастыруға қажетті барлық жабдықтардың құны 1,552 миллион теңгені құрайды, ал жабдықтар мен жабдықтарды жеткізу бағасы құрал-жабдықтың өзіндік құнына енгізілген (37-кесте).

37 кесте - Кооператив мүшелеріне сервистік қызмет көрсету орталығын ұйымдастыру үшін 2024 жылға ауылшаруашылық техникаларын сатып алуға қаражат қажеттілігін есептеу, мың теңге

Атауы	**Саны**	**Бағасы**	**Сомасы**
Техника			
Трактор навигация жүйесімен	4	50 007	200 027
соқа 5 К Multi Master	4	11 637	46 548
Carrier CR350 дискілі қопсытқыш	4	9 413	37 652
Vaderstad Tempo тұқым сепкіші - 6 қатарлы	3	20 904	62 711
John Deere тұқым сепкіш 750 6 м	3	52 754	158 263
John Deere 8100 жемшөп жинайтын комбайн + тергіш + жүгері ору	3	150 020	450 061
John Deere S770 астық жинайтын комбайн	3	104 539	313 617
Иілгіш орғыш 622F, 6,7м	4	20 688	82 752
MR700 жүгері орғыш - 6 қатарлы	4	16 706	66 822
Kuhn шөп орғыш- 4м	4	11 508	46 031
Пресс рулон F440E	4	8 327	33 308
Аспалы штангілі шашыратқыш - 24м	4	13 577	54 306
Барлығы			**1 552 098**
Ескерту - Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған			

Ауылшаруашылық жұмыстарын орындау және техниканы пайдалану кестесін құру ауылшаруашылық техникаларына ең жоғары жүктемені,

оның технологиялық талаптарға сәйкес әртүрлі кезеңдерге қажеттілігін (қандай құрамда және мөлшерде) анықтауға мүмкіндік береді. Осы техниканың нақты қол жетімділігін салыстыра отырып, қажетті жабдық мөлшерін анықтаймыз.

Зерттеу барысында пайдалану шығындарын, соның ішінде жанар-жағар май құнын есептеу жүргізілді. Есептеулерге сәйкес, 1 га үшін дизель отынын тұтыну мөлшеріне негізделген жанар-жағар май материалдарының құны 904680 теңгені құрайды (38-кесте).

38 кесте - «КормСнабТастөбе» АШӨК-де мал азығы дақылдарын өсіруде ауылшаруашылық техникасының 1бірлігіне шығатын ЖЖМ шығынының жылдық болжамды есебі

Көрсеткіш	Маңызы
Шығын нормасы ДТ, л/1 га.	18,0
Есеп айырысу нормасы, л/1 га	19,8
Май, л/100 км.	2,0
1 литр бағасы ДТ,тг	136
1 литр май бағасы, тг	500,0
Қызмет көрсетілген, барлығы, га	150 000
Бір жылға ЖЖМ шығыны, тыс.тг.	515 700
Авто саны	1
Бір айға ЖЖМ шығыны, тыс.тг.	515 700
Ескерпе- Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған	

«КормСнабТастөбе» АШӨК сервистік орталығының 2024-2030 жылдарға белгіленген әкімшілік шығындарының болжамы 39- кестеде келтірілген.

39 кесте - «КормСнабТастөбе» АШӨК-нің кооперативтерге қызмет көрсету орталығының 2024-2025 жылдарға белгіленген әкімшілік шығындарының болжамы

Шығындар	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
Еңбекақы қоры	5 628	5 628	5 628	5 628	5 628	5 628	5 628
Техника жөндеу	1 540	1 540	1 540	1 540	1 540	1 540	1 540
Тех.қызмет көрсету	880	880	880	880	880	880	880
Күтпеген шығындар	350	350	350	350	350	350	350
Барлығы	8 398	8 398	8 398	8 398	8 398	8 398	8 398
Ескерпе - Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған							

«КормСнабТастөбе» АШӨК сервистік қызмет көрсету орталығының жалпы құрамы - 60 адам, оның ішінде 7 әкімшілік және басқару персоналы, 17 өндірістік персонал, 18 қызметші және 18 көмекші персонал. Еңбек шығындарының сомасы айына 5 628 мың теңгені құрайды (40-кесте).

40 кесте - «КормСнабТастөбе» АШӨК қызмет көрсету орталығының штаттық кестесі және еңбекақы қоры шығындары

№	Лауазымы	Саны	Еңбекақы мөлшері	Жалақыға есептелген сома	Берілетіні	Еңбекақы қоры
	Әкімшілік-басқару персоналы					
1	Директор	1	250	250	205	264
2	Директордың орынбасары	2	180	360	294	379
3	Бас бухгалтер	1	130	130	108	137
4	Бухгалтер	2	110	220	180	232
5	Заңгер	1	120	120	99	126
	Барлығы	7	790	1 080	886	1 138
	Өндірістік персонал					
1	Механизатор	17	100	1 700	1 379	1 792
	Барлығы	17	100	1 700	1 379	1 792
	Қызмет көрсету персоналы					
1	Слесарь	6	80	480	391	506
2	Моторист	6	80	480	391	506
3	Кең ауқымды маман	6	80	480	391	506
	Барлығы	18	240	1 440	1 173	1 518
	Қосалқы персонал					
1	Әртүрлі жұмыстарды атқарушылар	10	60	600	488	632
2	Күзет	6	60	360	294	379
3	Қойма меңгерушісі	2	80	160	132	169
	Барлығы	18	200	1 120	916	1 180
	Персонал бойынша барлығы	60	1 330	5 340	4 355	5 628
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған						

«КормСнабТастөбе» АШӨК қызметінің ерекшелігін, атап айтқанда, мал азығы дақылдарын өсіруді ескере отырып, бүріккіш суару жүйесін пайдалану қажет. 1000 га алаңға қондырғылар мен материалдары бар бүріккіш суару жүйесін сатып алу құны 950 млн.теңгені құрады, оның 612,2 млн.теңгесі суару жүйесін жабдықтауға, материалдар –0,07 млн.теңге, құрылыс-монтаж жұмыстарына - 49,7 млн. теңге жұмсалды, сорғы станциясы 117,2 млн. теңге (41-кесте). Суару жүйесінің жабдықтары 20 бірліктен тұрады, әртүрлі радиустағы және әсерлі (42-кесте), 43-кестеде компонентті материалдардың және құрылыс-монтаж жұмыстарының құнын есептеу көрсетілген.

41 кесте - «КормСнабТастөбе» АШӨК-де жаңбырлатып суару жүйесінің инвестициялық шығындары, мың теңге

Шығындар баптары	Сомасы, мың теңге
Жаңбырлатып суару жүйесінің жабдығы	612 265
Материалдар	170 723
СМР	49 725
Сорғы станциясы	117 288
БАРЛЫҒЫ	950 000
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған	

42 кесте - "КормСнабТастөбе" АШӨК -де 1000 га жаңбырлатып суару жүйесінің саны мен құны

Шығындар атауы	Саны	Бірлік бағасы, евро	Сомасы, евро	Сомасы, мың теңге
Айналмалы бүріккіш суару жүйесі Bauer стационарлық 401 м	8	78 400	627 200	267 814
Айналмалы бүріккіш суару жүйесі Bauer стационарлық 365 м	1	67 165	67 165	28 679
Айналмалы бүріккіш суару жүйесі Bauer стационарлық 359 м	2	66 695	133 390	56 958
Айналмалы бүріккіш суару жүйесі Bauer стационарлық 348 м	1	65 755	65 755	28 077
Айналмалы бүріккіш суару жүйесі Bauer стационарлық 336 м	1	64 665	64 665	27 612
Айналмалы бүріккіш суару жүйесі Bauer стационарлық 330 м	2	64 410	128 820	55 006
Айналмалы бүріккіш суару Bauer стационарлық 317 м	2	59 245	118 490	50 595
Айналмалы бүріккіш суару Bauer стационарлық 317 м, секторлық	1	55 080	55 080	23 519
Айналмалы бүріккіш суару Bauer стационарлық 305 м	3	57 770	173 310	74 003
DAP Қазақстан бағасы:			1 433 875	612 265
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған				

43 кесте - «КормСнабТастөбе» АШӨК-дегі материалдар мен құрылыс-монтаж жұмыстарының шығындарын есептеу

№	ТРАССА	Ұзындығы мп	Бір мп бағасы, тг	Сомасы, тг
1	Магистраль - FP430 (01)	1300	17 000	22 100 000
2	Магистраль - FP430 (02)	1100	17 000	18 700 000
3	Магистраль - FP430 (03)	1100	17 000	18 700 000
4	Магистраль - FP430 (04)	1100	17 000	18 700 000
5	Магистраль - FP430 (05)	1100	17 000	18 700 000
6	Магистраль - FP430 (06)	1000	9 000	9 000 000
7	Магистраль - FP430 (12)	1000	9 000	9 000 000

				43 кесте жалғасы
8	Магистраль - FP430 (13)	1100	9 000	9 900 000
9	Магистраль - FP430 (14)	1100	9 000	9 900 000
10	Магистраль - FP430 (15)	1100	9 000	9 900 000
11	Магистраль - FP430 (16)	1100	9 000	9 900 000
12	Магистраль - FP430 (17)	1250	9 000	11 250 000
Барлығы:		12 660		165 750 000
	Қосалқы материалдар	3%		4 972 500
	Құрылыс-монтаж жұмыстары	30%		49 725 000
БАРЛЫҒЫ:				220 447 500
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған				

«КормСнабТастөбе» АШӨК сервистік орталығын құрудың келесі кезеңі әр дақыл үшін өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіруге жұмсалатын шығындар құрылымын анықтау болып табылады (44-кесте). Стандартты бағаларға сүйене отырып, кооператив мүшелеріне және жалпы сервистік орталыққа көрсетілетін қызметтер көлемін анықтадық, ал амортизациялық аударымдар негізінен несиелерді өтеуге арналған соманы құрайды. Әр қатысушының (құрылтайшының) несиені қайтарудағы үлесі және болашақта оның бүкіл сервис орталығының құнындағы үлесі де көрсетілетін қызметтер көлеміне байланысты болады.

44 кесте - «КормСнабТастөбе» АШӨК-де мал азығы дақылдарын өсірудің технологиялық картасының болжамы

Агротехникалық шаралар	Өлшем бірлігі	Астық үшін жүгері	Сүрлем үшін жүгері	Жоңышқа
Жер жырту	тг/га	25000	25000	25000
Дискілеу	тг/га	4500	4500	4500
Чизелдеу	тг/га	6000	6000	6000
Тырмалау	тг/га	3700	3700	3700
ЖЖМ	га/л	260	260	260
	л/тг	49500	49500	49500
Арықтарды қазу	тг/га	6000	6000	4500
Тұқым құны	кг/га	25	25	1500
	тг/га	20000	20000	37500
Егін егу	тг	7000	7000	7000
Қопсыту	дана	3-4 рет	3-4 рет	
	тг	15000	15000	
Минералды тыңайтқыштар	тг	41680	41680	13000
Нитро аммофос	кг/га	160	160	100
	тг	20800	20800	13000
Аммиак селитра	кг/га	290	290	
	тг	20880	20880	
Отау	тг/га	5000	5000	
Суару саны	саны	2-3 рет	2-3 рет	3 рет
Суару нормасы (мың куб. 1200 тг)	куб/га	3900	3900	5500
	тг	4680	4680	6600

44 кесте жалғасы

Гербицид	л/га	Ураган-форте	Ураган-форте	
	тг	8250	8250	
Өнімді жинау	тг	20000	20000	30000
Тасымалдау	саны	3	3	15
	тг	10000	10000	75000
Күтпеген шығындар	тг	25000	25000	25000
Барлық шығындар	тг	251310	251310	287300
Өнімділік	ц/га	85	400	175
1 ц өзіндік құны	тг	2957	628	1642
Өткізу бағасы	кг/тг	65	17	25
Түскен қаражат	тг	552500	680000	437500
Таза пайда	тг	301190	428690	150200
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған				

Зерттеу барысында «КормСнабТастөбе» АШӨК қызмет көрсету орталығын құру және жұмыс істеу механизмі жасалды. Оның негізгі элементтерінің бірі болып кооператив мүшелері арасындағы өзара есеп айырысу механизмі табылады. Сонымен, өсімдік өнімдерін өндіруде дақылдар бойынша қызмет көрсету орталығынан жеке карточкалар бойынша алынған қызметтердің барлық түрлері жеке белгіленеді, мұнда жалақы мен ЖЖМ шығындары төленетін сомаға қосылған, ал қалған шығындар бөлек көрсетілген. Қызметтерді көрсеткені үшін төленген жалпы сома (жылдар және дақылдар бойынша) кооперативтің әрбір мүшесіне жинақ карточкасында бөлек жазылады, бұл әр жылға статьялар (амортизация, жөндеу және техникалық қызмет көрсету, жалпы өндірістік шығындар, салықтар) бойынша қанша сома жинақталғанын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл сома жабдық сатып алуға алынған несиені жабады. Ауылшаруашылық машиналарын, тракторларды сатып алу бойынша қарызды толық өтегеннен кейін, әр дақыл бойынша технологиялық өндіріс процестерін төмендетуге қарай нормативті бағаны түзетуге болады, содан кейін бүкіл шаруа қожалығы бойынша жиынтық жасалады.

Кооператив мүшелері мен сервистік орталық арасындағы экономикалық қатынастар механизмінің негізгі элементі ауылшаруашылық дақылдарын өсіру үшін көрсетілетін қызметтердің құны болып табылады. «Өзіндік құн бойынша қызмет көрсету» кооперативті қағидатын ескере отырып, өзара есеп айырысуларда технологиялық тізбектегі көрсетілетін қызметтердің барлық түрлеріне еңбек шығындарының, материалдық және басқа да құралдардың нормалары негізінде белгіленген бағаларды енгізуге болады.

Кооперативтік қызмет көрсету орталығы қызметтерінің нормативті бағаларын анықтау кезінде шығындардың барлық түрлері 6 негізгі түрге топтастырылады:

- есептелетін жалақы қоры;

- жанар-жағармай материалдарын тұтыну (дизель отыны, бензин, жағармай материалдары (май, қозғалтқыш майы, т.б.);

- жабдықтардың тозуы, соның ішінде тракторлардың, комбайндардың, автомобильдер мен ауылшаруашылық машиналардың тозуы, қызмет ету мерзімі мен тозу нормасы негізінде;

- жалдау құнын, қосалқы бөлшектердің құны мен күрделі және ағымдағы жөндеу жұмыстарына арналған басқа да материалдық шығындарды қосқандағы жөндеу-техникалық қызмет көрсету;

- салықтар мен төлемдер (жер салығы және басқа төлемдер), егіс алқаптарын сақтандыру, орындалған жұмыс бірлігінің жабдықтары;

- кооперативке қызмет көрсететін кәсіпорын әкімшілігін ұстауға, қойма ғимараттарын жалға алуға және өнімді сатуға, т.б. шығындар.

45-кестеде «КормСнабТастөбе» АШӨК-нің жоспарланған өндірістік бағдарламасы көрсетілген.

45 кесте - «КормСнабТастөбе» АШӨК-ң жұмыс түрлері және қызмет көрсетілетін аумақ саны

Жұмыс түрлері	Қызмет көрсететін аумақ саны, га.
Жер жырту	10 000
Жоспарлау	10 000
Кесу	10 000
Тарма	10 000
Егін егу алдынағы өңдеу	10 000
Тегістеу	10 000
Егін егу	10 000
Қопсыту	10 000
Тыңайтқыштар мен тұқымдарды жеткізу	10 000
Бүрку	10 000
Окошка	10 000
Канал қазу	10 000
Тасымалдау	10 000
Күздік жер жырту	10 000
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған	

Төмендегі 46-кестеде мал азығы дақылдарын (астық үшін жүгері, сүрлем мен жоңышқа) өсірудегі «КормСнабТастөбе» АШӨК-ң негізгі өндірістік көрсеткіштері берілген.

46 кесте - «КормСнабтастөбе» АШӨК-ң негізгі өндірістік көрсеткіштері

Көрсеткіштер	**Мәні**
Жалпы ауқымы	1 000
Ауқымдар (жинау), га	
Астық үшін жүгері	300
Сүрлем үшін жүгері	300
Жоңышқа	200

	46 кесте жалғасы
Өнімділік, ц/га	
Астық үшін жүгері	85,0
Сүрлем үшін жүгері	400
Жоңышқа	175
Жалпы түсім, тн	
Астық үшін жүгері	2 550
Сүрлем үшін жүгері	12 000
Жоңышқа	3 500
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған	

Сонымен қатар, "КормСнабТастөбе" АШӨК-і ауылшаруашылық тауарларын өндірушілерге агротехникалық қызметтер көрсетеді, бағаларды қалыптастыруда, сәйкесінше, орта нарықтық бағамен анықталатын Алматы облысы тұтынушыларының сатып алу қабілеттілігі ескерілген (47- кесте).

47 кесте - "КормСнабТастөбе" АШӨК-ің агротехникалық қызметтерінің бағалары, га/теңге

Жұмыс түрлері	**Техника қызметтерінің құны, теңге**
Жер жырту	25 000
Жоспарлау	12 000
Кесу	3 000
Тарма	3 000
Егін егу алдындағы өңдеу	7 000
Тегістеу	8 000
Егін егу	6 000
Қопсыту	7 000
Бүрку	5 000
Түптеу	6 000
Канал қазу	4 000
Тасымалдау	3 000
Күздік жер жырту	12 000
Егін жинау	20 000
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған	

Сонымен, «КормСнабтастөбе» АШӨК-нің экономикалық жағдайын талдау кооператив мүшелерін ауылшаруашылық техникаларымен қамтамасыз ету және олардың агротехникалық қызметтерге шығындарын оңтайландыру мақсатында кооперативтерге қызмет көрсету орталығын құру механизмін негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу процесінде оның қалыптасу кезеңдері жасалды, ауылшаруашылық техникаларына қажеттіліктің есептеулері, өндірілетін өнімнің экономикалық тиімділігі, шығындар құнының өзгеруіне және өндіріс құралдарына (отын, тұқым, тыңайтқыштар) оңтайландыруға әсер

ететін жаңа технологиялар мен жабдықтардың енгізілуіне байланысты қызмет көрсету орталығы ұйымдастырылды. Жаңа технологиялар мен жабдықтарды енгізу өндіріс көлемін ұлғайту арқылы өндірістік шығындарды оңтайландыруға және өнім бірлігіне шығындарды азайтуға, пайда мен өндіріс рентабелділігін арттыруға мүмкіндік берді.

48-кестеде «КормСнабТастөбе» АШӨК-і кооперативті қызмет көрсету орталығын ұйымдастырғанға дейін және одан кейінгі мал азығы дақылдарының өсуінің салыстырмалы экономикалық тиімділігі көрсетілген. Сервистік орталықты құрғанға дейін АШӨК жалға алынған ауылшаруашылық техникаларын өзінің жеке қондырғыларының болмауына байланысты пайдаланған, тиісінше, дақылдарды өсіру технологиясын жүргізуге өндірістік шығындар өзінің кооперативтік сервистік орталығын құруға қарағанда жоғары болғанын кестеден көруге болады.

Сөйтіп, жеке кооперативтік қызмет көрсету орталығын құру жағдайында жүгері мен сүрлемге жүгері өсіру кезінде (1 га) шығындар 343,1-ден 251,3 мың теңгеге, жоңышқа, сәйкесінше, 353,2-ден 287,3 мың теңгеге дейін төмендеді. Бұл сонымен бірге өндірістің басқа экономикалық көрсеткіштеріне әсер етті: мал азығы дақылдарының 1 ц өнімінің өзіндік құны, атап айтқанда, дәнді жүгері - 27,4%, сүрлем үшін жүгері - 23,8%, жоңышқа - 18,6% төмендеді және өсті. 1 га таза пайда: дәнді жүгері - 45,9%, сүрлем үшін жүгері - 28,4%, жоңышқа - 78,2% (48-кесте).

48 кесте - «КормСнабТастобе» АШӨК кооперативтік орталығы құрылғанға дейін және одан кейінгі мал азығы дақылдарының өсуінің салыстырмалы экономикалық тиімділігі (1 га)

Көрсеткіш	Мал азығы дақылдарын өсірудің экономикалық тиімділігі					
	сервистік орталықты құруға дейін			сервистік орталықты құрғаннан кейін		
	Астық үшін жүгері	Сүрлем үшін жүгері	Жоңышқа	Астық үшін жүгері	Сүрлем үшін жүгері	Жоңышқа
Барлық шығындар	346130	346130	353200	251310	251310	287300
1 ц/тг өзіндік құны	4072	865	2023	2957	628	1642
Өткізу бағасы кг/тг	65	17	25	65	17	25
Түскен қаражат, теңге	552500	680000	437500	552500	680000	437500
Таза пайда, теңге	206370	333870	84300	301190	428690	150200
Ескерту - [139] деректер негізінде автормен құрастырылған						

Әзірленген моделдің артықшылығы - Алматы облысының Қаратал ауданындағы «КормСнабТастөбе» АШӨК мысалында кооперативті қызмет көрсету орталығын құру және оның жұмыс істеуінің ұсынылған тетігі және шаруашылық ішіндегі қатынастар механизмі кез-келген басқа ауданда немесе аймақта, сондай-ақ әртүрлі салаларда кооперативтерге қызмет

көрсету орталығының моделін құруда пайдаланылуы мүмкін, егіншілік, мал шаруашылығы сияқты салаларда.

«Қаратал-шекер» АШӨК негізінде қызылшаның жетіалқапты ауыспалы егіс жүйесін енгізу арқылы ауыл шаруашылығы кооперативінің өндірістік шығындарын оңтайландыру моделі.

Алматы облысының агроөнеркәсіптік кешенінің басым міндеттерінің бірі - қант қызылшасы өндірісін жандандыру және одан әрі дамыту. Қант қызылшасын өндірудің қолданыстағы мәселелерін шешу үшін (жоғары сапалы отырғызылатын материалдың болмауы, тұқым сапасының төмендігі, қант зауыты мен қызылша өсіретін шаруашылықтар арасындағы қарым-қатынастың жетілмегендігі, шикі қамыстан қант өндірудің жоғары үлесі, өңдеу кәсіпорындарының технологиялық жабдықтарының тозуы, т.б.), сондай-ақ азық-түлікпен қамтамасыз ету мақсатында республиканың қауіпсіздігі Алматы облысының табиғи және ресурстық әлеуетін пайдалану арқылы республикада отандық қант қызылшасы өндірісін жандандыру және одан әрі дамыту қажеттілігін негіздейді.

Аймақтағы қант қызылшасы өндірісінің жануы мен одан әрі дамуына кедергі келтіретін жоғарыда аталған проблемаларды қызылша өсіретін шағын шаруашылықтарды ауыл шаруашылығы кооперативіне біріктіру арқылы шешуге болады, бұл бірлескен агротехникалық жұмыстарды жүргізуге, ауылшаруашылық техникаларын, жаңа прогрессивті технологияларды қолдануға мүмкіндік береді және бірікпеген шаруашылықтар мен жер тапшылығы жағдайында мүмкін болмайтын ауыспалы егістің бірыңғай жүйесін сақтау өте маңызды.

Қазіргі уақытта Алматы облысында қызылша қанты өндірісін жандандыру үшін ауыспалы егістің бірыңғай жүйесін және ауылшаруашылық техникаларын бірлесіп пайдалану мақсатында ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру үрдісі байқалады. Алайда, бұл процесс тек бастапқы сатысында және экономикалық тиімділік нәтижелері әлі байқалмады.

Осыған байланысты Алматы облысы Қаратал ауданының жұмыс істеп тұрған «Қаратал-шекер» АШӨК мысалында, қант қызылшасын өсірудің жаңа технологиясын қолдана отырып, ауыл шаруашылығы кооперативінің тиімді жұмыс істеу механизмін ұсындық [140]. Қызылша дақылдарының жетіалқапты ауыспалы егіс жүйесін пайдалану қант зауыттарының өндірістік қуатын жергілікті шикізатпен пайдалануды арттыруға, қант қызылшасының жалпы өнімі мен оның шығымдылығын арттыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар кооперативтің өндірістік шығындарын азайтуға және оңтайландыруға көмектеседі.

Ең аз жұмыс қолымен жұмыс жасайтын қант қызылшасын өндірудің жаңа технологиясының моделі шаруашылық жүргізуші субъектілеріне және шағын шаруа қожалықтарының кооперативтеріне қант қызылшасы дақылдарын өсіру үшін материалдық-техникалық ресурстардың барлық кешенін алуға көмек көрсетуді қарастырады.

Қант қызылшасы дақылдарын өсіруге арналған материалдық-техникалық ресурстар кешеніне мыналар кіреді:

- төзімді сорттардың түйіршіктелген, қапталған тұқымдары және будандар (гибридтер) - 9,49 млн.теңге сомасына 435 егу бірлігі;

- гербицидтер (Dual-Gold 600 л жүйелі әрекет ету гербицидтері, құны 4,3 млн. т., өңдеу алаңы 300 га * 2,0 л = 600 л; астық дақылдарына қарсы Zellek гербицидтері - 2,2 млн.теңгеге 300 л. , өңдеу аймағы 300 га * 1,0 л = 300 л., 2400л екі жақты лонтрелге қарсы гербицид, құны 2,4 млн.теңге, өңдеу аумағы 300 га * 0,8л = 240 л.);

- интранттар (карате және BI-58 инсектицидтері, сомасы 36,0 млн. теңге, өңдеу аумағы 300 га * 9000 теңге = 2,7 млн. теңге), гербицидтер мен интранттарды сатып алуға барлығы 11,6 млн. теңге қажет;

- минералды тыңайтқыштар (нитроаммофос - (азот-фосфор), барлық егіс алқабы үшін 1 га үшін 150 кг, 50 тоннаға / теңге бағасына 2,250 млн.теңге 45 тонна қажет); аммоний нитраты (азот) 300 га бордақылау алаңына, қолдану гектарына 250 кг, қажеттілігі 75 т. 45,0 мың теңге бағамен 3,375 миллион теңге қажет болады; калий тұзы (калий) - 300 га өңдеу алаңына 1 га 200 кг қолданыстағы өңдеу алаңы үшін, 2,0 млн.теңге сомасына 60 тонна қажет, барлығы пестицидтер мен минералды тыңайтқыштарды сатып алуға, қаржылық ресурстарға қажеттілік 7,625 млн. теңгені құрайды;

- мамандандырылған ауылшаруашылық техникалары (пневматикалық дәл себу тұқымсепкіштері (Multicorn, Akkord, Optima, Todak маркалы) - он екі және сегіз қатарлы болады, олар 20 күнде 300 гектарды себуге қабілетті; 300 гектар алқапқа 1 тұқымсепкіш қажет, жақсартылған агрофон негізінде бұл тұқымсепкіштер қазусыз егу тығыздығын алуға мүмкіндік береді. 1 данасының бағасы 13,0 млн.теңге, сатып алуға 13,0 млн.теңге қаржы ресурстарын қажет етеді; пестицидтерді қолдануға арналған тіркемелі, кең алымды шашыратқыштар, бұлардың өнімділігі күніне 30 га, жобаға қажеттілік - 1 машина, бірлігі үшін бағасы- 5,0 млн., сатып алуға қажетті қаржы қаражаты- 5,0 млн.тг.; топырақты егіс алдында өңдеуге арналған компактор- комбайндар бір жүргенде қопсыту, кесек топырақты ұсақтау, тегістеу жұмыстарын жүргізеді, бұл механизмдер егін алқабы бойынша техниканың өту санын азайтуға ықпал етіп, топырақтың артық тығыздалуына әкелмейді, өңделетін 300 га жерге, 1 бірлік техника қажет, жалпы сомасы 9,0 млн. теңге; Франс Клейн қызылша жинайтын комбайндар - 300 га механикаландырылған жинау алаңына, бір маусымдағы өндіру- 300га, 26,0 млн.теңге сомасына 1 бірлік қажет; РЛ 200 қызылша тиеушілері - 1машина қажет, қаржы ресурстары 35,0 млн.теңге. Тракторлар мен ауылшаруашылық техникаларын сатып алуға жалпы 88,0 млн.теңге қаржы ресурстары қажет болады;

- жанар-жағармай материалдарын сатып алу, бүкіл технология бойынша тұтыну нормасы 250 л/га, дизель отынына қажеттілік 75 тонна, агроөнеркәсіптік кешеннің бағасы 1 литр үшін 190 теңге, қажетті қаражат мөлшері - 14,25 миллион теңге. 300 гектар алқабында қант қызылшасын

өсіруді қаржыландыруға жалпы қажеттілік -130,9 млн.теңге, оның ішінде негізгі құралдарды сатып алуға (мамандандырылған жабдық) - 88,0 млн.теңге қажет.

Осы моделді іске асыру үшін жоғарыда аталған қант қызылшасын өсіруге арналған материалдық-техникалық ресурстармен қамтамасыз ету үшін жалпы алаңы 300 га болатын сервисті-дайындама орталығын(СДО) құру ұсынылады. СДО қызметі Алматы облысы Қаратал ауданының «Қаратал-шекер» АШӨК-не агротехникалық қызмет көрсету және жарғылық капиталын толықтыру, қайтару арқылы аталған орталықты қаржыландырып және орталыққа инвестицияланған жобалаларын іске асыруға бөлінген қаржыға бақылау жүргізіп отыратын «Жетісу» ӘКК» АҚ арқылы материалдық-техникалық ресурстардың барлық кешенін сатып алуға жәрдемдесуде.

Сервисті-дайындама орталығы мен «Жетісу» ӘКК» АҚ-мен өзара байланысы СДО-ның жарғылық капиталын толықтыру, қайтару арқылы орталықты қаржыландыруда, сондай-ақ СДО инвестициялық жобаларын іске асыруға бөлінген қаражаттың мақсатты пайдаланылуын бақылауда. Кейін СДО сатып алу құқығымен жеке секторға өтеді.

Құрылған СДО-ның қызметі оны қайтарылатын қаржыландыру негізінде МТС ұйымдастыру арқылы ауылшаруашылық құрылымдарының тиімді жұмыс істеуіне жағдай жасау болып табылады. Мемлекеттік қолдаудың бұл шарасы ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне кейіннен қант зауытына жеткізу және өнімді сатудан кіріс алу мақсатында қант қызылшасын өсіруге ынталандыруды арттыруға көмектеседі. Нәтижесінде «Жетісу» ӘКК» АҚ, құрылған сервисті-дайындама орталықтары, қызылша өсіретін шаруашылықтар мен қант зауыты арасындағы өзара әрекеттесудің тиімді механизмі болуы керек.

Қант қызылшасы өсетін аймақтарда жетіалқапты ауыспалы егіс жүйесін «Қаратал-шекер» АШӨК-мен қолдану ең тиімді және рационалды болып табылады, онда 2 егіс алқабы + масақты егіс жамылғысынан шыққан үстеп егілген жоңышқа алқабы, отамалы - 1 алқап (жүгері, соя, картоп), дәнді - 2 алқап, қант қызылшасы - 2 алқап (49-кесте).

Мұнда қант қызылшасының бірінші алқабы дәнді масақты(күздік немесе жаздық арпа) егістен кейін топырақ қабаты айналымы бойынша жүреді, кейін егістің айналымы бойымен жүреді, бұл түйіршікті, майда кесектелген топырақ құрылымын және арамшөптердің тұқыммен әлсіз жұқтырылуын қамтамасыз етеді. Қызылшадан күтілетін өнімділік - әр гектардан 600-700 центнер. Бірінші жылғы қызылшадан кейін орналастырылған қызылшаның екінші алқабында әр гектардан 500 - 600 центнерден өнім алуға болады.

49 кесте - «Қаратал-шекер» ауылшаруашылық кәсіпорнында қызылшаның жетіалқапты ауыспалы егісінің схемасы

№	Ауылшарушылық дәнді дақылдары (уақыт бойынша дақылдарды ауыстырып тұру)	Аумақ, га
1	Күздік дақылдар + көпжылдық шөптер (жоңышқа)	43
2	Көпжылдық шөптер (жоңышқа) I жылғы пйдалану	43
3	Көпжылдық шөптер (жоңышқа) II жылғы пайдалану	43
4	Жүгері, картоп, соя (қоспасыз гербицидтер)	43
5	Дәнділер (күздік, арпа, көпқатарлы)	43
6	Қант қызылшасы	43
7	Қант қызылшасы	43
Ауыспалы егіс		300
Ескерту - зерттеулер негізінде автормен құрастырылған		

Ғылыми негізделген қызылщаның жетіалқапты ауыспалы егісінің оңтайлы ауданы 300 га құрайды, яғни әр егістіктің орташа ауданы 43 га құрайды, бұл жеткілікті құрал-жабдықтармен және еңбек ресурстарымен қызылшаны және ауыспалы егістің басқа дақылдарын өсіру және жинау бойынша барлық технологиялық операцияларды уақытылы жүргізуге мүмкіндік береді. Қант қызылшасының ауыспалы егісін енгізу шаруашылық қожалықтарын біріктіру және осы кооперативтерге қажетті техника, тұқымдар, жанар-жағармай материалдарын, пестицидтер алуға көмектесу арқылы мүмкін болады.

Егіс алқабының орташа ауданы 43 га, бұл еңбек ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен, суару жылдамдығы 60 л/сек. 1 суарғыш үшін жүктеме 25 га құрайды. Мұндай суды тұтынған кезде топырақ шайылмайды және суды ағызу үшін аз су жұмсалады, суару нормасына сәйкес қант қызылшасын кемінде 6 вегетациялық суаруға мүмкін болады.

Қызылша өсірушілердің звеноларын толымдау кезінде маусымдық жүктемені ескере, 1 жұмысшыға 2-3 га жүктеледі, өйткені дәнді дәл сепкіштер мен гербицидтерді қолдану отау жұмыстарын айтарлықтай жеңілдетеді.

«Қаратал-шекер» ауыл шаруашылығы кооперативінің қант қызылшасын өсіруде қызылшаның ауыспалы егісінің тауарлық өнімінің 2024 жылға жалпы кірісі 55 кестеде келтірілген.

Өнімділіктің жоспарланған деңгейіне қол жеткізіп өнімді сатқандағы қаражат түсімі 87,8 млн.теңгені құрауы мүмкін, өндіріс шығындары 50,3 млн. тңг. Ауыспалы егіс ауданының пайдасы 37,5 млн. теңгеге жетуі мүмкін, өндірістің жалпы пайдалылығы 74,5% құрайды.

Кооператив құрылтайшыларына пайданы 1 га есебінен бөлгенде 125,0 мың теңгені, ал дивидендтер 90,0 мың теңгені құрайды (аяқталмаған өндірістің айналым құралдарының резервтерін шегергенде). Бір ауыспалы егіс алқабының ауданы 43 га үшін дивидендтің мөлшері 3,9 млн теңгені құрайды (50-кесте).

50 кесте - 2024 жылға қант қызылшасын өсіру кезіндегі «Қаратал-шекер» ауыл шаруашылығы кооперативінің қызылшаның ауыспалы егісіндегі тауарлы өнімінің жалпы табысы

	А/ш дақылдарын уақыт бойынша ауыстыру	Аумақ, га	Өнімділігі, ц/га	Жалпы түсімдер, тонна	Тауарлы өнім, тонна	Нарықта өткізу бағасы (1 тонна тыс. тенге)	Сатудан түскен ақша млн. тенге
1	Дәнділер(бидай, арпа) көпжылдық жоңышқа	43	35	150	110	40	4.4
2	1жылғы жоңышқа	43	70	300	300	15.0	4.5
3	2 жылғы жоңышқа	43	70	300	300	15.0	4.5
4	Жүгері,картоп, соя	43	50	210	200	45.0	9.0
5	Арпа,көпқатарлы (фитосанитарлық алқап)	43	40	170	120	35.0	4.2
6	Қант қызылшасы	43	500	2150	1800	1 7.0	30.6
7	Қант қызылшасы	43	500	2150	1800	17.0	30.6
	Ауыспалы егіс	300	X	X	X	X	87,8
	Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған						

51 кесте - Қызылшаның ауыспалы егісінің экономикалық тиімділігі және «Қаратал-шекер» ауыл шаруашылығы кооперативіндегі 2024 жылға кірісті бөлу

п/п	А/ш дақылдарын уақыт бойынша ауыстыру	Өндіріс шығындары		Пайда, ауыспалы егіс, аумақ, млн. теңге	Рента-белдігі, %	Кооператив құрылтайшыларына бөлу, 1 га есептегенде,тыс. теңге	
		мың тг	ауыспалы егіс ауданына млн. тг			пайда	дивидентер (ауыспалы құралдар резервтерін есепке алмағанда)
1	Дәнділер (бидай,арпа) көпжылдық жоңышқа	60,0	2,6	1,8	69,0	41,8	
2	1жылғы жоңышқа	65,0	2,8	1,7	63,0	39,5	28,2
3	2жылғы жоңышқа	65,0	2,8	1,7	63,0	39,5	28,3
4	Жүгері, картоп, соя	120,0	5,1	3,9	76,6	90,6	65,0

51 кесте жалғасы

5	Арпа, көпқатарлы (фитосанитарлық алқап)	60,0	2,6	16	62,0	37,2	26,7
6	Қант қызылшасы	400,0	17,2	13,4	78,0	311,6	225,0
7	Қант қызылшасы	400,0	17,2	13,4	78,0	311,6	225,0
	Ауспалы егіс бойынша	167,7	50,3	37,5	74,5	125,2	90,0
Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған							

Сонымен, «Қаратал-шекер» АШӨК-нің қант қызылшасын өсіруге арналған өндірістік шығындарының талдауы көрсеткендей, ауылшаруашылық дақылдары өнімділігінің өсуіне байланысты өнім бірлігінің өзіндік құны төмендеп, ал ауылшаруашылық дақылдарының пайдасы мен рентабелділігі, сәйкесінше - 62% және одан да жоғары, қант қызылшасының - 78% артты. Жаңа ауылшаруашылық технологияларын енгізу негізгі құралдарды (тұқым, тыңайтқыштар, жанар-жағармай материалдары және т.б.) сатып алуға өндірістік шығындарды оңтайландыруға, негізгі құралдарды сатып алудың өсуімен бағаны өзгертуге, сондай-ақ қызылша жинау пунктіне және қант зауытына жеткізгенде шикізат шығынын азайтуға мүмкіндік берді.

Ауыл шаруашылығы кооперативін ұйымдастырудың артықшылықтарының бірі - кооператив мүшелері (қызылша өсіретін шаруашылықтар) мен қант өңдеу зауыты арасындағы келісімшарт негізіндегі экономикалық қатынастардың механизмі болып табылады. Қант зауыты қызылшаның өткізу көлемін үлкейту, көлік, шикізат пен өнім шығындарын қысқарту арқылы өндірістік қуаттарды барынша пайдалануға мүдделі.

Жоғарыда көрсетілген ұсыныстар қызылша өсіретін шаруашылықтарға және қант қызылшасы өндірісінің басқа қатысушыларына мемлекеттік қолдау шаралары - субсидиялар, инвестициялық субсидиялар, ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау және жеңілдікті салық салу Қоры арқылы жеңілдетілген несиелеу түрінде ұсыну, сондай-ақ келісім бойынша ауылшаруашылық техникаларын сатып алуға мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну жағдайында жеделдетіліп, іске асыруға ықпал етеді. Алматы облысында қант қызылшасы өндірісін жандандыру Бағдарламасын және Қазақстан Республикасында қант өндірісін дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған салалық Тұжырымдамасын іске асыру мақсатында «Жетісу» ӘКК» АҚ және құрылған СДО-ң келісімі шеңберінде ауылшаруашылық техникасын алуға мемлекеттік қолдау көрсету [141, 142].

«Нарынқол ет өнімдері» АШӨК бордақылау алаңында бордақылау цехын ұйымдастыру арқылы ауы лшаруашылығы кооперативінің өндірістік шығындарын оңтайландыру моделі.

Алматы облысының агроөнеркәсіптік кешенінің басым бағыттарының бірі - фермерлік шаруашылықтың шағын нысандарын біріктіру және ірі қара жас малын бордақылауды ұйымдастыру. Соңғы жылдары облыста жеке қосалқы шаруашылықтарын кооперативке біріктіру негізінде құрылған бордақылау алаңдарының көбею үрдісі байқалады. «Нарынқол ет өнімдері» ауыл шаруашылығы кооперативінің мал бордақылау бойынша зерттеу жүргізу кезінде шығындардың едәуір бөлігі жем сатып алуға кететіні анықталды.

Осыған байланысты бордақылау алаңын өз мал азығымен қамтамасыз ету және сол арқылы кооперативтің өндірістік шығындарын азайту үшін «Нарынқол ет өнімдері» зауытының базасында кооперативті мал азығы цехын құру қажеттілігі негізделеді. Ол үшін 800 бас сиырға арналған азық қажеттілігін есептедік, осы рационда сойғанға дейінгі 530 кг салмаққа жету үшін бордақылау кезеңі орташа тәуліктік салмағы 1,11 кг болатын 180 күнді құрайды (57-кесте). Сондай-ақ, өгізшелерді бордақылаудың өзіндік құнына салыстырмалы талдау жүргізілді, бұл барлық азық түрлерін нарықта сатып алынған кезде және 58,59-шы кестелерде келтірілген «Нарынқол ет өнімдері» АШӨК-де меншікті азық базасын пайдалану кезінде [143] .

52 кесте - «Нарынқол ет өнімдері» шаруа қожалығында 1 және 800 бас ірі қара малды бордақылауға арналған азықтың оңтайлы қажеттілігінің есебі

Азық түрлері	Бір тәулікке орташа азық шығыны , кг	Мерзімге 1 басқа азық шығыны, т	800 басқа азық шығыны, т
Дәнділер (арпа)	6,91	1,45	1160
Спирттік төп	6,74	1,41	1128
Жүгері сүрлемі	1,98	0,41	328
Шөп	1,25	0,26	208
Минералдық қоспалар	0,13	0,03	24
Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған			

53 кесте - «Нарынқол ет өнімдері» АШӨК азық сатып алу кезінде бордақыланған өгізшелердің өзіндік құнын есептеу

Азық түрлері	Бағасы, тнг/т	Тәулігіне орташа шығын, кг	Құны, тнг/тәул.
Дәнділер (арпа)	45 000	6,91	311
Спирттік төп	20 000	6,74	134,8
Шүйгін жем	10 300	1,98	20
Шөп	20 000	1,25	25
Минералдық қоспалар	150 000	0,13	19
Барлығы			509,8
Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған			

54 кесте - «Нарынқол ет өнімдері» АШӨК-ің өзінде өндірілетін шырынды, шүйгін және құнарсыз азықпен өгізшелерді бордақылаудың өзіндік құнын есептеу

Азық түрлері	Бағасы, тнг/т	Тәулігіне орташа шығын, кг	Құны, тнг/тәул.
Дәнділер (арпа)	35 000	6,91	242
Спирттік төп	20 000	6,74	134,8
Жүгері сүрлемі	2 500	1,98	5
Шөп	4 500	1,25	5,6
Минералдық қоспалар	150 000	0,13	19
Барлығы			406,4
Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған			

Бордақыланған өгізшелердің құнын салыстырмалы талдау негізінде азықтың өзіндік өндірісінде бұл көрсеткіш «Нарынқол ет өнімдері» АШӨК-де тәулігіне 509,8-ден 406,4 теңгеге дейін төмендегенін, салмақтың 1 кг салмағының өсуі сәйкесінше 485,5-тен 366 теңгеге дейін төмендегенін көруге болады, мал басына жем құны 91764-тен 73152 теңгеге, 800 басқа, сәйкесінше, 73 411,2-ден 58 521,6 мың теңгеге дейін азайтылды. Шырынды, шүйгін және құнарсыз жемшөп өндірісін ұйымдастыруда жыл сайынғы жинақ 14889,6 мың теңгені құрады (55 кесте).

55 кесте - Ірі қара жас малын бордақылауға арналған «Нарынқол ет өнімдері» АШӨК-ің өзінде өндірілетін азық шығындары мен оларды сатып алу шығындарының тиімділігі

Көрсеткіш	Шүйгін және құнарсыз азықтың өзіндік өндірісі	Азық сатып алу
Бордақылауға дейінгі алғашқы салмақ, кг.	230	230
Бордақылаудан кейінгі салмақ, кг.	530	530
Бордақылау мерзімі, тәулік	180	180
Бір күнге орташа салмақ, кг.	1,11	1,11
Жемшөптің өзіндік құны, тнг/тәул.	406,4	509,8
1 кг.салмақ қосудың өзіндік құны, тнг.	366	485,5
1 басқа жемшөп шығыны.тнг.	73152	91764
Жемшөп шығыны (800 бас), тыс.тнг.	58521,6	73411,2
Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған		

Сонымен, кооператив шүйгін, құнарсыз жемшөпті өзінде өндіріп, едәуір үнемділікке қол жеткізсе, өзінің жеке азық базасын ұйымдастыру маңызды болады. 800 басқа бордақылау алаңы бар "Нарынқол ет өнімдері" АШӨК-ң үстемелі және операциялық шығындары 19,2. тнг.болады, 1 басқа - 2,0 млн. тнг. (56- кесте)

56 кесте - "Нарынқол ет өнімдері" АШӨК-ң бордақылау алаңының 800 ірі қара басқа үстемелі және операциялық шығындары

Көрсеткіш	Сомасы, тыс.тнг.
Электр энергиясы	1600
Шығыс материалдары	2072
Техника мен жабдықты жөндеу, қосалқы құралдар	2 500
Ветеринарлық препараттар	1968
Техника мен мал тасығыштарға ЖЖМ	7500
Әкімшілік шығындар	3560
Барлығы	19 200
1 басқа	2,0
Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған	

800 басты бордақылау алаңы бар ауыл шаруашылығы кооперативін құру үшін қажетті қаржы ресурстарын есептеу. Ірі қара мал және оның экономикалық тиімділігі 57, 58-ші кестелерде келтірілген.

57 кесте - 800 басқа арналған бордақылау алаңы бар «Нарынқол ет өнімдері» АШӨК ауыл шаруашылығы кооперативін құру кезіндегі инвестициялық шығындар

Көрсеткіш	Жалпы құны, тыс.тңг.	Жеке қаражат,тыс.тңг.	Кредиттік қаражат,тыс.тңг.
Жобалау және құрылыс-монтаждау жұмыстары	60 080	15 020	45 060
Алаңға арналған техника және жабдық	40 500	10 125	30 375
Жемшөп өндіруге арналған техника және жабдық	55 600	13 900	41 700
Суару жүйелері	11 250	2 813	8 438
Айналым құралдарының толтырылуы	69 812	-	-
Ірі қара мал сатып алу	110400	-	110400
Барлығы	347 642	111 670	235 973
Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған			

58 кесте - 2024 жылы 800 бас ІҚМ арналған бордақылау алаңы бар «Нарынқол ет және өнімдері» АШӨК ұйымдастырудың экономикалық тиімділігі

Малды өз бетінше сатып алу	1 басқа	800 басқа
Кіріс бөлігі	291500	145 750 000
Еткомбинатына тірі малды өткізу (салмағы- 530 кг., 850 тңг/кг.тірі салмаққа)	450500	360 400 000
Шығыс бөлігі	279600	223 680 000
Бордақылау үшін жас малды сатып алу (230 кг)	138000	110 400 000
Жемшөп шығыны	85344	68 275 000
Үстемелі шығындар	24 000	19 200 000

		58 кесте жалғасы
Еңбекақы қоры	32 256	25 800 000
Пайда	170 900	136 720 000
Процент	61,1	61,1
Ескерту – зерттеулер негізінде автормен құрастырылған		

Сонымен, «Нарынқол ет өнімдері» АШӨК-нің өндірістік шығындарын талдау, малды жеке бордақылау, жас малды бордақылау және өңдеуге дейін малды жеткізіп беру (мал сою цехы, шұжық цехы, ет комбинаты және т.б.) үшін ұсақ фермаларды кооперативке біріктіру оңтайлы болатындығын көрсетті. Өндірістік шығындар, атап айтқанда, өзіндік өндіріс есебінен азықтың негізгі құнын 20% -ға дейін төмендетуге, ал 1 кг салмақ қосудың құны 485,5-тен 366 теңгеге дейін төмендеді. Жалпы алғанда, жас малды бордақылау үшін ауылшаруашылық өндірістік кооперативін ұйымдастыру формасы мал өсіру, ет өндірісі кезеңдеріндегі шығындарды азайтады, сонымен қатар шикізат пен дайын өнімді сату сатысында шығындарды азайтады.

3.3 Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылық кооперативтерін тиімді дамыту механизмін арттырудың ұйымдастыру-экономикалық тетігі

Ауыл шаруашылығы кооперативтерін ұйымдастыру шаруашылық жүргізудің шағын формаларына, сату нарықтарына, активтерге, қызметтерге, ақпараттарға қол жетімділігін кеңейтуге ықпал етеді, өңдеуші кәсіпорындарға өнімдерді белгіленген бағамен және бақыланатын сапамен өнімнің кепілдендірілген жеткізілімінің артықшылығын ұсынады, бұл шығындар мен тәуекелдерді азайтады, шығындар мен өндіріс нәтижелері арасындағы қатынасты оңтайландырады.

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландырудың перспективалық бағыттары - бұл капитал қосымшаларының жаңа нысандарын іздеу, өндіріс көлемін ұлғайту, еңбек өнімділігін арттыру, өндіріске шикізат пен материалдарды сатып алу бағасын төмендету, технологиялық ысыраптарды азайту, өнім мен қызметтерді тұтынушыға жеткізудің жаңа, неғұрлым тиімді түрлерін іздеу, құндылық тудырмайтын процестерден бас тарту, сонымен қатар қосымша құнды құратын процестерді жеделдету және т.б.

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландырудың жоғарыда аталған перспективалық бағыттарына сүйене отырып, Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданындағы «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС мысалында сүтті алғашқы өңдеу бойынша кооперативтің шығындарын оңтайландыруға арналған әдіс-тәсіл негізделді [144]. Осы тәсіл өндіріс көлемін ұлғайту, тасымалдау құнын төмендету, технологиялық ысыраптарды азайту жолымен сүт қабылдау пунктін

ұйымдастыру арқылы кооператив пен сүт өңдеуші кәсіпорынмен (сүт зауыты) өзара әрекеттестігінің тиімді формасын жасауға мүмкіндік берді.

Өңірдің сүт өнеркәсібінің негізгі проблемасы сүт өңдеу кәсіпорындарында шикізаттың жетіспеушілігі, сүт өндірудегі шаруашылық қожалықтарының (ЖШҚ) жоғары үлесі, сапасының төмендігімен және жеткізілімдердің тұрақсыздығымен сипатталады. Сүт шикізатын өндіруді ұлғайту мәселесін шаруа қожалығының шағын нысандарын кооперациялау арқылы шешуге болады (ЖШҚ, шаруа қожалықтары).

Алматы облысындағы сүт өнеркәсібінің жағдайына жүргізілген талдау негізінде осы саладағы кооперацияны дамыту тенденциялары анықталды.

Соңғы жылдары (2021-2024 жж.) ауыл шаруашылығы маркетингтік кооперативтері құрылды, мемлекеттік қолдау шаралары арқылы кооперативтік сүт қабылдау пункттері ұйымдастырылды (сүт қабылдау пункттерін, сүт танкерлерін сатып алуға инвестициялық субсидиялар, жеңілдетілген несиелер және т.б.). Осыған қарамастан, жеке шаруа қожалықтарының кооперациясының арқасында облыста сүт өндіру көлемі аздап өсті; ауылшаруашылық сүт кооперативтерінің дамуын тежейтін негізгі факторлар сүтті тасымалдау схемасының ұтымсыздығы, өнімді сүт зауытына тасымалдаудың жоғары шығындары және т.б.

Ауыл шаруашылық сатып алу-сату кооперативінің экономикалық тиімділігі көбінесе оның қызметін жүргізуге жұмсалатын шығындардың мөлшеріне байланысты, оған әкімшілік-басқарушылық персоналды ұстау, кооперативтің өндірістік қуаттылығын ұстау шығындары, өндіріс құралдары мен ауылшаруашылық өнімдерін тасымалдау шығындары кіреді. Кооперативтің әкімшілік-басқару персоналын және өндірістік қуатын ұстауға жұмсалатын шығындардың өзгеруі кооператив қызметінің ауқымын кеңейтуге немесе қысқартуға тікелей байланысты, ал тасымалдау шығындары басқа факторларға байланысты төмендетілуі мүмкін.

Сүтті алғашқы өңдеу бойынша кооперативтердің жұмысындағы қазіргі жағдайын бағалау сүт өңдеу кәсіпорындарының құрылған кооперативті сүт қабылдау пункттерінен алыстау орналасу проблемасын растайды. Кооперативтің негізгі мүшелері - қаржылық, ресурстық әлеуеті, еңбек дағдылары жоқ кооперативке біріккен жеке қосалқы шарушылықтары, осы жағдай сүтті өткізгісі келетіндер санының өсуі елді мекендерге жақын орналасқан сүт қабылдау пункттерінің өндірістік қуатына сәйкес келмеуіне әкелді. Сүтті көршілес сүт қабылдау пункттеріне немесе сүт зауыттарына апару керек, бұл сүтті тасымалдау үшін жеке тұлғалардың қызметіне жүгінуді қажет етеді және кооперативтің тиімділігіне кері әсерін тигізеді [145].

Бұл мәселенің шешімін көлік шығындарын оңтайландыру арқылы табуға болады. Бірақ тауарларды тасымалдау құнын оңтайландырудағы қолданыстағы әдіснамалық тәсілдер ең алдымен жүктерді тасымалдау көлеміне байланысты үнемдеуге бағытталған. Олар осы профилдегі кооперативтер қызметіндегі ерекшеліктерді ескеруге мүмкіндік бермейді.

Бұл сүтті тасымалдау құнын оңтайландыруға арналған әдіс -тәсілін жасау қажеттілігін алдын-ала анықтайды.

Ұсынылған әдістемелік тәсілдің бірінші кезеңінде кооперативтің барлық мүшелерінің сүт өткізу қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігі анықталады. Осыған сүйене отырып, жеке қосалқы шаруашылықтар қанша сүт мөлшерін өткізуге дайын, ал сүт қабылдау пункті қанша сүт мөлшерін қабылдауға дайын екені салыстырылады. Егер сүт қабылдау пункттері сүттің осы көлемін өңдей алатын болса, келесі кезеңге көшуге болады. Бұл жағдайда жаңа сүт қабылдау пунктін салу үшін инвестициялық негіздеме жасалады. Сонымен бірге, елді мекендердегі сүт тасымалдаушыларға бағыттар екі тәсілмен жасалды:

1) рейстердің саны тапсырылатын сүттің көлеміне және сүт тасымалдаушыларының сыйымдылығына байланысты анықталды;

2) содан кейін маршруттар бойынша қозғалыс және тасымалданатын сүт көлемі оңтайландырылды.

Осылайша, «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС-нің қарамағындағы екі сүт тасымалдаушы автомашина кооператив мүшелерінің шикі сүт өнімдерін «Адал»АӨК» АҚ-ға, жеке тұлғалардың қызметін қолданбай, күнделікті сүтті жинау пунктіне жеткізіп беру қажеттілігін қанағаттандыра алады [144]. Кооперативтің жұмыс көрсеткіштерін егжей-тегжейлі талдау сүт жинау пунктінің қызмет көрсету учаскелерін және сүт тасымалдаушыларының қозғалысын оңтайлы маршруттар бойынша бөлудің схемасы бойынша шығындарды үнемдеуді анықтауға мүмкіндік берді.

Жалпы алғанда, ұсынылған әдістемені қолдану «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС-на сүтті тасымалдау құнын 16,1 мың теңгеге төмендетуге мүмкіндік береді, немесе тәулігіне 31,1% (59- кесте).

59 кесте - Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданының «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС-не сүтті тасымалдау шығындарын оңтайландыру нәтижелері

Елді мекен атауы	Факт бойынша		Оңтайлы шешім бойынша		Тасымалдау шығын-дарын үнемдеу, тг.
	Жиналатын сүт көлемі, л	Тасымалдау шығындары, тг	Жиналған сүттің көлемі, л	Тасымалдау құны, теңге	
Жанашар	341	6 800	341	4 590	2 210
Саймасай	635	7 650	635	6 460	1 190
Ават	664	11 050	664	7 650	3 400
Байтерек	685	8 160	685	6 800	1 360
Балтабай	589	7 820	589	4 300	3 520
Ташкенсай	586	10 370	586	5 900	4 470
Барлығы	3 500	51 850	3 500	35 700	16 150
Ескертпе – Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған					

Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданындағы «Жиделі Байсын» ЖШС-де сүтті алғашқы өңдеу кооперативін зерттеу барысында оның экономикалық тиімділігінің есебі жүргізілді. Бұл үшін компанияның өндірістік шығындары

мен пайдалану шығындары, сонымен қатар жабдықтарды жинауға, атап айтқанда, сүт қабылдау пунктін құруға кеткен шығындарға талдау жүргізілді. Мысалы, кооператив құру кезінде өндірістік қуаты күніне 3,5 тонна сүт қабылдай алатын пунктін орнату туралы мәліметтер алынды (60-кесте).

60 кесте - «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС-ң сүтті алғашқы өңдеу үшін жабдықты сатып алуға арналған шығындар мен өндірістік шығындары

Атауы	Саны, бірлік	1 бірлік бағасы,мың тг	Құны
Сатып алу және комплектация шығындары			
Резервуар-салқындатқыш (көлемі 3500 л)	1	2810,0	2810,0
Сүт сапасының экспресс-анализаторы	1	90,0	90,0
Сүт өлшегіш	1	40,0	40,0
Сүт санағыш	1	100,0	100,0
Сүтті алғашқы өңдеу жабдығы	1	5365,0	5365,0
Инвентарь	5	5,0	25,0
Арнайы киім жиынтығы	4	2,5	10,0
Жабдықты жеткізу, монтаждау және іске қосу			2500,0
Барлық тұрақты шығындар			10940,0
Кооперативтің ағымдағы шығындары			
Жалақы	5 адам	90 мың тг /айына	5400,0
Негізгі құралдар амортизациясы			1096,80
Электр энергиясы			600,0
Сумен жабдықтау шығындары			95,60
Көлік шығындары			10281,6
Ағымдағы жөндеу			250,0
Басқа шығындар			140,0

61-кестедегі мәліметтер компанияның жалпы кірістілігі оның жұмыс істеген алғашқы жылы 43,5% құрағанын көрсетеді. Айта кету керек, жыл сайын несие өтеу мерзімі ішінде, сату бағалары мен өндіріс шығындарының өзгермеуімен кірістілік біртіндеп несиені өтеуге кететін шығындардың азаюына байланысты арта түседі. Сәйкесінше, несиені өтеу мерзімі аяқталғаннан кейін компания өнімінің кірістілігі шамамен 12% артып, 55,5% құрайды.

Сөйтіп, сүтті қайта өңдейтін кәсіпорындардың, сүтті алғашқы өңдеуге арналған қолданыстағы а/ш кооперативтерінің орналасу схемасын ескере отырып, тиісті потенциалы бар Алматы облысының аудандары бойынша жаңа сүт кооперативтерінің орналасу схемасы ұсынылған.

61 кесте - «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС-дегі алғашқы қайта өңдеу бойынша сатып алу-сату кооперативінің экономикалық тиімділігін есептеу

Көрсеткіш	
Сүт қабылдау пунктінің қуаттылығы, т/тәулігіне	3,5
Жұмыс күнінің саны	288
Сатып алынған сүт саны, т	1008
Барлық шығындар, тыс.тңг	120773,9
Оның ішінде: - кооперативтің ағымдағы шығындары, тыс.тңг	17864,0
- сүт сатып алу шығындары (сүт өндірудің орташа өзіндік құны бойынша 100 тңг/литр), мың тңг	100800,0
- несие бойынша негізгі қарызды өтеу шығындары, мың тңг	1562,9
- қарыз бойынша пайыздарды өтеу шығындары, мың тңг	547
Өнім бірлігіне есептегенде сату бағасы, тңг/кг	172
Саудадан түскен қаражат, мың тңг	173376,0
Пайда, мың тңг	52602,1
1 кг сүтке есептегенде кооператив мүшелері арасында пайданы бөлу, тңг/кг	52,18
Рентабелділігі, %	43,5
Ескертпе – Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған	

«Адал» АӨК» АҚ ірі сүт зауытына жақын орналасуы «Жиделі Байсын» ЖШС-не сүтті жинау және жеткізу кезінде көлік шығындарын азайту арқылы өндірістік шығындарды оңтайландыруға мүмкіндік берді.

«Жиделі Байсын» ЖШС сүт өңдеу кәсіпорнымен, атап айтқанда, «Адал» АӨК» АҚ сүт зауытымен өзара әрекеттесуінің тиімді нысанын қалыптастыру мақсатында олардың өзара әрекеттесу параметрлерін анықтау және олардың сандық өзара тәуелділігін алу үшін ағынды моделдеу әдістемесі қолданылды [145]. Бұл бағыт оны өнеркәсіптік қайта өңдеудің талаптарына жауап беретін шикі сүтті өндіруге, ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің сүт өндірісін ұлғайту мүмкіндіктерін пайдалануға, өндірілген өнімді ұсақ шаруашылықтардың сатуына кепілдік беруге, олардың ірі коммерциялық экономикаға өтуін ынталандыруға және ауыл тұрғындарының табысын арттыруға бағытталған.

Мәселен, 16 суретте «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС-ң сүт жинау пунктісіз (АШӨК) және қайта өңдеу кәсіпорнысыз («Адал» АӨК» АҚ сүт зауыты) өзара әрекеттесуі кезіндегі материалды-қаржылық ағындарының диаграммасы көрсетілген.

17 суретте келесі белгілер қабылданған:

d_1 - сүт өнімдері өндірісі шығындарының өтемақысының ақшалай ағыны;

d_2 - өндірілген сүт өнімдерін сатқаннан кейінгі ақшалай ағыны;

d_3 - сүт өнімдерін өндіргені үшін өтемақының ақшалай ағыны;

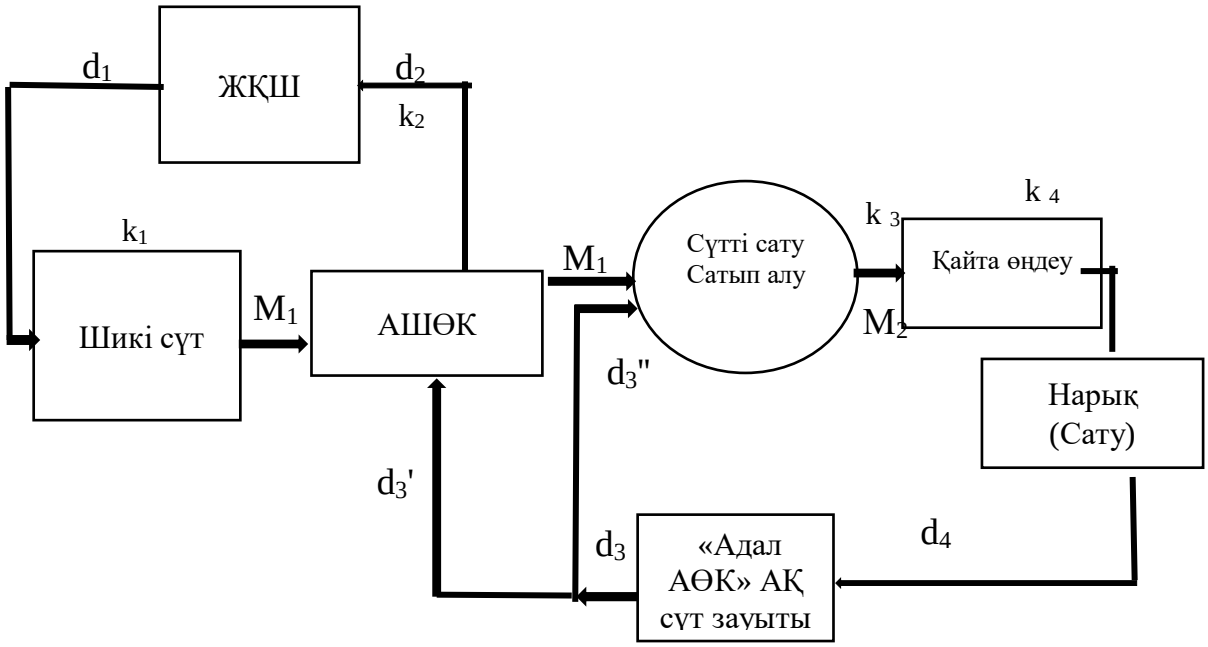
d_3' - шикі сүтті сатып алу шығындарының ақшалай ағыны;

d_3'' - шикі сүтті дайын тауарлық өнімге қайта өңдеу шығындарының ақшалай ағыны;

d_4 - өңделген өнімді (сатылатын тауарларды) сатудан кейінгі түсімдердің ақшалай ағыны;

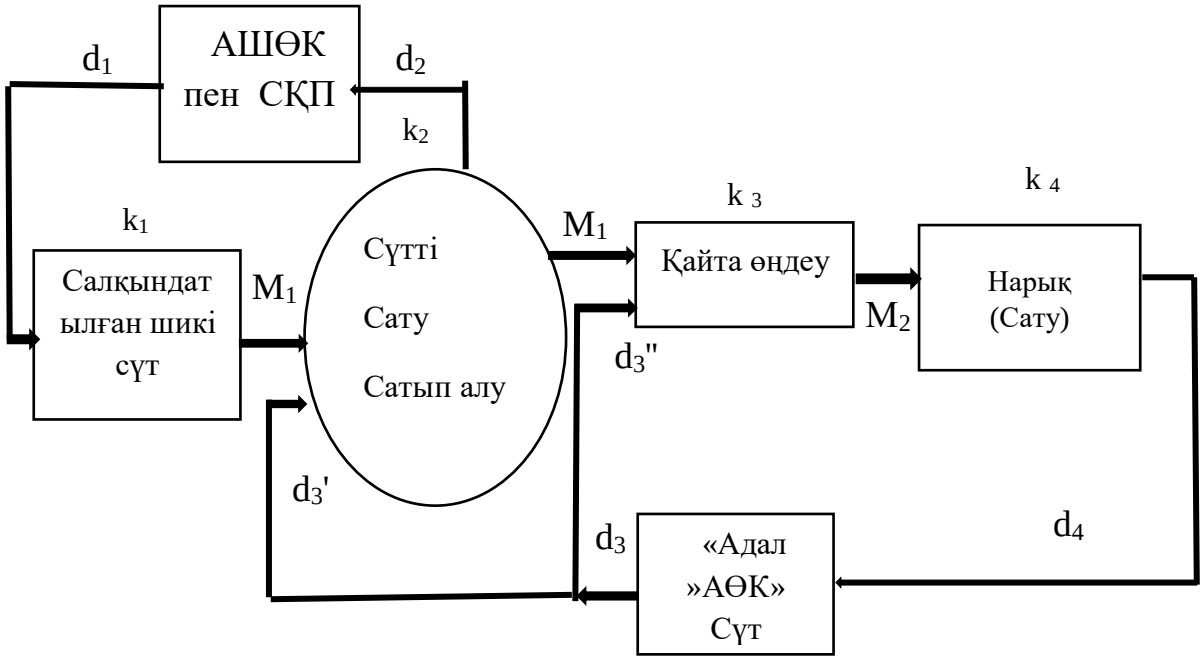
M_1 - АШК өндірген және сатып алынған салқындатылған сүттің материалдық ағыны (көлемі);

M_2 - дайын өнімнің материалдық ағыны (көлемі) [145].

Ескерту - зерттеулер негізінде автормен құрастырылған

17 -сурет. «Жиделі Байсын»компаниясы ЖШС және «Адал» АӨК» АҚ қайта өңдеу кәсіпорны арасындағы өзара іс-қимыл кезіндегі материалдық-қаржылық ағындар схемасы

Ескерту - зерттеулер негізінде автормен құрастырылған

18-сурет. «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС-нің сүт қабылдау пунктімен және «Адал»АӨК» АҚ қайта өңдеу кәсіпорнымен өзара әрекеттесуі кезіндегі материалды- қаржылық ағындар сызбасы

17-суреттен «Жиделі Байсын» компаниясы ЖШС-нің сүт қабылдау пунктімен және «Адал» АӨК» АҚ-мен қайта өңдеу кәсіпорнымен өзара әрекеттесу схемасы екі бөліктен тұратынын көруге болады: «СҚП бар АШӨК» блоктары, «салқындатылған шикі сүт» және «сату-сатып алу, шикі сүтті қайта өңдеу» АШӨК ағындарының айналым тізбегін құрайды, ал «Молзавод», "Сүтті сату-сатып алу", «Қайта өңдеу» және «Нарық (сату)» блоктары - қайта өңдеу кәсіпорны ағындарының тізбегін құрайды. Көріп отырғанымыз, АШӨК мен сүттің ортақ блогы - «Шикі сүтті сату-сатып алу» блогы. Оның көмегімен кәсіпорындардың өзара әрекеттесуі жүреді, бұл, ең алдымен, сүт өнімдері «Адал» АӨК» АҚ-да сатылатын өңделген өнімді өндіру үшін шикізат ретінде сатылатындығынан тұрады.

Сонымен, ЖШС бірөнімді болып табылады, яғни ауылшаруашылық өнімінің бірақ түрін өндіреді, бұл өнім өңдеуші кәсіпорынның тауарлы сүт өнімдерінің бір түрін алу үшін шикізат ретінде қолданылатын ауылшаруашылық өнімдерінің тек бір түрін өндіретінін көруге болады. Ағындарды моделдеу әдісіне сәйкес материалдық және қаржылық ағындарының схемасындағы математикалық сипаттамасын береміз, бұл схеманың әр блогында түрленудің өз коэффициенті бар ағындардың түрленуі жүріп жататынын ескереміз, яғни Са- ақша ағымының түрленуі арқылы материалдық ағындар "салқындатылған сүт блогында" пайда болады (өнім бірлігі -салқындатылған сүт өнімін өндірудің ЖШС шығындары). Өнім бірлігін өндіруге арналған АӨК (салқындатылған шикі сүт). Ра - өндірілген өнім бірлігінің сату бағасы (салқындатылған шикі сүт) материалдық ағынын түрлендіру арқылы «Сүтті сату - сатып алу» блогында ақша ағыны пайда болады.

$$P_a \geq C_a \qquad (1)$$

68-кестеде келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, Ра сату бағасы - 172 теңге / кг, бұл Са өндірудің өзіндік құнынан көп, бұл жағдайда сүт қабылдау пункті бар шикі сүтті өндіру құны 119,8 теңге / кг болды. Ал сүт қабылдау пункті жоқ ауыл шаруашылығы кооперативінде, кооперативтің ағымдағы шығындары 124,4 теңге / кг құрады. Өнім бірлігінің бағасы оны өндірудің өзіндік құнынан төмен болмауы керек екені айқын.

Нәтижесінде ауыл шаруашылығы кооперативінің сүтті алғашқы өңдеу а/ш кооперативінің тиімділігі өнімді сатудан түсетін түсімнің сату шығынындарына қатынасы арқылы анықталады.

$$Э_a \geq 1, \qquad (2)$$

немесе 1.44> 1

Жүргізілген экономикалық бағалау негізінде, сүтті алғашқы өңдеу бойынша кооперативтерді ұйымдастыру сүт өңдеу кәсіпорындарының шикізат аймақтарын орналастыруды оңтайландыруға, сүтті ұйымдастырылған түрде жинау, салқындату және өңдеуге дейін жеткізу мақсатында шағын фермаларды біріктіруге, өндірушілердің тасымалдау шығындарын азайтуға, өндірілген өнімді кепілдендірілген сатуды және жүктеме өндірісін қамтамасыз етуге, облыстағы сүт зауыттарының өндірістік қуаттылығын толық пайдалануға ықпал етеді.

Сонымен, жүргізілген талдау төмендегіні көрсетеді:

- ауылшаруашылық және қайта өңдеу кәсіпорындарының өзара әрекеттесуінің ағымдық схемасы;
- жасалған схемадағы материалды-қаржылық ағындардың математикалық сипаттамалары;
- алынған сипаттамалардың негізінде агроөндіріс тізбегінің де, агрошикізатын қайта өңдеу тізбегінің де экономикалық тиімділігін есептеуге қатынасы алынды;
- кәсіпорындардың экономикалық тиімділігін есептеуде сандық коэффициенттер ретінде «өңдеуге кететін үлес шығындары» және «жалпы үлес шығындары» деген ұғымдар енгізілді;
- ауылшаруашылық және қайта өңдеу кәсіпорындарының өзара әрекеттесуінің ағымды схемасы оларды біріктіру жағдайында өзгертілді және осы схемада материалды-қаржылық ағындардың математикалық сипаттамалары келтірілді;
- алынған сипаттамадан біріктірілген кәсіпорынның экономикалық тиімділігі мен дайын өнімді сатудың минималды бағасын есептеу үшін математикалық қатынастар шығарылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

1.Кооперация проблемаларын, әсіресе аграрлық саладағы отандық теориялық зерттеудегі ұзақмерзімді үзілісі кооперативтік қағидаттар мен идеялардың бұрмаланған формасына жиі әкелетін болды, мүлдем басқа заңдарға сәйкес дамып келе жатқан ұйымдастырушылық-құқықтық формаларды кооперацияға жатқызатын болды, атап айтқанда ауыл шаруашылығы кооперациясының ерекшеліктері толық ескерілмейтін болды. Нәтижесінде мемлекеттік кооперативтік саясатта және кооперативтік заңнамада батыл шешімдер қабылданады, ал қоғамдық санада индивидуализм, жеке мүдделердің ұжымдық, ортақ мүдделермен үйлесімін қамтитын бірлескен қызметтің өндірісті дамытудың негізгі қозғаушы ретінде осы бірегей форма (кооперация) туралы жалған идеялар қалады.

2.Кооперация туралы қалыптасқан теорияларды, алыс және жақын шет елдердің ғалым-экономистер-аграршыларының, сондай-ақ отандық ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту бойынша ғалым- аграршылардың ғылыми көзқарастарын зерделеу негізінде ауыл шаруашылығы кооперативтері формаларының келесі анықтамалары автормен тұжырымдалған:

- ауылшаруашылық өндірістік кооперативі - бұл ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге байланысты бірлескен кәсіпкерлік қызметке мүшелік негізінде жеке тұлғалардың ерікті бірлестігі, осы бірлестік жеке еңбекке қатысу мен оның мүшелерінің мүліктік жарналарын (үлестерін) біріктіруге негізделген;

- ауылшаруашылық қызмет көрсету кооперативі - бұл ауылшаруашылық өнімдерін өндіруші болып табылатын жеке және заңды тұлғалардың ерікті бірлестігі, осы бірлестік мүшелік негізінде, ауылшаруашылық өнімдерін сату, сақтау, қайта өңдеу, негізгі өндіріс құралдарын және басқа да қызметтерді кооператив мүшелеріне ұсыну жөніндегі әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құрылған.

3. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімді жұмыс істеуінің әдіснамалық және әдістемелік тәсілдерін зерделеу, ғалым экономист-аграршыларының еңбектерін жалпылау кооперативті құрылымдардың тиімділігі мәнін анықтауға мүмкіндік берді, бұл ауыл шаруашылығы кооперациясы өздерінің экономикалық және әлеуметтік жағдайларын жақсартуды мақсат етіп қойған адамдарды біріктіруге жағдай жасайды; басқарудың әртүрлі деңгейлеріндегі ауылшаруашылық өндірушілердің мүдделерін қорғайтын еркін кәсіпкерлік белсенділік пен бизнестің дамуына ықпал етеді. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімділігі болып кооператив мүшелерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін, әлеуметтік-экономикалық қатынастар негізінде бірігетін

ұйымдардың өндіріс ресурстарын қолдану арқылы соңғы пайдалы нәтиже табылады.

4. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметіне қатысты отандық және шетелдік теорияда және практикада қабылданған «шығындарды оңтайландыру» терминінің семантикалық түсіндірулерін қорытындылай келе, автордың позициясы тұжырымдалды. Яғни ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін өндірістік шығындарды оңтайландыру - а/ш кооперативі мүшелерінің кірістері барынша жақсарған кезде және кооператив мүшелерінің де, кооперативтің өзінің де шығындары азайтылған жағдайда өз мақсатына жететіндігіне сенімділік деңгейіне кооператив мүшелерінің қол жеткізу механизмі .

5.Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімділікті арттыру мәселесін қарастыру кезінде, ең алдымен, басқа ұйымдық-құқықтық нысандарға (АҚ, ЖШС, ШҚ, одақтар, бірлестіктер және т.б.) тән емес, олардың жұмыс істеу механизмінің ерекшеліктерін ескеру қажет, бірақ оларға едәуір әсер ететін ерекшеліктер: шығындар көлемінің өзгеруі және олардың өндіріс құралдарын оңтайландыру (жанар-жағармай материалдары, тұқымдар, тыңайтқыштар, жемшөп және т.б.). Ауыл шаруашылығы кооперативтерінде салықтарды есептеу мен төлеу (арнайы салық тәртібі), мемлекеттік қолдау шаралары, жеңілдетілген несиелеу туралы нормативтік актілері бар. Ең күрделісі болып а/ш кооперативтеріндегі шаруашылық ішіндегі қатынастар механизмі табылады. Ол кооператив мүшелері мен кооперативтің басқару аппараты арасындағы өндірістік қатынастардың ерекшелігіне, қызмет түрлеріне, ауылшаруашылық өндірісінің технологиясына, ұйымдастырушылық құрылымына және негізгі құралдарды жеткізушілермен экономикалық байланыстарына негізделген.

6.Ауыл шаруашылығы кооперативіндегі қызметтің тиімділігін арттырудың басым міндеттері: тәуекелдерді уақытылы анықтау мен талдауды, қаржылық және басқарушылық ақпараттың сенімділігін, активтердің сақталуын, қаржылық-экономикалық жоспарлардың орындалуын, ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету, уақытылы кооператив мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық және басқа қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал ететін ресурстарды тиімді пайдалануын, олардың мүдделерін қорғауды, кооператив мүшелерінің табысын арттыруды, т.б. қамтамасыз ету.

7.Ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытудың әлемдік тәжірибесін зерделеу келесі қорытындыны жасауға мүмкіндік берді. Жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыс жағдайында агроөнеркәсіптік кооперацияны дамыту агроөнеркәсіптік кешен экономикасын тұрақтандыруға, ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу және тауар өндірушілерге техникалық қызмет көрсету саласындағы монополияға қарсы шараларды құруға, мемлекеттік қолдаудың көмегімен ауылдық жерлердегі жұмыспен қамтуды арттыруға ықпал етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Дүниежүзілік тәжірибе ауыл шаруашылығы

кооперативінің мамандандырылуына байланысты шығындарды оңтайландырудың сол немесе басқа әдісін қолдануға байланысты болатындығын растайды. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің салалық ерекшеліктері шығындарды азайту тәсілдерінің нақты тізбесін, шығындар есебі мен шығындарды есептеу, өзіндік құнды калькуляциялау әдістерін, даму стратегиясын және инвестицияланған қаражатты тиімді пайдаланудың басқа шарттарын негіздейтін нақты тәсілдерін анықтайды.

8. Ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі қызметінің тиімділігін арттырудың қолданыстағы стратегияларын, тұжырымдамаларын, әдістерін зерттеу стратегиялық мақсаттарды, міндеттерді, басым бағыттар мен мақсатқа қол жеткізудің негізгі ережелерін анықтауға мүмкіндік берді.Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландырудың стратегиялық мақсаты болып өндіріс және өнімді сатудың тиімді емес шығындарды азайту арқылы өнімнің өзіндік құнын төмендету арқылы оның жұмысының тиімділігін арттыру табылады. Бұл кооператив жұмысының экономикалық өсуіне қол жеткізуге мүмкіндік береді және теріс стратегиялық салдар мен тактикалық шығындардан сақтайды.

9. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы кооперативтеріне зерттеулер жүргізу өндірісті қарқындату арқылы а/ш кооперативтерінің өндірістік шығындарын оңтайландырудың потенциалды мүмкіндігі бар екенін растайды, атап айтқанда, «Табынды басқару» жүйесін сүтті фермада цифрлық технологиялар арқылы, сонымен қатар малдың жартылай сұйық және төсем көңін өңдеу экскрементерді заманауи әдістерін қолдану арқылы жоғары сапалы концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарына қайта өңдеу («Мерке өнімдері» ӨК және «Тоқжайлау» АШӨК мысалында). "Табынды басқару" жүйесінің негізгі функцияларының бірі - сиыр ауруларына клиникалыққа дейінгі диагностика болып табылады. Маститтің алдын алу, сонымен қатар оны ертерек анықтау, жылына бір сиырға 184 еуроға бағаланатын қосымша күтпеген шығындарды болдырмауға әкеледі. Тиісінше, "Табынды басқару" жүйесін қолдану ауруды анықтайды және кооперативтің кірісін жоғалтуға жол бермейді. Сиырларды ұстау жағдайларын, зерттелген ауыл шарушылығы кооперативтерінің технологиялығын ескере,сиырларда мастит анықталған кезде шығындардың 5% көрсеткіші белгіленді. Зерттелген ауыл шаруашылығы кооперативтерінің еңбек өнімділігі едәуір жоғары (бір жұмысшыға шаққанда 9,0%-ден 21,3% дейін) және өнеркәсіптік бәсекеге қабілеттілігі - 1,035, бұл облыс бойынша орташа деңгейден асады («Алматы»Асыл тұқымды зауыты» АШӨК үшін 3,5%).

(«Мерке өнімдері» ӨК мысалында концентрацияланған органикалық тыңайтқыштарды қолданудың экономикалық тиімділігінің есептеулері малдың жартылай сұйық және төсем көңін жоғары сапалы органикалық тыңайтқыштарға өңдеудің арқасында өндіріс шығындарын азайту мен оларды оңтайландырудың айтарлықтай мүмкіндігін растайды. СТФ-да

жартылай сұйық малдың көңін концентрацияланған қатты жоғары сапалы органикалық тыңайтқыштарға өңдеу технологиясы ұсынылған, жеделдетілген компост жасау өзіндік құны 1047,27 теңге / тонна болатын жылына 16 542 тонна өнім өндіруге мүмкіндік береді, «Алматы»Асыл тұқымды зауыты» және «Токжайлау» АШӨК-ң өндіріс тиімділігін едәуір арттырады. Есептеулер бойынша 1 га қатты органикалық тыңайтқыштардың авто шығындары 37 136 теңгені құрады, және концентрацияланған органикалық тыңайтқыштардың шығындары - 13483,2 теңге, бұл шығындардың 2,8 есеге төмендегенін растайды.

10. Ауыл шаруашылығы кооператив мүшелерін ауылшаруашылық техникасымен қамтамасыз ету және мал азығы дақылдарын өсіру үшін агротехникалық қызметтердің шығындарын оңтайландыру мақсатында «КормСнабТастөбе» АШӨК-нің экономикалық жағдайын талдау кооперативтерге қызмет көрсету орталығын құрудың механизмін негіздеуге мүмкіндік берді.

«КормСнабТастөбе» АШӨК негізінде кооперативтік қызмет көрсету орталығын құрғанға дейін және кейін өсірілетін мал азығы дақылдарының салыстырмалы экономикалық тиімділігі сервистік орталықты құрудың алдында АШӨК жалға алынған ауылшаруашылық техникаларын жеке құрал-жабдықтарының болмауына байланысты пайдаланғанын, сәйкесінше, дақылдарды өсіру технологиясын жүргізуге арналған өндірістік шығындардың жеке кооперативтік қызмет көрсету орталығын құруға дейін жоғары болғандығын көрсетеді. Мысалы, жеке кооперативтік қызмет көрсету орталығын құру жағдайында астық үшін жүгері мен сүрлем үшін жүгері өсіру кезінде (1 га есептегенде) шығындар 343,1-ден 251,3 мың теңгеге, жоңышқа, сәйкесінше, 353,2-ден 287,3 мың тңг. дейін төмендеді. Бұл сонымен бірге өндірістің басқа да экономикалық көрсеткіштеріне әсер етті: жемшөп дақылдарының 1 ц өнімінің өзіндік құны, атап айтқанда, дәнді жүгері - 27,4%, сүрлем үшін жүгері - 23,8%, жоңышқа - 18,6% төмендеді және 1 га таза пайда: дәнді жүгері - 45,9%, сүрлем үшін жүгері - 28,4%, жоңышқа - 78,2% болды.

11. Ғылыми негізделген жетіалқапты ауыспалы қызылша егісін енгізу шаруа қожалықтарының серіктестігімен және осы кооперативтерге қажетті жабдықтар, тұқымдар, жанар-жағармай материалдары, пестицидтер және т.б. алуға көмек көрсету арқылы мүмкін болады. «Қаратал-шекер» АШӨК-нің қант қызылшасын өсіруге арналған өндірістік шығындарын талдау және ғылыми негізделген жетіалқапты ауыспалы қызылша егісін енгізу мынаны көрсетті: өнімділіктің өсуіне байланысты өнім бірлігіне өзіндік құнның төмендегенін, сәйкесінше, пайда өсіп, ауылшаруашылық рентабелділігі - 62% және одан да жоғары болды, қант қызылшасы - 78% көрсетеді. Жаңа ауылшаруашылық технологияларын енгізу негізгі құралдарды (тұқым, тыңайтқыштар, жанар-жағармай материалдары және т.б.) сатып алуға өндірістік шығындарды оңтайландыруға, негізгі құралдарды сатып алудың өсуімен бағаны өзгертуге, сондай-ақ қызылша жинау орнына және қант

зауытына жеткізгенде шикізат шығынын азайтуға мүмкіндік берді. Ғылыми негізделген жетіалқапты ауыспалы қызылша егісінің оңтайлы ауданы 300 га құрайды, яғни әр егістіктің орташа ауданы 43 га құрайды, бұл жеткілікті құрал-жабдықтармен және еңбек ресурстарымен қызылшаны және ауыспалы егістің басқа дақылдарын өсіру және жинау бойынша барлық технологиялық операцияларды уақтылы жүргізуге мүмкіндік береді.

12. «Нарынқол ет өнімдері» АШӨК өндірістік шығындарының талдауы көрсеткендей, жеке мал азығымен, жас малды бордақылау және малды ұйымдастырылған түрде өңдеуге жеткізуді қамтамасыз ету мақсатында ұсақ шарушылықтардың кооперативке бірігуі өндірістік шығындарды оңтайландыруға мүмкіндік береді, атап айтқанда, азықты өздері өндіру арқылы оның негізгі шығындарын 20% дейін төмендетеді, 1 кг қосқан салмақтың құны 485,5-тен 366 теңгеге дейін төмендейді. Жалпы алғанда, жас малды бордақылау үшін ауыл шаруашылығы кооперативін ұйымдастыру формасы мал өсіру, ет өндіру сатысында шығындарды азайтады, сонымен қатар шикізатты да, дайын өнімді сатуда да шығындарды азайтады.

13. Сүтті алғашқы өңдеу бойынша кооперативті ұйымдастырудың экономикалық бағасы сүт жинау, салқындату және қайта өңдеуге дейін жеткізуді ұйымдастыру, тасымалдау үшін өндірушілердің шығындарын азайту, өндірілген өнімді кепілдендірілген сатуды және жүк тиеу өндірісін қамтамасыз ету мақсатында шағын фермаларды біріктіру арқылы сүт өңдеу кәсіпорындарының шикізат аймақтарының орналасуын оңтайландыру қажеттілігін және аймақтағы сүт зауыттарының қуаттылығын толық іске қосуды көрсетеді. Ағымдағы жағдайда математикалық моделдеуді қолдану арқылы жасалған есептеулер бойынша сүттің сату бағасы - 172 тңг / кг, бұл оны өндірудің өзіндік құнынан жоғары, бұл жағдайда сүт қабылдау пунктін ұйымдастыру арқылы шикі сүтті өндірудің құны 119,8 тңг / кг құрады, ал сүт қабылдау пунктінсіз, кооператив шығындары 124,4 тңг/ кг құрады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960.

2. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 01.09.2023 ж., https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/polnyiy-tekst-poslaniya-narodu-kazahstana-prezidenta-tokaeva-509199/

3. Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Ж. Тоқаевтың 2020 жылғы 11 мамырдағы үндеуі [Электрондық ресурс] / / Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. - URL:. https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-zaklyuchitelnom-zasedanii-gosudarstvennoi-komissii-po-chrezvychainomu-polozheniyu.

4. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 246 қаулысымен, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 14 сәуірдегі № 218 қаулысымен бекітілген "Халықтың табысын арттырудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасы" кешенді жоспары. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000246

5. Zvi Lerman, Csaba Csaki, Gershon Feder. Agriculture in Transition: Land Policies and Evolving Farm Structures in Post Soviet Countries. Lexington Books / Zvi Lerman, Csaba Csaki, Gershon Feder, 2004. -264p. https://www.yakaboo.ua/agriculture-in-transition-land-policies-and-evolving-farm-structures-in-post-soviet-countries.html .

6. David Sedik and Zvi Lerman. Agricultural Cooperative Development in Kazakhstan and Ukraine.The Hebrew University of Jerusalem. The Department of Agricultural Economics and Management .The Center for Agricultural Economic Research. Discussion Paper No. 6.13. http://departments.agri.huji.ac.il/economics/index.html

7. Bork R.H. Vertical Integration and Competitive Processes / Weston J. F., Peltzman S. (Eds.) Public Policy To-ward Mergers. Pacific Palisades (Calif.), 1969. P. 148.

8. Blair R. Wassermann D. Law and Economcs of Vertikal Integration and Control. New Jerk: Academic Press.- 1983.

9. Vickers J. Delegation and the Theory of the Firm // Economic Journal, Economic Conference Supplement. 1985. Vol. 95. P. 138-147

10. Winter R. A. Vertical Control and Price VersusNonprice Competition // Journal of Economics, 1993.-Vol. 58. -P. 61-76.

11. Marvel Howard P. Antitrust Policy and the Republican Congress: Vertical Integration and Vertical Restraints // The Ohio State University August.- 1995.

12. Rey P. Tirol J. The Logic of Vertical Restraints // American economic Review. 1986. Vol. 76. P. 921- 939.

13. Spengler J. Vertical Integration and Antitrust Policy// Journal of Political Economy, 1950. - Vol. 58. - P. 347-352.

14. Вильямсон О. Сравнение альтернативных подходов к анализу экономической организации . Право и экономика: традиционный взгляд и перспективы развития. Учебное пособие - М.: ГУ-ВШЭ. - 1999. - 187с.

15. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука, 1991.

16. Макаренко А.П. Эволюция мирового кооперативного движения. – М. – 1993. – С.15-16.

17. Ткач А.В. Сельскохозяйственная кооперация: Учебное пособие – 2-е изд.. – М.: Издательско-торговая корпорация. «Дашков и К», 2003.- 304 с.

18. Ушачев И., Анисимов А, и др. Организация и функционирование агропромышленных формирований холдингового типа. //АПК: экономика и управление. – 2002. – №3. – С.25.

19. Петриков А.В. Роль сельскохозяйственных потребительских кооперативов в сельской локальной экономике и актуальные проблемы их развития //Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики.С.14-26.

20. Папцов А.Г. Сельскохозяйственная кооперация в странах с развитой рыночной экономикой. – М.: Росинформагртех, 2009.

21. Фомин Д.А., Храмцов Н.С., Щетинина И.В. Развитие интеграции в АПК Сибири /РАСХН Сиб. отд. СибНИИЭСХ. – Новосибирск, 1998. – 130 с.

22. Миндрин А.С. Традиционные и новые формы объединений в АПК // Интеграция и дезинтеграция в агропромышленном секторе экономики: традиционный и инновационный подходы. – М.: ООО «НИИПКЦ Восход А», 2009. – С.192.

23. Родионова О.А. Опыт и тенденции развития кооперативных форм хозяйствования в сфере переработки молока и мяса //Кн. Развитие сельскохозяйственной кооперации (методика, практика, проблемы). – М.: ВНИЭТУСХ, РАСХН. – 1998. – С.120.

24. Калиев Г. Таңдамалы шығармалары. Екінші басылым, толықтырылған. - Алматы, 2008.

25 Куришбаев А.К. Кооперация личных подсобных хозяйств. Журнал АГРО-БОСС. https://bossagro.kz/15360-kurishbaev-a-kooperaciya-lichnyx-podsobnyx-xozyajstv/#

26. Акимбекова Г.У. Развитие кооперации и интеграции в АПК Казахстана // Қаз ӘУ хабаршысы. – 2006. – №2 (50). – С.209.

27. Есполов Т.И. Проблемы и перспективы формирования индустриаль-но-инновационных кластеров в агропромышленном производстве // Материалы межд. научн.-практ. конференции «Кластерно-индустриальное развитие аграрного производства: основные проблемы и перспективные направления» 30 июня – 1 июля 2005 г., Алматы: Агроуниверситет. – 2005. – С.5 – 12.

28. Молдашев А.Б. Развитие интеграции в агропромышленном комплексе. – Алматы: КазНИИ экономики и организации агропромышленного комплекса, 200. – 157 с.

29. Есполов Т.И., Тиреуов Қ.М., Қалиасқаров М. Қ., Сүлейменов Ж.Ж., Керимова У.К., Алексеева М.А. Қазақстанда ауылшаруашылық кооперативтерінің үлгілерін құру және енгізу/ Әдістемелік нұсқау, Алматы: Айтұмар, 2016. – 60 б.

30. Керимова У.К., Джолдасбаева Г.К., Керимова А.Д., Факторы, сдерживающие развитие сельскохозяйственных Кооперативов в Казахстане // Международная конференция на тему: «Новые задачи в социально-экономическом и правовом развитии Республики Казахстан в свете реализациями стратегии «Казахстан - 2050» курс на расширение демократических основ общества», 8 декабря, 2017 г., Алматы, Нархоз

31. Мадиев Г.Р. Экономические инструменты формирования благоприятной макроэкономической среды для развития предпринимательства на индустриально-инновационной основе в АПК РК// Научный журнал «исследования, работы» 2017 г., №2. С 15-19.

32. Чаянов А.В. Краткий курсе кооперации. М.: Центральное товарищество «Кооперативное издательство». – 1925.

33. Тельнова Н.Н., Кобозев А.К. Тенденция формирования и механизм реализации агропромышленной интеграции // Рыночная интеграция в агропродовольственном секторе: Тенденции, проблемы, государственное регулирование. – М.: ВИАПИ им.А.А.Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2010. – С.119.

34. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения: Учеб-ное пособие для студентов высших и средних кооперативных учебных заве-дений. – М.: ИВЦ «Маркетинг». – 1999. – С.8, С.77, С.297.

35. Крылатых Э.Н. Теоретико-методологические основы изучения современной агроэкономической интеграции //Рыночная интеграция в агропродовольственном секторе: Тенденции, проблемы, государственное регулирование. – М.: ВИАПИ им.А.А.Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2010. – С.497.

36. Сушкова Т.Ю. Синергетические эффекты в вертикально-интегрированных системах АПК // Интеграция и дезинтеграция в агропромышленном секторе экономики: традиционный и инновационный подходы. – М.: ООО «НИИПКЦ Восход А», 2009. – 192 с.

37. Калягин Г.В. Конкурентоспособность кооперации в переходной экономике: институциональный подход: Учебное пособие, М.: ИНФРА-М, 2004. – 164 с.

38. Эффективность деятельности сельскохозяйственных участников кооперативных и интегрированных формирований. Научно-методическое пособие. – М.:ООО НИПКЦ «Восход-А», 2009. – 104 с.

39.Томилина Е.П., Глотов И.И. Типологические особенности интегрированных структур в АПК // Интеграция и дезинтеграция в агропромышленном

секторе экономики: традиционный и инновационный подходы. – М.: ООО «НИИПКЦ Восход А», 2009. – 192 с.

40.Ермакова Н.Ю. Кооперация и интеграция как приоритетные нпаравления развития объединительных процессов в агробизнесе /// Интеграция и дезинтеграция в агропромышленном секторе экономики: традиционный и инновационный подходы. – М.: ООО «НИИПКЦ Восход А», 2009. – С 245.

41. Югай А.М., Петров В.А. О финансово-промышленных группах в аграрной сфере // Финансы и кредит. – М.: 2002. – С.30.

42. Закон Республики Казахстан «О сельскохозяйственных кооперативах» от 29.10.2015 № 372-VЗ (ред. от 23.11.2016) [Электронный ресурс] // Официальный сайт Министерства сельского хозяйства РК. - URL: http: // www.mgov.kz/document/5769.

43. Удалов В.А. Организационно-экономические основы сельскохозяйственных кооперативов. – М.:МСХА, РФ, 1996. – С.78.

44. Кооперация как компонент рыночных отношений: проблемы теорий и историй: межвузовский сборник. – Иваново. – 1996,1997. – Выпуск 1 и 2. – С.51.

45. Формы и механизм организационно-экономического взаимодействия в агропромышленных формированиях (научно-методологические рекомендации) – Родионова О.А., Юрков Е.П., Карпова Г.Н. – М.: 2005. – 99 с.

46. Симонова Н. А. Агрокооперация и интеграция: основные направления, противоречия, проблемы //Аль-Пари. – 2004. – №2–3. – С. 27.

47. Акимбекова Г.У. Формирование интегрированных структур в АПК //Организационно-экономические меры по развитию агропромышленного производства Республики Казахстан (научный доклад): сб.науч.тр. /КазНИИЭОАПК, Алматы, 2002. – С.81 – 82.

48. Определение оптимизация [Электронный ресурс] // Википедия Режим доступа- URL::http:ru.wikipedia.org

49. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.. Современный экономический словарь. — 2-е изд., испр. М.: ИНФРА-М. 479 с.1999.

50. Штойер Р. Многокритериальная оптимизация: теория, вычисления и приложения. — М.: Радио и связь, 1992. - С. 504.

51. Калюжный Н.В. Методы оптимизации затрат на предприятии, Ухтинский государственный технический университет, г. Ухта.

52. Губейдулина О.Н. Автореферат "Оптимизация затрат как фактор финансовой устойчивости промышленного предприятия". М.-2011 Российская академия предпринимательства

53. Савосина К.В. Анализ различных методов оптимизации затрат, Самарский государственный технический университет Россия, г. Самара

54. Экономика отраслей АПК И.А.Минаков, Н.И. Куликов, О.В. Соколов и др. Под ред. И.А. Минакова. – М.; Колосс, 2004. С.- 244

55. Назарова В.Л.,Штиллер М.В Проблемы классификации затрат в стратегическом управленческом учете.// Казахский национальный

университет имени Аль-Фараби Вестник КазНУ Серия экономическая . - 2015. - №4. - С.107-109

56. В. Л. Назарова, М. С. Жапбарханова, Д. А. Фурсов, С. Д. Фурсова. Басқару есебі: оқулық //- Алматы : Экономика, 2005. - 297 с.

57. Рекомендации по проведению расчетов затрат и себестоимости продукции КРС в РК. Кантуреев М.Т., Молдашев А.Б.,Шарипов А.К., Абдыкалиева Ж.Ш., НАО «НАНОЦ», КазНИИЭАПКиРСТ, Алматы.2019.

58. Шалаева Л. В. Учет затрат и калькулирование себестоимости продукции в растениеводстве. Учебное пособие. Пермь ИПЦ «Прокростъ» , 2018 г. Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Сибирский Федеральный Университет», Институт управления бизнес-процессами и экономики.

59. Вихров А.А. Принципы разработки классификаторов затрат // Управление корпоративными финансами. – 2017. – №3. – С. 33-38.

60. Калюжный Н.В.Оптимизация управления затратами:современные методы // Вопросы науки и образования. 2018. - № 22 – С. 22-25.

61. Жалевич А. Оптимизация расходов на предприятии в период кризиса,Институт системных инноваций. Readmoreat: http://bizprocess.by/optimizatsiya-zatrat-kompanii/

62. Насретдинов И.Т.Повышение конкурентоспособности региональной системы потребительской кооперации на основе пространственно экономической трансформации, ано впо цс рф «Российский университет кооперации», диссертация, М. 2010

63. Салова М.С.Развитие системы сельскохозяйственных потребительских кооперативов в инфраструктуреагропродовольственного рынка (теория, методология, практика) 2013г.

64. Чаянов А.В. Избранные труды. – М: Колос, 1993. – 590 с

65. Ильина А.В., Кузнецова Н.А. Формирование и использование ресурсного потенциала сельскохозяйственными кредитными кооперативами. – Москва: ФГНУ «Росинформагротех», 2010. – 55с.

66.David Sedik, Zvi Lerman. Rural Transition in Azerbaijan. Lexington Books.- 2010.-187p. https://www.yakaboo.ua/rural-transition-in-azerbaijan.html.

67.GarthHolloway, CharlesNicholson, ChrisDelgado, SteveStaal, SimeonEhui//GroindustrializationthroughinstitutionalinnovationTransactioncosts,cooperativesandmilk-marketdevelopmentintheeast-Africanhighlands, AgriculturalEconomics, Volume23, Issue3, September 2000, Pages 279-288

68. Коуз Р. Фирма, рынок и право . Пер. с анг. - М.: Дело ЛТД. - 1993. – 375 с.

69. Гребенников А. А. Пути снижения себестоимости продукции //Справочник экономиста №6 2018

70. Кателикова Т.И ,Кателикова А.Н. Методические аспекты оптимизации затрат снабженческо-сбытовых сельскохозяйственных потребительских кооперативов, Воронежский государственный аграрный

университет имени императора Петра I. Региональная экономика: теория и практика

71. Папцов А.Г. Экономика аграрного сектора развитых стран в условиях мирового продовольственного кризиса. РАСХВНИИЭСХ. М. – 2009. – 280 с.

72. Егоров В. Мировой опыт развития кооперации в сельском хозяйстве //АПК6экономика и управление. – 2012. – №1. – С.87-94.

73. Устиян И. Кооперация в развитых странах. [Электронный ресурс]: [Портал «Финансовая политика»]. [2009]. URL: //htpp:// www.finanal.ru

74. Чупина И.П. Мировой опыт развития сельскохозяйственной кллпера-ции //Проблемы современной экономики. – 2007. - №1 (21).

75. Wadsworth J., Coleman C. Agricultural Cooperative Statistics. Service Report № 81. USDA Rural Development: Washington, DC, USA, 2017.

76. World Cooperative Monitor. Exploring the Cooperative Economy. Report 2019. [Electronic resource]. Available at: https://monitor.coop/sites/default/files/publication-files/wcm2019-final-1671449250.pdf.

77. Agricultural Statistics 2019. United States Department of Agriculture. National Agricultural Statistics Service. United States Government Printing Office Washington, 2019. [Electronic resource]. Available at: https://www.nass.usda.gov/Publications/ Ag_Statistics/2019/2019_complete_publication.pdf

78. Аксенов С.М. Шведская модель развития общества //Экономика и организщация промышленного производства. – 2006. - №10.

79. European experience in agricultural cooperation.Stockholm.2000.37 pp.

80. The cooperatives in EC agriculture.Copenhagen.199.15 pp.

81. Cameron G., Hanavan L. Re-Imagining Rural Cooperation in Atlantic Canada // Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development. 2014. №4 (3). P. 29-45.

82. Exploring agricultural taxation In Europe. LEI. The Hague.2007.207 pp.

83. Holyoake G. J. History of Co-operation in England, its Literature and its Advocate. Philadelphia: J. B. Lippincott & Co., 1879. 524 p. [Electronic resource]. Available at: https://archive.org/details/historyofcoopera02holy.

84.Сельскохозяйсвтенныекооперативы Финляндии. [Электронныйресурс]: [Finlands Turistbuseau]. [2010]. URL: //hpp:// www. Finlands.com

85. Папцов А.В., Глухов Д.О. Мировой рынок молочной продукции. М.:ВНИИЭСХ, 2008. – 86 с.

86. ЮйсиньЯ. Роль кооперации в преодолении отставания западных районов Китая // Вестник 1

87. Петриков А.В. Сельскохозяйственная кооперация в России: проблемы и решения // Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. - 2017. - №4. - С. 4.

88. Овчаренко Н.А., Арутюнян А.Е., Кушнир Д.Д. Анализ современного состояния и оценка направлений деятельности потребительской кооперации в Краснодарском крае // Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. -2017. - №5. - 13с.

89. Дворядкин Н., Козаченко В. И др. Государственное регулирование сельскохозяйственного производства за рубежом и в России // Международный сельскохозяйственный журнал. - 1998. - №4. - С.10 -15.

90. Алиев В. Сельское хозяйство в Японии. Онлайн-версия ежемесячного делового журнала Азербайджана «BusinessTime». - 2009 // htpp://btime.az.

91. Геронин Н. Сельское хозяйство Японии //Сельское хозяйство. Прогрессивные технологии. Сельскохозяйственный аналитический портал. – 2003 // http:// www.agriculture.ru

92. Andreas Willisch:Im Schatten des Aufschwungs. Von Landarbeitern,Genossenschaften und ihren Metgliedern. Ergebnisse einer Gemeindestudie Herausgegeben vom Th.

93. Перспективы развития кооперации в аграрном секторе экономики Германии. Электронная версия журнала «Проблемы современной экономики». -2009 // http:// //www.m-econom/art

94. Закон РК «О производственном кооперативе» от 5 октября 1995 года № 2486. [Электронный ресурс]// Режим доступа - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003955#pos=5;-106

95. Закон РК «О сельских потребительских кооперативах» от 21 июля 1999 года № 450-I [Электронный ресурс]// Режим доступа - URL: https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=1014010

96. Закону РК «О сельских потребительских кооперативах водопользователей» от 8 апреля 2003 года № 404-II [Электронный ресурс]// Режим доступа - URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1038743

97. Закон РК «О сельскохозяйственных товариществах и их ассоциациях» от 25 декабря 2000 года № 133-II [Электронный ресурс]// Режим доступа - URL: https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=1021251

98. Сельское, лесное и рыбное хозяйство Казахстана [Электронный ресурс] // ОС Комитет по статистике МНЭ РК. 2019. - URL:: https: //www.stat.gov.kz/ document59/

99. Сельское, лесное и рыбное хозяйство Алматинской области [Электронный ресурс] // ОС Комитет по статистике МНЭ РК. 2019. - URL:: https: https://stat.gov.kz/region/250502/statistical_information/industry

100. Оценка деятельности сельскохозяйственных кооперативов и механизм повышения их эффективности в Республике Казахстан (методические рекомендации). ТОО «КазНИИэкономики АПК и РСТ», 2011 г.

101. Постановление Правительства РК от 7 июля 2006 г. № 645 «О некоторых вопросах поддержки АПК с участием специализированных организаций».

102. Концепция развития сельскохозяйственной кооперации в РК. КАЗНИИЭАПКРСТ

103. Закон РК «О потребительском кооперативе» от 8 мая 2001 № 4586 [Электронный ресурс] ОС Министерство сельского хозяйства РК. – URL : https: // www.mgov.kz/document/programmy

104. Акимбекова Г.У. Основные положения нового закона Республики Казахстан «О сельскохозяйственных кооперативах» //Научное обозрение. - 2016.№ 3.- С. 201-207.

105. Государственная программа развития агропромышленного комплекса РК на 2017-2021 годы // Официальный сайт Министерства сельского хозяйства РК [Электрон¬ный ре¬сурс] Режим до¬ступа: https://moa.gov.kz/ru/.

106. Об утверждении Правил субсидирования развития племенного животноводства, повышения продуктивности и качества продукции животноводства от 1 февраля 2017 № 14813 (ред. от 17.02.2017) [Электронный ресурс] // Әділет Информационно-правовая системанормативных правовых актовРеспублики Казахстан. - URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000103.

107. Об утверждении Правил субсидирования по возмещению части расходов, понесенных субъектом агропромышленного комплекса, при инвестиционных вложенияхот 1 февраля 2017 №48 (ред. от 17.02.2017) [Электронный ресурс] // Әділет Информационно-правовая системанормативных правовых актовРеспублики Казахстан. - URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700014813

108. Об утверждении Правил субсидирования ставок вознаграждения по кредитам и лизингу технологического оборудования, на приобретение сельскохозяйственных животных, а также лизингу сельскохозяйственной техникиот 1 февраля 2017 №14815 (ред. от 17.02.2017) - URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013816.

109. Мониторинг развития сельскохозяйственных кооперативов в Республике Казахстан // Отчет ОЭСР.

110. Гражданский Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII[Электронный ресурс] // Әділет Информационно-правовая системанормативных правовых актовРеспублики Казахстан. - URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000

111. Данные Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан [Электронный ресурс] // ОС Министерство сельского хозяйства РК. – URL:http://mgov.kz /document/programmy5465551 (Дата обращения: 14.08.2017).

112. Закон РК № 373-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам

сельскохозяйственных кооперативов» от 29 октября 2015 года[Электронный ресурс] // Әділет Информационно-правовая системанормативных правовых актовРеспублики Казахстан. -URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000373

113. Абдыкалиева Ж.Ш. Ауылшаруашылық кооперативтері - сала дамуының стратегиалық жолы // Қарағанды университетінің хабаршысы. «Экономика сериясы».-2018.-№4(92)/ 47 -55 бб.

114. Stefan Dyrka, Абдыкалиева Ж.Ш. Features of the cost optimization process and its impact on improving the activities of agricultural cooperatives. International scientific journal «In the world of science and education» 2025.-P.93-96

115. О деятельности сельскохозяйственных кооперативов в Республике Казахстан, Бюро национальной статистики, Агенство по стратегическому планированию и реформам РК, 2021-2024гг.

116. Об утверждении Правил субсидирования ставок вознаграждения при кредитовании субъектов агропромышленного комплекса, а также лизинге на приобретение сельскохозяйственных животных, техники и технологического оборудования. Приказ Заместителя Премьер-Министра Республики Казахстан - Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 26 октября 2018 года № 436. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 15 ноября 2018 года № 17741. https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017741

117. Об утверждении Правил микрокредитования и лизинга в сельских населенных пунктах и малых городах. Приказ Заместителя Премьер-Министра - Министра национальной экономики Республики Казахстан от 16 июня 2025 года № 53. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 17 июня 2025 года № 36280.https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2500036280

118.50 млрд тенге выделят на реализацию программы «Ауыл аманаты» в 2025 году
https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/902681?lang=ru

119. Проект «Ауыл аманаты»
https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda-syrdarya/press/events/details/18697

120. Данные ПК «Мерке өнімдери» Жамбылской области, 2022-2023 гг.

121. Данные СПК «Архарлы-Майбуйрек» Алакольского района Алматинской области, 2022-2023гг.

122. Данные СПК «Ушбулак» Алакольского района Алматинской области, 2022-2023гг.

123. Данные СПК «Токжайлау» Алакольского района Алматинской области, 2022-2023 гг.

124. Абдыкалиева Ж.Ш. Анализ затрат на производство и реализацию продукции в сельскохозяйственных предприятиях. Современная мировая экономики: проблемы и перспективы в эпоху развития цифровых технологий и биотехнологии. Сборник научных статей по итогам работы седьмого межд.

Круглого стола (15-16 октября 2019г.), М.Высшая школа MBA Integral (Корпоративный университет) Русско-итальянский международный университет.С. 134-138.

125 //Калдияров Д.А., Абдыкалиева Ж.Ш. Ауыл шаруашылық кооперативтерін мемлекеттік қолдау - уақыт талабы // Мат. Межд. Науч.прак. конф. «Инклюзивное экономическое развитие: направления, приоритеты, драйверы»,Алматы.23-24 ноября 2017г. Высшая Школа экономики и бизнеса КазНУ им аль-Фараби

126 Абдыкалиева Ж.Ш. Классификация затрат на производство сельскохозяйственной продукции //Мат. XXVIII межд. Науч.прак. конф. Вопросы управления и экономики: современное состояние актуальных проблем, Москва, октябрь 2019. – № 10 (26). – С. 16-22.

127. Национальная Программа развития мясного животноводства на 2018-2027 гг. Официальный сайт Министерства сельского хозяйства РК [Электрон¬ный ре¬сурс] Режим до¬ступа: https://moa.gov.kz/ru/

128. D. Kaldiyarov, M. Kantureev, Zh. Abdykalieva Optimization of production costs of agricultural cooperatives as a factor in the formation of a stable food supply system // Revista Espacios., 2018, Vol. 39 (Number 39)

129. Волкова Е. Компьютер и стадо // Агротехника и технологии. 2013. №1. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.agroinvestor.ru/ technologies/article/15027-kompyuter-i-stado.

130. Суровцев В.Н., Никулина Ю.Н., // Определение экономической эффективности различных способов содержания крупного рогатого скота [Электронный ресурс].

131. Полушная С. Современная система контроля животных на молочном комплексе [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://docplayer.ru/31356740-Covremennaya-sistema-kontrolyazdorovya-zhivotnyh-na molochnom-kompleksepolulyashnaya-svetlana-rukovoditel-gruppykonsaltinga.html.

132. Васильев Н.И., Егоров Ю.Г., Капитонова И.А., Семенов Л.Н //Методические рекомендации разработаны: сотрудниками КУП ЧР «Агро-Инноваци».

133. Линда МакДональд // Практическое занятие: Качество молока и Управление Маститом.

134. Популярная С. «Современная система контроля здоровья животных в молочном скотоводстве».

135. Калдияров Д.А., Абдыкалиева Ж.Ш. Сущность и формы проявления горизонтальной сельскохозяйственной производственной кооперации // Статистика, учет и аудит, – 2020. – № 4 (79). – С.157-162

136. Абдыкалиева Ж.Ш., Муханова А. Қазақстанның Қызылорда облысы Жалағаш ауданы мысалында аулдық әлеуметтік экономикалық дамуы // Аграрлық нарық проблемалары. – 2020. – № 1. –184-193бб.

137. Калиаскаров М.К., Усманов А.С., Жуматай Г.Ж. О поставке зарубежной сельскохозяйственной техники в Казахстан // Международная агроинженерия, № 4, 2013. - С. 42-47.

138. Карта интенсивного технического переоснащения АПК. [Электронный ресурс] // Официальный сайт Министерства сельского хозяйства РК. - URL: http: // www.mgov.kz

139. Данные СПК «КормСнабТастобе» Каратальского района Алматинской области, 2022-2023гг.

140. Данные СПК «Каратал-шекер» Каратальского района Алматинской области, 2022-2023гг.

141. Программа возрождения свеклосахарного производства Алматинской области [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities/zhetysu?lang=ru

142. Концепция реализации отраслевой программы развития сахарного производства РК на 2018-2027 годы [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities/moa /search/1?contentType=documents&lang=ru

143. Данные СПК «Нарынкол ет онимдери» Алматинской области, 2022-2023гг.

144. Данные СПК «Жидели байсын» Енбекшиказахского района Алматинской области, 2022-2023гг.

145 Калдияров Д.А., Абдыкалиева Ж.Ш. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығындағы кооперацияны дамыту // Аграрлық нарық проблемаларыТеоретикалық және ғылыми – практикалық журнал. - 2018.-№2.-194-201бб.

1 ҚОСЫМША

Ауылшаруашылық өнімдері өндірісінің шығындарының жіктелуі

Шығындарды жіктеу белгілері	Шығын түрі	Сипаттамасы
Өндірістегі рөлі бойынша	Басты	өндіріс процесіне тікелей байланысты (жемді тұтыну, негізгі құралдарды ұстау шығындары, өндіріс жұмысшыларына еңбекақы төлеу)
	шот-фактуралар (өндірісті ұйымдастыру және басқару шығындары)	өндірісті ұйымдастыруға, ұстауға және оны басқаруға байланысты қалыптасады, жалпы өндіріс пен жалпы кәсіпкерліктен тұрады
Шығынға қосу әдісі бойынша	тікелей	белгілі бір өнім түрін өндіруде жүзеге асырылады (тұқым, жем, отын, тыңайтқыш құны,т.б.)
	жанама (таратылған)	өнімнің бірнеше түрлерін өндірумен байланысты (өндірістің қосымша қызметтері, жалпы өндірістік, жалпы шаруашылық шығындар)
Құрамында (біркелкі)	қарапайым (бір элементті)	біртекті элементтерден тұрады (жем, тұқым, жалақы құны)
	біріктірілген	қарапайым шығындардың бірнеше түрінен
Өнім көлеміне қатысты	шартты айнымалылар (пропорционалды)	өндіріс көлемінің өзгеруіне сәйкес аз немесе аз өзгеру (жұмысшылардың жалақысы, пайдаланылған тұқымдардың, жанар-жағар май материалдарының құны)
	шартты тұрақты (сәйкес емес)	өндіріс көлеміне байланысты өзгермейді немесе шамалы өзгереді (ғимараттар мен құрылыстардың тозуы, өндірісті басқару шығындары және тұтастай алғанда кәсіпорын)
Мазмұны мен мақсатына сәйкес	экономикалық элементтер бойынша	экономикалық біртекті, бөлінбейтін шығындар (өзіндік құнды төмендету үшін резервтерді табу, айналым қаражаттарына қажеттілікті есептеу және т.б.)
	есептеу элементтері бойынша	экономикалық мағынада әр түрлі шығындардан тұрады
Өндіріс процесіне қатысты	өндірістік	өнімді өндіру процесіне қандай да бір байланысы бар шығындардың барлық түрлері
	өндірістік емес	өндірістен тыс (коммерциялық) шығындар – өнімді сатуға (ыдыс,буып-түюге, орауға, жеткізуге және т.б.), ғылыми-техникалық зерттеулерге, кадрларды дайындау
Пайда болу жиілігі бойынша	ағымдағы	жүйелі түрде жүзеге асырылады (шикізат пен материалдарды тұтыну)
	бір рет	өнімнің жаңа түрлерін дайындауға және игеруге кететін шығындар
Іске асырудың орындылығы	өнімді	заманауи технологиямен және өндірісті ұйымдастырумен белгілі бір сапалы өнім шығару үшін қажетті шығындар
	өнімді емес	технологиялар мен өндірісті ұйымдастырудың кемшіліктері салдарынан пайда болады (жұмыс уақытын жоғалту, ақуалдар және т.б.)
Ескерту – Зерттеу негізінде автормен құрастырылған [54]		

2 ҚОСЫМША

Ғалым - экономистердің өндіріс шығындарын оңтайландыру шаралары туралы ғылыми көзқарастарына шолу

Ғалымдар, экономистер, дереккөздер	Шығындарды оңтайландыру шаралары
GarthHolloway, CharlesNicholso,Chris Delgado, SteveStaal, SimeonEhui [67]	- шағын фермерлерді сауда-өтім кооперативтеріне біріктіру, бұл жергілікті нарық үшін ұсақ сүт өндірісі арқылы сенімді және қомақты кіріс ағындарын құруға мүмкіндік береді, олар трансакциялық шығындарды төмендетудің, нарыққа шығуды ынталандыратын және ауылдық қауымдастықтардың өсуін ынталандыратын әлеуетті катализаторлар болып табылады; - кооперативтер сату нарықтарына қол жетімділікті кеңейтеді және фермерлерге активтерге, ақпаратқа, қызметтерге қол жеткізудегі кедергілерді жеңуге көмектеседі, өңдеуші кәсіпорындарға белгілі бір уақыт аралығында белгілі бағамен және бақыланатын сапада тауарларды кепілдендірілген жеткізудің артықшылығын ұсына алады, бұл шығындар мен тәуекелдерді азайтуға көмектеседі
Вихров А.А.[59]	- өндірілетін өнім/қызмет көлемін үлкейту, соның нәтижесінде шығындарды азайту (жарнама, маркетинг және т.б.); - басқару шығындарын азайту, кәсіпорынның кейбір бөлімдерін аутсорсингке аудару, кәсіпорындағы еңбек өнімділігін арттыру; - қаржылық ағындарға қатаң бақылау жүйесін құру
Шалаева Л. В. [58]	- шығындар мен өндіріс нәтижелері арасындағы оңтайлы қатынасты іздеу; - күрделі салымдардың жаңа нысандарын іздеу; - тұтынушыларға қызмет көрсетудің жаңа, неғұрлым тиімді түрлерін табу; - тиісті жарнама саясатын жүргізу
Гребенников А. А.[69]	- өндіріс көлемін ұлғайту; - еңбек өнімділігін арттыру; - өндіріс үшін шикізатты сатып алу бағасының төмендеуі; - өндіріс шығындарының төмендеуі; - өндірістік процесті оңтайландыру; - технологиялық шығындар мен өндірістегі ақуалдарды азайту
Калюжный Н.В. [51]	- шығындарды жүйелі түрде төмендету, бұл инвестицияларды, сатып алуды, өндіріс процестерін жақсарту жолымен бірнеше жыл ішінде шығындарды біртіндеп төмендетуді қарастырады; - бірнеше апта немесе айларда жүзеге асырылатын, бірнеше күнде жүзеге асырылуы мүмкін жедел қысқарту, кәсіпорынның тұрақты және ауыспалы шығындарының азаюы (шикізатты, электр қуатын, көлік, жылу, персоналды сатып алу, жалақыны төлеу, келісімшартты қарау) жеткізушілермен және т.б.); - шығындарды жедел төмендету, қажетсіз шығындардан бас тарту керек, өйткені олар қажет емес шығындардан аулақ болу үшін

	кәсіпорынға ешқандай пайда әкелмейді
	2 қосымшаның жалғасы
Жалевич А.[61]	- ірістегі шығындарды жою: жанармай, электр энергиясы, шикізат, материалдарды үнемдеу, «жоғары мәртебені сақтау» шығындарын азайту; - құрылтайшылар мен акционерлерге кәсіпорынның дағдарыс кезеңінде өмір сүруі үшін қаржылық жағдайды нығайту, тұрақтандыру қорын құру пайдасына дивидендтер төлеуден бас тарту; - «жасырын немесе жасырын шығындар» деп аталатын барлық бөлім, бұл жоғалған немесе жоғалған кірістердің шығындары, олар ешқандай есепте көрсетілмейді, сондықтан олармен ешкім күресіп жатқан жоқ. Егер кәсіпорындағы «қажет емес» адамдардан өндірістік топтарды, кооперативтерді, бригадаларды жалға алу немесе ұйымдастыру қажет болмаса, олардың жаңаларын дамытуға көмектесу; - ұзақ өндірілген үлгілердің құрастыру механизмдері мен компоненттерінің құнын біртіндеп жүйелі түрде төмендету; жеткізушілермен тек келісім-шарттар мен келісімдер ғана емес, сонымен қатар жеткізілетін тауарлардың сапасы туралы ұзақ мерзімді келісімшарттар (бақылау және әзірлеу) және компоненттерді сатып алу құнын біртіндеп төмендету кестелері
Ескерту – Зерттеу негізінде автормен құрастырылған [58,59,61,67,69]	

3 ҚОСЫМША

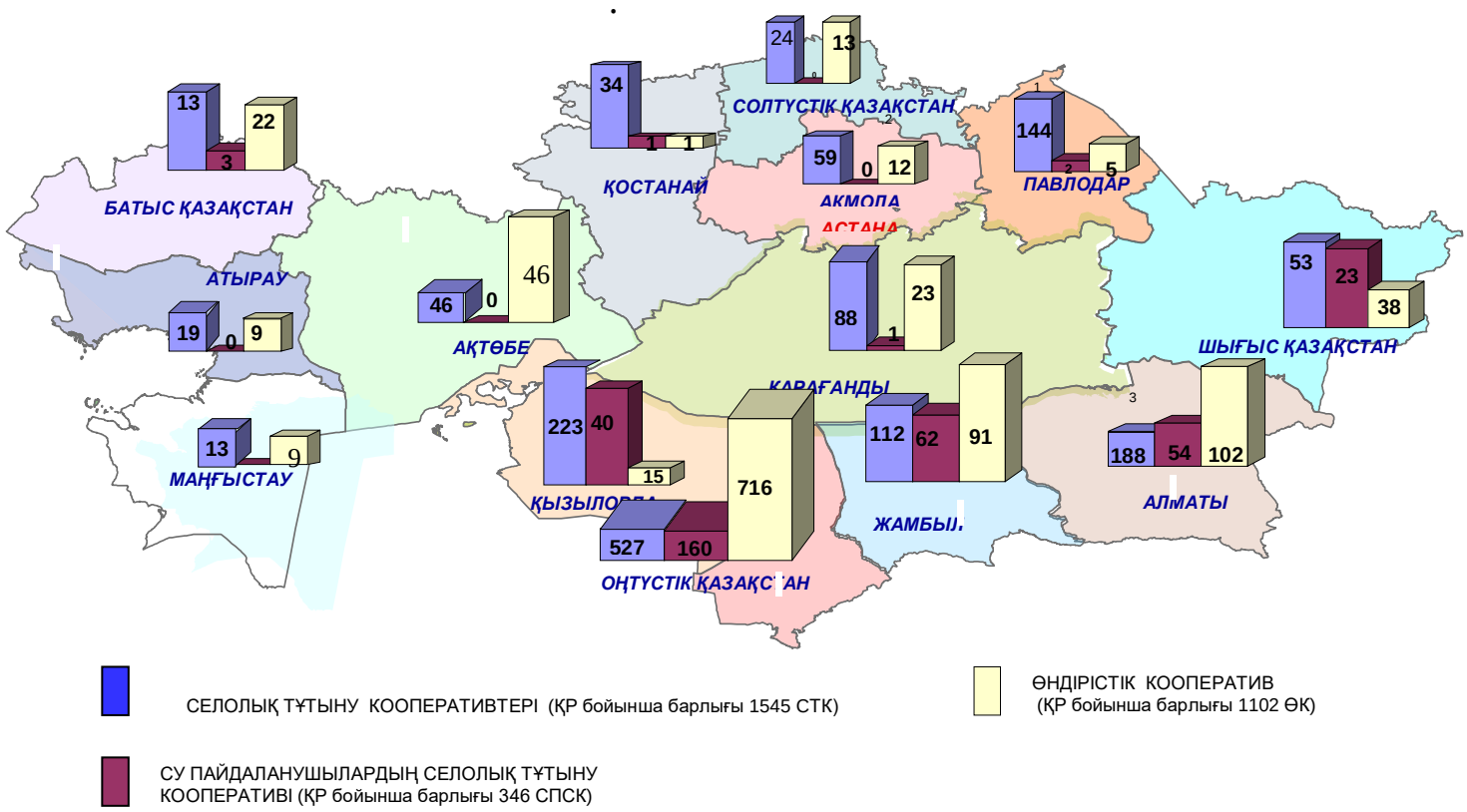
Кәсіпорындардағы өндірістік шығындарды оңтайландыру әдістері, оның ішінде ауылшаруашылық кооперативтерінде

Шығындарды оңтайландыру әдістері	Кәсіпорындардағы өндірістік шығындарды оңтайландыру әдісінің мәнін сипаттау, оның ішінде ауылшаруашылық кооперативтерінде
Абсорбшенкостинг	өндіріс құнына барлық тікелей өндіріс және жанама шығындар кіреді, бұл әдіс барлық шығындарды сатылатын және қалдық өнімдер арасында бөлуді қарастырады [60].
Директ-костинг	- өндіріс өзіндік құнына шығындардың белгілі бір бөлігі ғана кіреді (өнімнің өзіндік құны), шығындарға қосылмаған бөлігі кезең шығыны ретінде танылады және пайда болу кезеңінде кірісті азайту үшін есептен шығарылады [60]. - тұрақты шығындардың жоғары деңгейі жоқ және жұмыс нәтижесін оңай анықтауға және сандық өлшеуге болатын кәсіпорындарда қолданылады, осы әдіспен өндіріс көлемі, шығындар мен кірістер арасындағы қатынастар мен өзара байланысты зерттеуге болады [59].
Стандарт-кост	- шығындардың нормативтік әдісін қолдануға негізделген [60] Құнның стандартты жүйесі мыналарға мүмкіндік береді: - кәсіпорынның кірісін төмендететін шығындарды анықтауға; - болашақ шығындарды болжауға; - есептеумен байланысты бухгалтерлік жұмысты барынша азайтуға; - өнім бағасы мен сатуды ұтымды жоспарлау үшін кәсіпорын басшыларына өнімнің өзіндік құны туралы объективті ақпарат беруге. Бұл әдістің маңызды ерекшелігі - өзіндік құн нормаларын жетілдіруге ықпал ететін белгіленген нормативтерден ауытқуларды дәл анықтауға бақылау жасау [59].
Метод ABC (Activity Based Costing)	- белгілі бір өнімнің шығындары уақыт аралығында операциялар бойынша шығындар есебі процестер мен операциялардың шығындарын ескере отырып анықталады [60]. - жанама шығындар мен қосалқы қызметке және жекелеген өнімді өндіруге кеткен шығындар бақыланған кезде. Бұл әдіс әрекеттері әрекеттер немесе әрекеттер жиынтығы ретінде қарастырады. ABC қолданудың бастапқы кезеңі - кәсіпорындағы жұмыс ретін анықтау. ABC жүйесі жанама және қосалқы ресурстардың шығындарын олар қатысатын қызмет түрлеріне, содан кейін өнімдерге бөледі.Қызмет шығындарын шығындар объектілеріне жатқызу арқылы өнімнің пайдалы және шығынды емес түрлерін, тиімді емес қызмет түрлерін және пайдаланылмаған мүмкіндіктерді анықтауға болады [59]. - процестер бойынша шығындарды есепке алу, талдау және оңтайландыру әдістері: біз кәсіпорындағы бизнес-процестерді анықтаймыз; - біз ақпаратты жинаймыз және оны бизнес процесіне

	сәйкес топтаймыз; - әр процестің өзіндік құнын анықтаймыз; - процестердің шығындарын өнімге процестерге қажеттіліктің өлшемі болып табылатын шығын ұстаушысына сәйкес бөлеміз [53].
	3 қосымшаның жалғасы
Таргет-костинг	- өзіндік құн ұйымның ұмтылуға тиіс сомасы ретінде қарастырылады, демек, мақсаты өнімді жасау немесе жаңарту болып табылады, оның құны мақсатты шығынға тең, егер бұл мүмкін болмаса - дамуды немесе модернизациялауды тоқтата тұру туралы шешім қабылданады, бұл әдіс өнімді жобалау немесе модернизациялау сатысында қолданылады [60] - өнім бірлігі үшін мақсатты бағаны, содан кейін мақсатты және болжамды құнын анықтау; мақсатты шығындар мен сметалық құны салыстырылады, шығындардың әр объектісі бойынша ауытқулар есептеледі; ауытқулар жасалуда [53].
Кайзен-костинг	өндіріс кезеңіндегі шығындардың біртіндеп азаюы, осыған байланысты шығындардың қажетті деңгейіне қол жеткізіліп, өндіріс рентабельділігі артады [60]
CVP-анализ (анализ точки безубыточности)	салыстыру арқылы жүзеге асырылатын ауыспалы және тұрақты шығындар, баға мен өнім көлемі арасындағы тиімді байланысты табуға болатын сияқты: кәсіпорынның шығындары, сатудан түскен кірістер мен пайда [60] - әдіс басқаруды жоспарлау және бақылау құралы болып табылады, яғни. бұл қатынастар қаржылық қызметтің негізгі моделін құрайды және қысқа мерзімді жоспарлау мен балама шешімдерді бағалау үшін талдау нәтижелерін қолдануға мүмкіндік береді [53].
Бенчмаркинг расходов	- әрі қарай шешім қабылдау үшін жетекші кәсіпорынлардағы ұқсас процестермен кәсіпорындағы шығындарды басқару жағдайын салыстыру [60]. - өндірушінің (сатушының) нақты іс-әрекетін таңдау, берілген бизнес-функцияны салыстыру параметрлері (мысалы, шығындар құрылымы), ұқсас өндірушілер туралы қажетті ақпаратты жинау, алынған ақпаратты талдау, шығындар құрылымына енгізілген өзгерістер жобасын жасау [53].
Кост-килинг	-кәсіпорын қызметіне зиян келтірмей қысқа мерзімде шығындарды неғұрлым төмендету дағдарысқа қарсы басқарудың құралы болып табылады [60] -кәсіпорын шығындарын неғұрлым төмендету бойынша резервтерді анықтауға және кәсіпорын. қызметінің тиімділігін көтеруге бағытталған. -кост-киллингтің екі түрі көрсетіледі: ішкі және сыртқы.Кәсіпорын ішіндегі шығындарды неғұрлым азайтуға болады немесе сатып алынатын тауарлар мен қызметтердің бағасын төмендетуге тырысуға болады, яғни кәсіпорынның сыртқы ортасына ықпал ету [59].
LCC-анализ	-кәсіпорынның барынша қызмет ету барысында өндіріс шығындары мен тиісті табыстарға салыстыру жүргізіледі, бұл шығындарды басқаруда тиісті шешім қабылдауға мүмкіндік береді [60]
Метод VCC	-кәсіпорын қызметінің сыртындағы шығындарға талдау (нарық жағдайы және ұсыныстарды орналастыру) [60].
Закон Парето	-шығындардың ең маңызды деген баптарын анықтаймыз (20%, осылар бойыншасебебі едәуір үнемдеуді алуға болады (80%) [53].

costoptimization	- таргет-костинг және кайзен-костинг әдістерінің синтезі, шығындарды оңтайландырудың тиімді әдісі және мақсатты(оптималды) өзіндік құнға қол жеткізу.
Ескерту – Зерттеу негізінде автормен құрастырылған [53,59,60]	

«Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» жаңа заң қабылданғанға дейін Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы кооперативтерін орналастыру, 2015 ж.

Ескерту – Зерттеу негізінде автормен құрастырылған

5 ҚОСЫМША

01.01.2015 ж. Қазақстан Республикасында су пайдаланушылардың селолық тұтыну кооперативтері

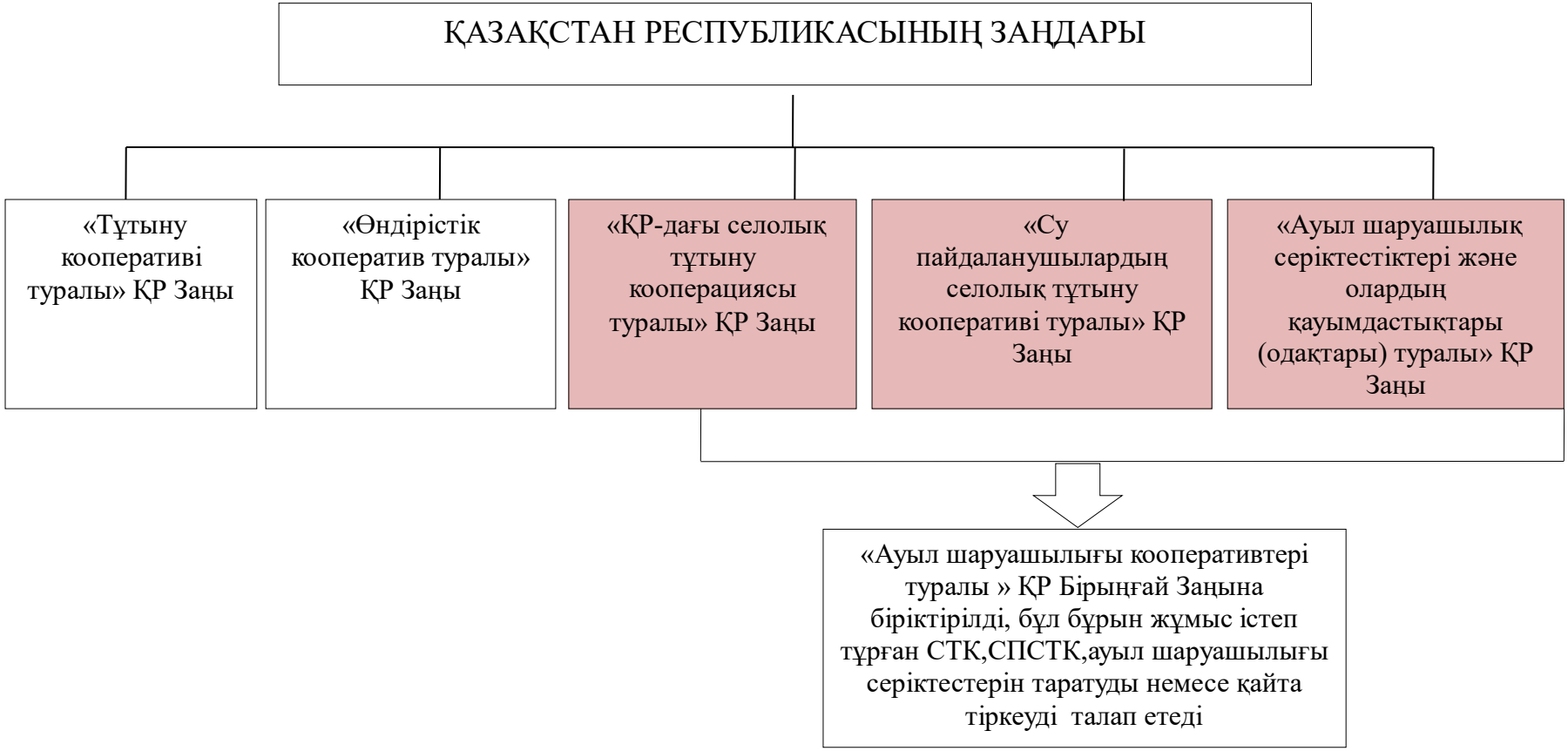
Облыс атауы	Құрылған СПСТК саны	Облыстар пайдаланатын суармалы жерлер, мың га	Қызмет көрсетілетін СПСТК суармалы алаңы, мың га	Суармалы жердің СПСТК,%
Алматы	54	502	81	16
Шығыс Қазақстан	23	57	22	38
Жамбыл	62	165	100	61
Батыс-Қазақстан	3	4	2	52
Қарағанды	1	54	1	2
Қостанай	1	5	0,1	2
Қызылорда	40	154	106	69
Павлодар	2	9	5	55
Оңтүстік-Қазақстан	160	443	313	71
Республика бойынша	346	1392	630	45
Ескерту – Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған				

6 ҚОСЫМША

Селолық тұтыну кооперативтерінің (СТК) саны және оларды Алматы облысында 2015-2020 жылдары несиелеу нәтижелері

	2015-2020 жж. барлық АӨК саны	оның ішінде:					
		2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
Құрылған СТК	42	12	4	5	16	3	2
оның ішінде: несие алған СТК саны, бірлік	27	12	4	5	6	-	-
Сұралған сома несие, мың теңге	4659000	811737	258283	457480	568500	250000	-
Алынған несие сомасы, мың теңге	1580940	811737	174283	413930	180990	-	-
СТК, мерзімінен бұрын қайтарылған несие, бірлік	1	1	-	-	-	-	-
СТК, өтелмеген несие, бірлік.	20	8	3	4	5	-	-
СТК, жұмыс істемейді және қарызды қайтармайды, бірлік	4	3			1		
Несиелік қаражатты мақсатсыз пайдаланылуына байланысты несие қаражаты «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ-ға қайтарылды	2	-	1	1	-	-	-
Ескерту – Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған							

7 ҚОСЫМША

Ескерту – Зерттеулер негізінде автормен құрастырылған

8 ҚОСЫМША

Сүтті бастапқы өңдеу бойынша ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамытуға мемлекеттік қолдау көрсету

Сүт өндіруге субсидиялар

Алушыларға қойылатын критерийлер мен талаптар:

1.Малдардың сәйкестендіру нөмірлерінің болуы және малды бордақылау үшін (кооператив мүшелері) АТЖ-да есепке алу.
2.Союға өткізілген кездегі бұқалардың тірі сойылған салмағы сойыс салмағында 350 килограмм/180 килограмм кем емес.
3.Ветеринариялық, ветеринариялық-санитариялық іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу және зоотехникалық есепке алуды жүргізу
4.Кооператив мүшелерінің саны 20-дан кем емес
5. Есептік нөмірі бар тоңазытқыш қондырғысы мен ветеринариялық зертханасы бар мал сою пунктінің болуы.

НЕСИЕЛЕУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫ

Акционерное общество
Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства

«Игілік» - ірі қара, ұсақ мал және басқа да ауыл шаруашылығы жануарларын сатып алу
- 3-4 ЖЫЛ ҮШІН ЖЫЛДЫҚ 4,8-6% 3-тен 6 МИЛЛИОН ТЕҢГЕГЕ ДЕЙІН жеке бизнесіңізді ұйымдастыру үшін;
жеке шаруашылық учаскелеріне негізделген шағын өндіріс
«Ынтымақ» - ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерін құру және дамыту, ет, сүт және жеміс-көкөніс өнімдерін өндіретін ауыл шаруашылығы өндіріс орталықтарына техника, құрал-жабдықтар сатып алу, 5-7 ЖЫЛҒА 6%-бен 50 МИЛЛИОН ТЕҢГЕГЕ ДЕЙІН.

Кооперативтің құрылтайшылары

ЖШҚ | ЖШҚ | ЖШҚ | ЖШҚ | ЖШҚ

Шикі сүт | Шикі сүт | Шикі сүт

Сүтті бастапқы өңдеу кооперативі

Сүт қабылдау пункті, өндірістік қуат -2т/тәу

Функциялары:
- сүтті жинау және тасымалдау;
- сүтті алғашқы өңдеу (тазалау, салқындату);
- сүт сапасын бақылау және есепке алу

Сүтті терең өңдеуге арналған ірі өңдеу зауыттары

ЖАБДЫҚТАР МЕН МАШИНА-ЛАРДЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ СУБСИДИЯЛАУ

Акционерное общество
Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства

«Тәулігіне 1 тонна сүт қабылдайтын сүт қабылдау пункттеріне құрал-жабдықтарды сатып алу» - 50% ДЕЙІН ӨТЕУ СТАНДАРТЫ; «Сүт тасымалдауға арналған көлік сатып алу» - 50% ДЕЙІН ӨТЕУ СТАНДАРТЫ.

9 ҚОСЫМША

Ірі қара малды бордақылау және сою жөніндегі ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамытуға мемлекеттік қолдау көрсету

Алушыларға қойылатын критерийлер мен талаптар:

1 ЛИТР СҮТКЕ 10 ТЕНГЕ

2. Малдардың сәйкестендіру нөмірлерінің болуы және малды бордақылау үшін (кооператив мүшелері) АТЖ-да есепке алу.
3. Ветеринариялық, ветеринариялық-санитариялық іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу және зоотехникалық есепке алуды жүргізу
3. Кооператив мүшелерінің саны 20-дан кем емес
5. Сүт қабылдау пункттің бар болуы.
6. Сүтті сүт өңдеу кәсіпорындарына сату

1 БАСҚА 20 МЫҢ ТЕҢГЕ

НЕСИЕЛЕУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫ

Акционерное общество Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства

«Игілік» - жеке кәсібін ұйымдастыру үшін 3-4 ЖЫЛ ҮШІН ЖЫЛДЫҚ 4,8-6%-бен 3-6 МИЛЛИОН ТЕҢГЕГЕ ДЕЙІН ірі қара, ұсақ мал және басқа да ауыл шаруашылығы малдарын сатып алу;
жеке шаруашылық учаскелеріне негізделген шағын өндіріс
«Ынтымақ» - ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерін құру және дамыту, ет, сүт және жеміс-көкөніс өнімдерін өндіретін ауыл шаруашылығы өндіріс орталықтарына техника, құрал-жабдықтар сатып алу, 5-7 ЖЫЛҒА 6%-бен 50 МИЛЛИОН ТЕҢГЕГЕ ДЕЙІН.

Кооперативтің құрылтайшылары

ЖШҚ ЖШҚ ЖШҚ ЖШҚ ЖШҚ

Кооператив

Функциялар:

- ветеринариялық және асыл тұқымды қызметтер;
- жем-шөп дайындау;
- маркетинг
- ірі қара малды сою

тірі салмақта | Сойыс салмақта | Тірі салмақта

Мал нарығы | Азық-түлік нарығы | Мал экс-порты | Ет өңдеу кәсіпорындары

ЖАБДЫҚТАР МЕН МАШИНА-ЛАРДЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ СУБСИДИЯЛАУ

Акционерное общество Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства

«Тәулігіне 5 бас союға қабілетті мал сою пункттеріне жабдықтарды сатып алу» - 50%-ға ДЕЙІН ӨТЕУ СТАНДАРТЫ;
«Ауыл шаруашылығы өнімдерін тасымалдауға арналған көлік құралдарын сатып алу» - 50% ДЕЙІН ӨТЕУ СТАНДАРТЫ.

10 ҚОСЫМША

2017-2024 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында өңірлер бойынша жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны.

Облыс	жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны.								Оның ішінде Өсімдік шаруашылығы өнімдерін өсіру															
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024								
Қазақстан Республикасы	2 697	2 858	2 840	2 919	3 147	3 284	3 911	4465	213	217	229	293	285	320	353	418								
Абай						186	202	194						8	8	8								
Ақмола	278	280	287	284	277	263	227	223	9	8	10	11	8	8	6	9								
Ақтөбе	127	183	180	181	187	207	237	267	1	1	4	5	7	9	12	14								
Алматы	218	234	238	245	291	152	210	382	27	26	18	23	27	21	17	33								
Атырау	23	17	21	19	17	19	29	38																
Батыс Қазақстан	174	205	176	182	238	270	360	399	2	4	4	7	8	8	10	14								
Жамбыл	98	164	181	253	298	363	399	423	8	10	11	18	23	32	31	35								
Жетісу						152	167	164						13	13	11								
Қарағанды	130	134	142	137	150	123	215	286	9	8	7	6	5	4	9	14								
Қостанай	142	130	124	122	119	113	114	120		1	1				1	1								
Қызылорда	184	194	192	183	161	146	216	232	19	21	22	22	17	17	19	25								
Мангыстау	17	18	19	24	30	26	46	82	1	1	1	1		1	2	4								
Павлодар	106	119	118	108	107	110	159	183	10	9	7	6	9	10	11	15								
Солтүстік Қазақстан	194	165	148	138	137	132	130	125	6	7	7	7	9	8	7	6								
Туркестан	635	618	645	703	781	794	941	981	103	93	101	155	145	154	178	191								
Ұлытау						20	20	30						1	2	3								
Шығыс Қазақстан	362	347	312	283	275	107	134	234	18	18	21	19	14	11	9	15								
Астана қ.	3	2	3	5	7	8	8	8			1	1				1								
Алматы қ.	6	6	7	5	6	7	5	6					1	2	2	3								
Шымкент қ.		42	47	47	66	86	92	88		10	14	12	12	13	16	16								

Ескерту – [115] әдебиет көздері негізінде автормен құрастырылған

10 қосымшаның жалғасы

Облыс	Мал шаруашылығы															
								2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Қазақстан Республикасы								1 133	1 179	1 149	1 193	1 237	1 255	1 510	1734
Абай													120	133	130
Ақмола								212	212	212	206	198	192	162	155
Ақтөбе								46	58	55	55	62	71	75	97
Алматы								44	50	59	64	82	27	31	118
Атырау								4	4	4	2	3	2	6	11
Батыс Қазақстан								148	171	145	140	182	200	254	267
Жамбыл								18	31	39	98	88	97	79	75
Жетісу													47	50	52
Қарағанды								58	59	68	68	73	53	115	146
Қостанай								106	93	92	90	91	87	80	83
Қызылорда								42	61	55	58	55	54	101	109
Маңғыстау								5	8	8	7	7	5	26	56
Павлодар								78	84	81	71	64	63	97	105
Солтүстік Қазақстан								144	116	101	89	84	75	78	72
Түркестан								47	40	46	67	74	82	131	142
Ұлытау													12	11	21
Шығыс Қазақстан								179	188	181	174	167	54	65	78
Астана қ.								1				2	2	1	1
Алматы қ.								1	1	1	1	1	1	1	-
Шымкент қ.									3	2	3	4	11	14	14

11 ҚОСЫМША

2017-2024 жж. Ауыл шаруашылығы кооператив мүшелернің саны

Облыс	Оның құрамындағы мүшелерінің саны																							
	Заңды тұлғалар								оның ішінде ұйымдық-құқықтық нысандар түрлері бойынша															
									Іскерлік серктестер								Акционерлік қоғамдар							
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Қазақстан Республика-сы	548	566	592	573	589	379	398	432	486	534	553	532	490	266	301	275	1	3	2	2			3	3
Абай						9	15	11						4	7	7								
Ақмола	115	126	118	117	104	43	47	64	14	124		117	103	39	36	38	1	2						
Ақтөбе	19	17	11	14	14	17	23	28	9	14	9	8	9	11	14	17								
Алматы	103	104	104	109	158	44	58	72	90	95	91	95	94	31	49	39								
Атырау	1	2		1	1	3	10	12	1	2		1	1	3	8	10								
Батыс Қазақстан	14	10	8	13	2	2	3	8	9	8	6	7												
Жамбыл	126	137	132	130	130	6	6	4	126	136		129	130	6	4	2			1	1			2	2
Жетісу						54	20	22						5	13	14							1	1
Қарағанды	15	17	19	20	22	12	13	15	15	17	19	20	22	12	13	15								
Қостанай	8	7	3	3	2	1	1	2	8	7	3	3	2	1	1	2								
Қызылорда	14	14	15	15	16	15	15	17	14	14		14	12	11	10	14								
Маңғыстау	5	5	10	8	12	10	5	3	5	5		7	10	8	3									
Павлодар	11	17	21	18	14	20	25	28	11	15	19	17	14	20	25	21		1	1	1				
Солтүстік Қазақстан	22	21	53	12	12	4	4	3	22	21	53	12	12	4	3									
Түркестан	47	63	57	75	77	87	111	84	43	61	52	70	66	70	80	60								
Ұлытау						1	4	4								1								
Шығыс Қазақстан	28	6	5	6	10	3	2	27	4	5		5	6		2	11								
Астана қ.	18	7		6	12	12	6		13	7		6	8	8	6									
Алматы қ.	2	5	6	2	2	5	3	3	2	2														
Шымкент қ.		8	22	24	1	31	27	24		1		21	1	28	26	23								

Ескерту – [115] әдебиет көздері негізінде автормен құрастырылған

Облыс	Басқа ұйымдық-құқықтық нысандар								жеке кәсіпкерлер мен шаруа немесе фермер қожалықтары								үй шаруашылықтары							
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Қазақстан Республикасы	61	29	37	39	99	113	94	154	27016	30698	24177	22588	22987	19714	17300	16189	31421	28495	27198	26213	25627	24048	21669	18624
Абай						5	8	4						82	89	78						656	758	709
Ақмола						4	11	26	107	178	114	108	86	78	89	76	6 443	6 364	6 261	6 104	6 065	4 444	3 062	1508
Ақтөбе	10	3	2	6	5	6	9	11	117	359	205	182	105	79	78	77	1 242	1 430	1 205	1 053	964	1 042	883	811
Алматы	13	9	13	14	64	13	9	33	821	1 045	811	776	659	507	114	246	1 673	2 419	2 414	3 195	3 168	692	457	217
Атырау							2	2	35	140	11	132	133	127	133	132	36	18	143	20	18		6	4
Батыс Қазақстан	5	2	2		2	2	3	8	191	170	146	116	113	149	157	126	4 678	4 368	4 203	3 953	4 797	4 906	4 842	4383
Жамбыл		1							680	738	695	1 195	665	577	853	843	216	302	563	1 124	537	760	1 032	608
Жетісу						49	6	7						160	129	108						1 484	928	698
Қарағанды									261	227	170	107	143	114	149	124	1 030	1 181	1 015	840	859	940	764	764
Қостанай									28	29	27	20	18	32	25	16	2 172	1 212	1 064	892	820	646	2 108	2911
Қызылорда				1	4	4	5	3	1 403	1 569	1 248	1 017	841	621	639	567	474	642	508	480	444	376	358	276
Маңғыстау				1	2	2	2	3		2	11		7	8	22	57		1	2	3	4	3	1	
Павлодар		1						7	322	407	355	302	261	264	249	454	881	1 430	1 342	932	1 114	1 200	1 091	606
Солтүстік Қазақстан								2	279	215	130	96	168	65	70	12	4 228	2 843	2 685	2 307	2 741	2 775	2 856	2638
Түркестан	4	2	5	5	11	37	31	24	22420	25185	20075	18 368	19651	16757	14409	13163	4 233	2 057	1 890	2 085	1 775	2 964	1 487	1474
Ұлытау							3	3						12	16	15						88	92	93
Шығыс Қазақстан	24	1						16	351	315	166	139	90	32	34	64	4 115	4 013	3 410	2 483	1 912	483	428	396
Астана қ.	5				4				1	1										259		118		3
Алматы қ.		3	6			4	3	3																
Шымкент қ.		7		3		3	1	1		117	11	23	46	49	44	30		215	493	483	407	471	513	525

12 ҚОСЫМША

2023-2024 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының аймақтары бойынша ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі мал мен құс санының динамикасы, мал басы

	2023 жыл						2024 жыл					
	Ірі қара мал	о.і.	Шошқа	Қой	Жылқы	Құс	Ірі қара мал	о.і.	Шошқа	Қой	Жылқы	Құс
		Сиыр						Сиыр				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Қазақстан Республикасы	117 486	62 621	58	152 585	11 297	11 585	127 458	64 650	439	146 750	15 329	18 292
Абай							5 164	1 796	-	2 128	2 149	-
Ақмола	15 723	9 936	-	13 461	892	-	15 865	10 213	-	16 202	1 019	-
Ақтөбе	8 659	5 135	-	7 852	1 892	-	10 946	5 335	-	10 144	2 812	-
Алматы	4 708	2 137	-	36 019	2 042	-	3 367	1 506	-	3 747	717	-
Атырау	56	-	-	-	-	9 460	56	56	-	-	-	-
Батыс Қазақстан	35 672	22 943	-	56 437	233	-	39 991	24 059	-	60 328	421	37
Жамбыл	9 666	130	-	721	40	-	8 352	370	-	945	100	7 500
Жетісу							910	359	-	23 157	1 296	-
Қарағанды	6 000	3 548	-	3 562	1 733	1 235	4 010	2 092	416	4 085	1 906	1 235
Қостанай	2 186	1 110	-	-	-	-	2 057	1 049	-	87	9	-
Қызылорда	570	105	-	3 376	-	-	782	78	-	3 748	109	-
Маңғыстау	-	-	-	612	570	-	-	-	-	592	544	-
Павлодар	4 052	2 703	-	375	729	-	5 227	3 345	-	1 017	803	-
Солтүстік Қазақстан	10 265	6 101	-	250	105	600	11 473	5 832	-	250	82	-
Түркестан	9 875	4 791	-	27 354	1 385	290	12 678	5 046	-	19 491	1 720	9 520
Ұлытау							805	290	-	-	11	-
Шығыс Қазақстан	8 577	3 097	58	2 566	1 672	-	3 038	983	23	829	1 525	-
Шымкент қ.	1 477	885	-	-	4	-	2 737	2 241	-	-	106	-

Ескерту – [115] әдебиет көздері негізінде автормен құрастырылған

12 Қосымшаның жалғасы

	2023 жыл						2024 жыл					
	Ірі қара мал	о.і. Сиыр	Шошқа	Қой	Жылқы	Құс	Ірі қара мал	о.і. Сиыр	Шошқа	Қой	Жылқы	Құс
Қазақстан Республикасы	145 644	79 360	204	156 594	23 421	94 105	131 855	80 808	76	168 586	29 099	129 462
Абай	6 837	3 663	-	5 374	3 877	-	5 588	2 358	-	5 810	4 196	-
Ақмола	8 600	4 558	-	18 759	1 348	-	5 387	1 674	-	18 120	1 575	-
Ақтөбе	12 052	5 178	-	13 584	4 145	40	9 172	4 600	-	15 300	6 067	40
Алматы	4 462	1 801	-	4 983	994	-	5 904	3 016	-	6 860	1 701	-
Атырау	56	56	-	-	-	-	700	678	-	2 340	-	-
Батыс Қазақстан	44 079	24 335	-	56 750	808	30	40 841	23 263	-	68 291	1 165	40
Жамбыл	8 079	450	-	5 784	178	-	516	340	-	5 696	150	-
Жетісу	1 011	270	-	18 008	920	-	154	75	-	1 901	127	-
Қарағанды	4 750	2 509	24	4 070	3 103	1 235	4 998	2 798	12	3 826	5 868	1 235
Қостанай	6 401	5 648	-	560	-	-	4 904	4 166	-	1 211	-	-
Қызылорда	593	88	-	3 898	242	-	446	164	-	1 116	333	5 337
Маңғыстау	11	-	-	561	190	-	84	-	-	872	235	-
Павлодар	4 930	3 053	-	1 564	1 105	-	3 217	2 283	-	1 908	1 485	-
Солтүстік Қазақстан	11 721	6 710	-	40	267	-	10 654	5 782	-	104	465	-
Түркестан	23 104	15 685	-	21 655	3 803	13 800	29 065	21 984	-	33 701	3 329	4 500
Ұлытау	912	290	-	-	462	-	877	305	-	-	403	-
Шығыс Қазақстан	3 147	736	180	1 004	1 874	-	2 776	781	64	1 014	1 895	-
Шымкент қ.	4 899	4 330	-	-	105	79 000	6 572	6 541	-	516	105	118 310

13 ҚОСЫМША

Ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс көлемі, га

	2021			2022			2023				
	Жалпы егіс алқабы	Оның ішінде		Жалпы егіс алқабы	Оның ішінде		Жалпы егіс алқабы	Оның ішінде			
		дәнді (күрішті қоса) және бұршақ дақылдары	О.і. Күздік бидай		дәнді (күрішті қоса) және бұршақ дақылдары	О.і. Күздік бидай		дәнді (күрішті қоса) және бұршақ дақылдары	О.і. Күздік бидай	Майлы дақылдар	О.і. Күнбағыс тұқымы
Қазақстан Республикасы	838,0	838,0	348,0	1 294,0	1 294,0	400,0	118 041,8	76 772,0	23 088,2	9 697,6	4 019,3
Абай							9 199,0	2 657,0	-	1 223,0	1 223,0
Ақмола							1 042,0	236,0	-	-	-
Ақтөбе							16 588,0	6 330,0	-	-	-
Алматы							8 847,5	5 913,0	1 400,0	2,0	2,0
Атырау											
Батыс Қазақстан				50,0	50,0	50,0	1 646,0	757,0	-	-	-
Жамбыл	250,0	250,0	250,0	350,0	350,0	350,0	25 057,8	20 067,5	9 101,5	2 042,0	90,0
Жетісу							7 640,9	6 882,9	700,0	7,5	-
Қарағанды							4 563,0	4 020,0	-	260,0	-
Қостанай							1 843,0	1 149,0	827,0	694,0	288,0
Қызылорда							50,0	-	-	-	-
Маңғыстау							28,5	-	-	-	-
Павлодар							14 618,0	12 655,2	6951,6	1 599,3	1 599,3
Солтүстік Қазақстан							6 883,0	4 078,0	2484,0	273,0	-
Түркестан	588,0	588,0	х	894,0	894,0	-	17 703,6	11 088,6	1 624,1	2 892,8	257,0
Ұлытау											
Шығыс Қазақстан							2 063,5	931,8	-	622,0	560,0
Шымкент қ.							268,0	6,0	-	82,0	-

Ескерту – [115] әдебиет көздері негізінде автормен құрастырылған

13 Қосымшаның жалғасы

	2023				2024								
	Из них				Жалпы егіс алқабы	Из них							
	Ашық топырақ-тағы көкөніс-тер	Бақша дақылда ры	Кар-топ	Сүрлем-дік жүгері		дәнді (күрішті қоса) және бұршақ дақылда-ры	О.і. Күздік бидай	Майлы дақыл-дар	О.і. Күнба-ғыс тұқымы	Ашық топырақ -тағы көкөніс-тер	Бақша дақылда ры	Кар-топ	Сүрле м-дік жүгері
Қазақстан Республикасы	778,9	834,6	366,6	941,5	102 371,9	68 835,2	41 439,8	8 754,3	3 803,6	684,5	669,5	645,6	621,0
Абай	-	21,0	10,0	-	3 948,0	1 077,0	600,0	1 004,0	974,0	-	30,0	10,0	-
Ақмола	-	-	-	-	2 575,0	2 575,0	2 197,0	-	-	-	-	-	-
Ақтөбе	16,2	6,6	24,2	-	11 992,5	3 437,0	1 950,0	-	-	16,5	18,0	29,0	-
Алматы	126,0	73,0	10,0	802,0	8 818,1	5 941,0	2 930,0	-	-	79,0	70,0	100,0	572,0
Атырау													
Батыс Қазақстан	22,0	-	182,0	-	1 378,5	209,0	129,0	472,0	350,0	9,9	4,0	288,6	-
Жамбыл	465,3	185,0	33,0	80,0	19 173,6	16 082,1	9 731,1	569,0	-	500,0	71,0	49,5	-
Жетісу	-	-	10,0	7,5	4 679,6	4 022,9	1 150,0	11,7	-	-	-	13,0	-
Қарағанды	-	-	-	-	3 366,0	2 333,0	210,0	545,0	-	18,0	-	70,0	-
Қостанай	-	-	-	-	5 446,2	5 446,2	4 209,1	-	-	-	-	-	-
Қызылорда	2,0	18,0	-	-	45,0	-	-	-	-	-	-	-	-
Маңғыстау	3,5	25,0	-	-	34,0	-	-	-	-	11,0	23,0	-	-
Павлодар	1,5	2,0	10,0	-	15 292,2	12 128,2	8 190,4	1 993,6	1 993,6	0,5	1,0	1,5	-
Солтүстік Қазақстан	-	-	48,0	-	3 871,0	3 636,0	1 577,0	30,0	-	1,0	-	66,0	-
Түркестан	142,4	504,0	39,4	32,0	19 055,6	10 545,7	7 617,1	3 559,7	19,0	48,6	452,5	18,0	35,0
Ұлытау													
Шығыс Қазақстан	-	-	-	20,0	2 312,6	1 202,1	797,1	569,3	467,0	-	-	-	10,0
Шымкент қ.	-	-	-	-	384,0	200,0	152,0	-	-	-	-	-	4,0

14 ҚОСЫМША

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру, тонна

Облыс	2021 ж.								
	Бидай	Жүгері	Арпа	Күнбағыс тұқымы	Жем шөптік дақылдар	Картоп	Бақша дақылдары	Пияз	Мақта
Қазақстан Республикасы	10 802,9	5 048,5	3 236,4	570,0	128 799,2	6 527,8	12 195,6	1 300,0	1 661,3
Абай									
Ақмола					300,0	60,6			
Ақтөбе	120,0	-	411,6		17 588,4	430,0	208,6	10,0	
Алматы	1 499,6	361,2	532,7		98 148,8	x			
Атырау									
Батыс Қазақстан	57,0	-	-		1 593,5	4 700,0			
Жамбыл	158,0	76,0	145,7		2 439,0	50,0	120,0	1 080,0	
Жетісу									
Қарағанды	1 174,9		531,0		3 490,0				
Қостанай									
Қызылорда									
Маңғыстау									
Павлодар									
Солтүстік Қазақстан	785,8	-	742,0			700,0			
Түркестан	4 406,1	4 611,3	841,4		5 142,0	187,2	11 867,0	210,0	1 661,3
Ұлытау									
Шығыс Қазақстан				570,0	84,0	55,0			
Шымкент қ.	259,5								

Ескерту – [115] әдебиет көздері негізінде автормен құрастырылған

14 Қосымшаның жалғасы

Облыс	2022 ж.								
	Бидай	Жүгері	Арпа	Күнбағыс тұқымы	Жем шөптік дақылдар	Картоп	Бақша дақылдары	Пияз	Мақта
Қазақстан Республикасы	32 691,8	10 012,4	17 790,3	3 889,8	89 209,5	11 091,1	12 254,8	5 148,6	2 170,9
Абай	558,0	-	x	346,0	2 081,5				
Ақмола	-	-	128,0		50,0				
Ақтөбе	1 457,7	-	2 076,3		8 872,0	182,1	90,1	11,1	
Алматы	x	1 641,8	x		55 433,5				
Атырау									
Батыс Қазақстан	364,0		186,0		1 831,5	2 944,0			
Жамбыл	5 355,2	2 489,3	5 604,3		3 978,6	207,0	1 700,0	3 285,0	
Жетісу	768,9	-	3 018,0						
Қарағанды	1 789,3	-	837,4		2 513,0				
Қостанай	1 078,2	-	-						
Қызылорда									
Маңғыстау									
Павлодар	7 299,2	-	1 107,4	2 062,8	2 496,9				
Солтүстік Қазақстан	891,7	-	1 045,6		58,7	434,0			
Түркестан	12 369,0	5 881,3	3 671,0		11 773,8	424,0	10 209,7	1 340,0	2 170,9
Ұлытау									
Шығыс Қазақстан	x	-	35,6	911,0					
Шымкент қ.	244,0	-	-		120,0				

14 Қосымшаның жалғасы

Облыс	2023 ж.								
	Бидай	Жүгері	Арпа	Күнбағыс тұқымы	Жем шөптік дақылдар	Картоп	Бақша дақылдары	Пияз	Мақта
Қазақстан Республикасы	24 234,3	8 779,8	9 272,2	2 941,8	64 137,3	7 016,7	16 416,9	10 914,5	2 314,6
Абай	742,5	-	700,0	358,0	1 215,0				
Ақмола	-	-	8,8		421,0				
Ақтөбе	520,4	-	161,4		13 986,2	388,3	77,5	6,5	
Алматы	250,0	1 136,0	x		26 742,0	600,0	1 695,0		
Атырау									
Батыс Қазақстан	541,9	-	211,5		915,0	4 740,0			
Жамбыл	3 213,4	681,3	1 877,4	42,7	2 882,0	260,0	1 492,0	7 059,0	
Жетісу	617,2	-	343,9		x				
Қарағанды	404,0	-	x		5 057,5				
Қостанай	709,0	-	-	250,0					
Қызылорда									
Маңғыстау									
Павлодар	3 561,0	-	1 509,0	1 113,0	858,1	100,0	30,0		
Солтүстік Қазақстан	1 937,9	-	607,4		88,5	35,8			
Түркестан	11 207,1	6 962,5	3 485,9	441,0	11 474,0	892,6	13 122,4	237,0	2 314,6
Ұлытау									
Шығыс Қазақстан	-	-	94,9	735,1	148,0				
Шымкент қ.	530,0	-	x	-	80,0				

14 Қосымшаның жалғасы

Облыс	2024 ж.								
	Бидай	Жүгері	Арпа	Күнбағыс тұқымы	Жем шөптік дақылдар	Картоп	Бақша дақылдары	Пияз	Мақта
Қазақстан Республикасы	58 218,6	12 878,5	28 043,0	6 030,8	92 359,7	12 146,5	14 610,5	10 392,7	5 922,3
Абай	435,3	120,0	29,0	3 034,8	4 459,7	250,0	750,0		
Ақмола	2 205,0	-	448,1		780,0				
Ақтөбе	1 476,0	-	1 725,5		19 765,9	372,1	138,9	7,8	
Алматы	5 347,6	1 400,0	5 151,6		35 626,9	2 190,0	840,0	1 637,5	
Атырау									
Батыс Қазақстан					1 057,0	5 752,6	100,0		
Жамбыл	7 425,5	5 684,0	6 343,9		2 109,1	1 041,5	645,7	8 499,4	
Жетісу			843,9		-				
Қарағанды	228,0	-	2 885,0		10 467,0	1 698,0			
Қостанай	13 780,0	-	3 451,5						
Қызылорда					2,0				
Маңғыстау									
Павлодар	8 011,9	-	1 250,0	1 739,0	2 006,8	60,0	20,0		
Солтүстік Қазақстан	2 636,9	-	2 576,1		223,0	392,8			
Түркестан	13 574,3	5 664,3	2 677,6	88,7	14 967,8	389,5	20,0	8 499,4	5 922,3
Ұлытау									
Шығыс Қазақстан	1 819,2	10,0	-	1 168,3	703,0				
Шымкент қ.	228,9	-	36,0		191,5				

15 ҚОСЫМША

2022-2024 жылдарға арналған «АрқарлыМайбүйрек» АШӨК мал шаруашылығы өнімінің өзіндік құны, мың теңге

Өнім түрлерінің атауы	Жем шөптік шығындар			Жанар май шығындары			Э/энергия шығындары			Су шығындары			Сатып алынған жартылай фабрикаттар мен жинақтауыштардың құны		
	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024
Тірі мал және мал шаруашылығы өнімдері	149591	167252	501078	92388	323915	26865	5073	3389	2826	815		922	68489	1198	9646
ірі қара малдар мен буйволдар. тірі		85240	326078		322779	25365		2372	2701			915		850	9596
Етті сиырлардан алынатын шикі сүт		82012	175000		1136	1500		1017	125			7		348	50

15 Қосымшаның жалғасы

Өнім түрлерінің атауы	Бөгде ұйымдар орындаған өндірістік жұмыстар мен қызметтердің құны			Амортизация шығындары			Еңбек шығындары			Басқа шығындары		
	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024
Тірі мал және мал шаруашылығы өнімдері	64701	2098	77160	66667	106227	114416	42600	1488	14416	276302	7490	70927
ірі қара малдар мен буйволдар. тірі		1489	75035		74359	114205		1056	11206		5240	69112
Етті сиырлардан алынатын шикі сүт		609	2125		31868	211		432	3210		2250	1815

16 ҚОСЫМША

2023 - 2024 жылдарға арналған «АрқарлыМайбүйрек» АШӨК өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіруге кеткен шығындар, мың теңге

Өнім түрлерінің атауы	Тұқым және отырғызу материалы		Минералды тыңайтқыштар		Жанармай		Энергия		Су шығындары	
	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024
Мерзімдік дақылдар	17060	9752	-	2107	88938	54505		367		1681
Егістік жерлерде өсірілген көпжылдық шөптерден алынған пішен			-		4632	26032		271		
Сүрлемге арналған жүгері	17060	9752	-	2107	12044	28473		96		1681
Шабындықтар мен жайылымдардағы шөптерден алынған пішен	-		-		72262					

16 Қосымшаның жалғасы

Өнім түрлерінің атауы	Сатып алынған жартылай фабрикаттар мен жинақтауыштардың құны		Бөгде ұйымдар орындаған өндірістік жұмыстар мен қызметтердің құны		Амортизация		Еңбек шығындары		Басқа шығындары		Жалпы өндіріс шығындары, мың теңге	
	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024
Мерзімдік дақылдар	27210	7765	47651	-	21097	26333	33802	6202	9300	1241	245058	108272
Егістік жерлерде өсірілген көпжылдық шөптерден алынған пішен	1417	3786,0	2482	-	1064	5699	1761	2200	2800	8	14156	37996
Сүрлемге арналған жүгері	3685	3979	6453	-	2741	20634	4577	4002	6500	1233	53060	70276
Шабындықтар мен жайылымдардағы шөптерден алынған пішен	22108		38716	-	17292		27464		0		177842	

17 ҚОСЫМША

«Арқарлы Майбүйрек» ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативінің 2023–2024 жылдардағы ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, пайдалану және қорлары туралы ақпарат

Өнім түрлерінің атауы	Өндіріс, центнер		Өткізу, центрнер		Сатылған өнімнің 1 центнерінің өзіндік құны, мың теңге		Сатылған өнімнің өзіндік құны, мың теңге		Шығындар, центнер	
	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024
Мерзімдік дақылдар	24600	16000			2157	4497		71957		
Егістік жерлерде өсірілген көпжылдық шөптерден алынған пішен	9060	4560								
ІҚМ, (тірі салмақта)	5619	27834	5619	27384	88	90	494472	634213	450	0
Шикі сүт	2350	3720								
Шабындықтар мен жайылымдардағы шөптерден алынған пішен		150000								

18 ҚОСЫМША

2022 - 2024 жылдарға арналған «Үшбұлақ» АШӨК өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіруге арналған материалдық шығындардың құрылымы, мың теңге

Өнім түрлерінің атауы	Тұқым және отырғызу материалы			Жанармай			Сатып алынған жартылай фабрикаттар мен жинақтауыштардың құны			Бөгде ұйымдар орындаған өндірістік жұмыстар мен қызметтердің құны			Амортизация			Еңбек шығындары			Басқа шығындары		
	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024
Мерзімдік дақылдар	5520	3600	3100	9975	9800	10300	1420	550	550	1735	450	510	285	190	260	3730	4950	5250	1755	250	450
Жұмсақ жаздық бидай	120	800	3100	105	1200	9100	10	100	450	65	150	360	15	60	200	110	650	4600	5	50	300
Жаздық арпа	5400	2800		9870	8600		1410	450		1670	300		270	130		3620	4300		1750	200	

19 ҚОСЫМША

«Тоқжайлау» ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативінің мал шаруашылығы өнімдерін өндіру және өткізу

Өнім түрлерінің атауы	Өндіріс, тонна			Өткізу, т			Кіріс, мың теңге			Сатылған өнімнің өзіндік құны, мың теңге		
	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024
ІҚМ еті, тірі салмақта	16,8	46,6	3,9	16,8	46,6	3,9	7392	14404	2800	6463	12635	1680
Жылқы еті, тірі салмақта	3,9	4,3	3,5	3,9	4,3	3,5	785	865	2457	1390	1533	1474
Қой еті, тірі салмақта	155,7	197	130,7	155,7	197	130,7	72269	74098	94075	49570	45739	80160
Жуылмаған жүн	46	49,7	50	46	49,7	50	34556	56941	40150	28980	47451	27000
Шикі сиыр сүті	562,9	576,5	587,5	379	467,6	493,1	38285	44163	53569	33773	40138	32141
Барлығы:	785,3	874,1	775,6	601,4	765,2	681,2	153287	190471	192851	120176	147496	142455

20 ҚОСЫМША

2024 жылға арналған «Меркі өнімдері» ӨК, «Тоқжайлау» , «Арқарлы Майбүйрек» АШӨК мал шаруашылығы өндірісінің салыстырмалы экономикалық тиімділігі

	Атауы	Өндіріс, тонна	Өткізу, т	Кіріс, мың теңге	Өткізілген өнімнің өзіндік құны, мың теңге	Пайда, мың теңге	табыстылық, %
1	«Токжайлау» АШӨК	775,6	681,2	192 851	142 455	50396	35,4
2	«АрхарлыМай-буйрек» АШӨК	2783	2783	3 339 600	2 449 040	890 560	36,3
3	«Мерке онимдери» ӨК	7552,2	6948	1 215 900	877 500	338 400	38,5